

Czagány Zsuzsa – Gilányi Gabriella

Egy 14. századi magyarországi graduále töredéke az Országos Levéltárban

2020 márciusában, középkori kottás kódextöredékek után kutatva, online barangolásaink közben véletlenül fedeztük föl a következőkben elemzett töredéket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) internetes oldalán.¹ A fragmentum a Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció) Magyar Kamara archívuma fondcsoportjának E 156 jelölésű Urbaria et Conscriptioes fondjában lap-pangott,² e fond egyik irategységének szolgált borítójául.³ Az eredeti pergamen-kézirat egy bifóliójából, vagyis négy oldalából az online felület digitalizátuma csak egy oldalt tartalmazott. Már ebből nyilvánvaló volt azonban, hogy a fragmentum a középkori ún. esztergomi hangjegyírást, annak is egy sajátos helyi változatát őrző 14. századi misekódexből, graduáléból származik. A kódextöredéket 2020 májusában a helyszínen tanulmányoztuk. Annak ellenére, hogy ekkor még rajta volt a hordozókéziraton, mindkét oldalának csaknem teljes tartalmához hozzáférhettünk. A töredéket ugyanis nem ragasztották rá hordozójára, csupán cérnával rögzítették a gerinc két pontjához. A pergamenlapot alul, fölül és jobb-oldalt hajtották rá a kéziraatra, a bal széléből pedig egy keskeny csíkot levágtak. (1. ábra)

¹ A kutatásra a 2019 őszén, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályán megalakult MTA Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport munkájának részeként került sor. A szerzők köszönetet mondanak Németh Istvánnak, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főosztályvezetőjének a levéltár egységei, iratcsoportjai közötti tájékozódásban nyújtott segítségéért.

² MNL OL E 156. A teljes anyag digitalizálva elérhető a következő címen: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³ A borítóként szolgáló kottás kódexlapra az urbárium jellegét ismertető szöveget olvasva lettünk figyelmesek: „Kötése pergament, hangjegyes latin szöveggel teleírt kódexlap”.

DOI 10.17167/mksz.2023.1.1-21

1. ábra. A töredék restaurálás előtt

A behajtott laprészek kihajtogathatók voltak, s a rajtuk lejegyzett eredeti tartalom sértetlen maradt. 2020 novemberében a kódextöredéket az MNL OL laboratóriumában restauráltattuk.⁴ A restaurálást követően mindkét oldala immár minden részletében kutathatóvá vált. (2. és 3. ábra)

2. ábra. A töredék restaurálás után, f. 2v–1r

A töredék mai állapotában 455 mm magas, a teljes bifólió szélessége 547 mm. Az írástűkör magassága 307 mm, szélessége a bifólió első levelén (f. 1) 217 mm, a másodikon (f. 2) 231 mm. Az oldalakat vörös, mára erősen megkopott keretvonalazással látták el, amelyet azonban a scriptor nem értelmezett szigorúan: a kottavonalak, sőt, olykor maga a kotta is túlnyúlik a kereten. Az egyvonalas keretvezést egyedül f. 2 rectójának belső oldalán váltja föl dupla vörös, 11 mm széles keretvonal, amely egyúttal a kottasorok elején álló kulcsoknak is helyet ad. A négyvonalas kottasor magassága 16 mm.

⁴ A restaurálás Nemes L. Ágnes irányításával zajlott, akinek e helyen köszönjük gondos és alapos munkáját.

3. ábra. A töredék restaurálás után, f. 1v–2r

A hordozókézirat

A töredéket hordozó kézirat az MNL OL E 156 „Urbaria et Conscriptiones” fondjába tartozik: a 4. fasciculus 11. számú iratanyaga.⁵ Terjedelmes, 20 oldalnyi urbáriumot tartalmaz, melyben a Hont megyei Csábrág vára⁶ és a hozzá tartozó falvak urbáriális szolgáltatásait, adózási kötelezettségeit jegyezték föl 1549-ben.⁷ A registrum címlírása szerint a jegyzék „tempore et capitaneatu Johannis Schabrag”, azaz a csábrági várkapitány, János idejében készült. A 15. században uradal-

⁵ Leírását és digitalizált képanyagát ld.: https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e156_a_fasc004_no011/?document=1&pg=4&bbox=-1990%2C-3035%2C3942%2C99 (letöltve: 2023. 01. 10.).

⁶ Ma Čabradský Vrbovok községhez tartozó várrom (Čabrad') Szlovákiában, a besztercebányai (Banská Bystrica) kerület korponai (Krupina) járásában.

⁷ *Registrum continens possessiones jobagionemim(!) proventuumque animalium numerum arcis Csabrag, Anno p[raesenti] quadragesimo nono tempore et capitaneatu Johannis Schabrag.* MNL OL E 156 – a. – Fasc. 004. – No. 011., 3. Az urbáriumokról bővebben: MAKSAY Ferenc, *Urbáriumok XVI–XVII. század = Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok* 7, Bp., 1959.

mi központtá lett Csábrág vára a 16. század során kiépülő végvári rendszer része volt, s fontos szerepet töltött be a felső-magyarországi bányavárosok védelmének biztosításában.⁸ Az 1510-es évektől kezdődően több főnemesi család váltotta egymást a vár tulajdonosainak sorában. 1511-től 1517-ig Bakócz Tamás birtokában volt, majd az Erdődyek és 1535-ben a Pálffyak kezére került. Az 1540-es években a Hont megyei főispán, Balassa Menyhért uralta a várat, s indított onnan támadásokat a közeli bányavárosok ellen. Az általunk vizsgált jegyzék címléírásában szereplő „Johannes Schabrag” minden bizonnyal Krusics János volt, aki 1558-ban vette zálogba Csábrág várát. A horvát származású vitéz neve azonban már jóval korábban feltűnik a várhoz kapcsolódó korabeli írásos dokumentumokban: miután 1549-ben Niklas Graf zu Salm (Salm Miklós) királyi főhadparancsnok megszerzte Ferdinánd királynak Csábrágot, elvonulása előtt katonáját, Krusics Jánost nevezte ki a vár főkapitányává. A következő évtizedekben Krusics jelentős karriert futott be mint korponai várkapitány, majd 1568-ban „Dunán-inneni” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány.⁹ 1570-ben Ferdinándtól nemesi rangot és bárói címet kapott, s 1574-ben Liptó vármegye ispánjának tisztségét is betöltötte. Életútja jól illeszkedik abba a 16. századi folyamatba, melyben a hadi vitézség, a katonai szolgálattal szerzett érdemek tették lehetővé az alacsonyabb származásúak számára a nemesi cím elnyerését, s nyitottak utat a magyar arisztokráciába való bekerülésük előtt.¹⁰

A töredékünk hordozókönyveként fennmaradt urbáriumot 1549-ben állították össze: abban az évben, amelyben Krusics Csábrág főkapitánya lett. Mi több, feltételezhetjük, hogy az összeírásra épp a birtokosváltás miatt volt szükség. 1549-ben kelt levelében – az általános gyakorlatnak megfelelően – Salm Miklós főhadparancsnok meg is bízta a frissen kinevezett Krusics Jánost, hogy tekintse át a váruadalom jövedelmi viszonyait, készítsen részletes kimutatást a Csábrághoz tartozó falvak adóterheiről, kötelezettségeiről, a beszolgáltatott javakról, illetve arról, mely falvak adóznak a töröknek, s minderről tájékoztassa feljebbvalóját.¹¹

Mivel kutatásunk mindenekelőtt az urbáriumot borító középkori kódextöredékre irányul, arra a kérdésre keressük a választ, hol és milyen körülmények között kerülhetett sor az irat bekötésére. A jegyzék Csábrág és a csábrági uradalom fal-

⁸ BOROVSZKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai, Hont vármegye közséjei / Csábrág-verbók*, Országos Monografia Társaság, Bp., 1906.

⁹ E tisztségekről és betöltőikről bővebben ld. PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században = Történelmi Szemle*, 39(1997), 2, 257–288.

¹⁰ E folyamatról ld. PÁLFFY Géza, *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban = Arisztokrata életpályák és életviszonyok*, szerk. Papp Klára, Püski Levente, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2009, 9–23.

¹¹ Salm Miklós Krusicshoz írt levelét ld.: MNL OL, MKA, E 136 Instructiones, A 2218, Liber instructionum III, fol. 314–317 (Másolati könyvek, mikrofilm 3958). A levelet szlovák fordításban közli és kommentálja: MALINIAK, Pavol, *Čabradský a krupinský kapitán Ján Kružíč = Turek na obzore. Z prameňov k uhorsko-osmanským vzťahom* [Török a láthatáron, Adalékok a magyar-oszmán kapcsolatok forrásaiból], szerk. Pavol Maliniak, Imrich Nagy, Krakkó, 2013, 121–123 és 103.

vainak adózási kötelezettségeit sorolja föl, összeállítása nyilvánvalóan helyben történt, a várkapitány utasítására és felügyeletével.¹² Az elkészült iratot azonban nem őrizték helyben, hanem feltehetően – a kor gyakorlatának megfelelően – a Magyar Kamarához továbbították. Az 1531-ben a török elől Budáról Pozsonyba költözött Kamarához érkeztek az ország nagy részéről a hivatalos beadványok, kérelmek, jelentések és folyamodványok, hogy aztán ott, az iratkezelés megfelelő állomásait végigjárva, a lajstromozók által iktatva, szükség szerint kivonatolva, majd fasciculusokba kötve szolgálhassák az ügyintézés további menetét.¹³ Tudjuk, hogy 1549-től 1558-ig a csábrági uradalom a Magyar Kamara kezelésében volt,¹⁴ a Krusics-féle urbárium tehát bizonyosan ide érkezett 1549-ben. Feltételezhetjük, hogy bekötése is itt történt, azaz itt került rá borítóként a mintegy 200 évvel korábban másolt és használt liturgikus kódex lapja.

A töredék tartalmi elemzése

Az egykori graduáléból kivágott töredék az adventi kántorböjti napok (a harmadik hét szerdája, péntekje és szombatja) énekkészletét őrizte meg kis híján teljes terjedelmében és belső hiányok nélkül, azaz a bifólió négy oldala (f. 1recto–verso, f. 2recto–verso) az anyakódexben is egymás után következett. A fennmaradt teljes énekkészletet *1. táblázatunkban* közöljük.

A szövegkezdeteket egységes normalizált latin helyesírással adtuk meg. A töredékes tételeket csillaggal, a csak szöveges incipittel rubrikázott tételeket dőlt szedéssel jelöltük. A szövegkezdetek mellett az énekek tónusbeli hovatarozását, azaz egyfajta középkori értelemben vett „hangnemét” is megjelöltük. A két utolsó oszlopban a CANTUS nemzetközi gregorián adatbázis¹⁵ és a Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale online dallamtár¹⁶ azonosítószámait tüntettük föl, amelyek – a tónus meghatározásával együtt – megkönnyítik a tételek és dallamaink azonosítását, összehasonlító elemzését a középkori magyar és nemzetközi forráskörnyezetben.

¹² Vö. a csábrági uradalom későbbi, 1602-ben készült urbáriumával: MAKSAY 1959, i. m. 294–299.

¹³ A Magyar Kamara szerepéről, szerkezeti fölépítéséről, funkcióiról ld. EMBER Győző, *Az új-kori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig = Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet I*, Bp., 1946, 119–147.

¹⁴ *XVI. századi uradalmi utasítások – Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, I., Kenyeres István, Bp., Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002 (Fons Könyvek, 2/1), 131.

¹⁵ Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources. Directed by Debra Lacoste (2011–), Terence Bailey (1997–2010), and Ruth Steiner (1987–1996). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/> (letöltve: 2023. január 10.).

¹⁶ Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale: a középkori Magyarország területén fennmaradt liturgikus kottás kódexek dallamai modern átírásban, műfajok szerint csoportosítva és szinoptikus táblázatokba rendezve. Online: <http://melodiarium.zti.hu/> (letöltve: 2023. január 10.).

1. táblázat. A töredéken fennmaradt énektételek jegyzéke

Folio Irecto

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
feria IV Qu.T. Adv ¹⁷	alleluia	Prophetae sancti praedicaverunt*	2	g02341	–
	graduale	Prope est Dominus	5	g00530	Gr-096
	graduale-versus	Laudens Domini loquetur			
	offertorium	Confortamini et iam nolite		g00509	Off-020
	communio	Ecce virgo concupiet et pariet	1	503007	Co-050
feria VI Qu.T. Adv ¹⁸	introitus	Prope esto Domine	4	g00510	In-122
	psalmus ad introitum	Beati immaculati	4	g00510a	In-122
	graduale	Ostende nobis Domine	2a	g00511	Gr-091
	graduale-versus	Benedixisti Domine terram tuam	2a	g00511a	Gr-091
	offertorium	<i>Deus tu convertens</i>		g00499	Off-028

Folio Iverso

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
	communio	Ecce Dominus veniet	6	g00513	Co-047
Sabbato Qu.T. Adv ¹⁹	introitus	Veni et ostende nobis	2	g00514	In-160
	psalmus ad introitum	Qui regis Israel	2	g00514a	In-160
	graduale	A summo caelo egressio	2a	g00515	Gr-001
	graduale-versus	Caeli enarrant gloriam Dei	2a	g00515a	Gr-001
	graduale	In sole posuit tabernaculum	2a	g00517	Gr-072

¹⁷ Feria quarta quatuor temporum Adventus.¹⁸ Feria sexta quatuor temporum Adventus.¹⁹ Sabbato quatuor temporum Adventus.

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
	graduale-versus	A summo caelo egressio	2a	g00517a	Gr-072
	graduale	Domine Deus virtutum	2a	g00519	Gr-037

Folio 2recto

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
Sabbato Qu.T. Adv	graduale-versus	Excita Domine potentiam tuam et veni	2a	g00519a	Gr-037
	graduale	Excita Domine potentiam tuam et veni	2a	g00521	Gr-050
	graduale-versus	Qui regis Israel	2a	g00521a	Gr-050
	hymnus	Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum	7	g00523	–
	hymnus	Et benedictum nomen gloriae tuae	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es in templo sancto	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es super thronum sanctum	7	g00523	–

Folio 2verso

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
Sabbato Qu.T. Adv	hymnus	Benedictus es super sceptrum	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es qui sedes super cherubim	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es qui ambulas super pennas	7	g00523	–
	hymnus	Benedicant te omnes angeli et sancti tui	7	g00523	–
	hymnus	Benedicant te caeli terra mare	7	g00523	–

Liturgikus idő	Műfaj	Incipit	Tónus	CANTUS	MELODIARIUM
	hymnus	Benedictus es in omnibus operibus tuis	7	g00523	–
	hymnus	Gloria Patri et Filio	7	g00523	–
	hymnus	Sicut erat in principio	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum	7	g00523	–
	tractus	Qui regis Israel	8	g00524	Tract-033
	tractus-versus	Qui sedes super cherubim	8	g00524a.1	Tract-033
	tractus-versus	Beniamyn et Manasse*	8	g00524a.2	Tract-033

A szerdai miséből első pillantásra mindössze az introitus hiányzik, a különleges, az átlagosnál jóval hosszabb szombati liturgia anyagából pedig csak a két utolsó tétel, az offertórium és a kommúnió maradt le. A kettő között lejegyzett pénteki miseproprum hiánytalanul fennmaradt. Az egyházi év során négy alkalommal, negyedévenként (in quattuor temporibus) sorra kerülő kántorböjt liturgikus anyaga különleges helyet foglalt el a középkori mise- és zsolozsmakódexekben. A napok számos archaikus vonást őrző tartalmi többlete mind a szöveges, mind az énekelt tételek nagyobb számában megmutatkozott. Az adventi kántorböjt szerdai miséjében két könyörgés, két szentlecke és két graduále követte egymást, a szombati hosszú szertartást pedig az introitus után négy könyörgésből, olvasmányból és graduáléból álló tételsorozat töltötte ki. A négy Izaiás könyvből vett olvasmány – és a hozzájuk társuló graduále – után ötödikként Dániel próféta könyvéből olvasták a tüzes kemencébe vetett három ifjú csodálatos megmenekülésének történetét. Ehhez a próféciához közvetlenül kapcsolódott a forrásokban himnusznak is nevezett *Canticum trium puerorum* (a három ifjú hálaéneke), mely szakaszos fölépítésével, ismétlődő dallamformuláival a gregorián énekkészlet archaikus recitatív, litániaszerű műfajai közé tartozik.²⁰ Töredékünkön a himnusz teljes egészében fennmaradt. A fóliópár második lapjának rectóján indul a nyitószöveggel (*Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum*) és a kiírt refrénnel (*Laudabilis et gloriosus in saecula*), majd folytatódik a versón, a refrénre immár csak a kezdősor különböző hosszúságú szakaszaival utalva. A doxológiával együtt a tétel 13 szakaszpárból áll. A középkori magyarországi misekódexekben viszonylag ritka a himnusz teljes kikottázott alakja. Az 1341 előtt készült Esztergomi Missale

²⁰ Vö. Magyarország zenei története I. Középkor, szerk. Rajeczky Benjamin, Bp., Akadémiai, 1988, 307; SABO Katalin, *A Dániel-kantikum liturgikus használatának tipológiája és ólatin vonatkozásai* = *Magyar Egyházzene* XXIV(2016–2020), 3, (2018/2019), 279–286.

Notatum csupán szövegét tartalmazza,²¹ a Bakócz-graduále laphiány miatt mindössze hat szakaszt őriz belőle.²² Teljes hangjegyes változatot találunk a Futaki-graduáleban,²³ a Brassói,²⁴ Kassai²⁵ és Ulászló-graduálekbán.²⁶ A források eltérnek egymástól az egyes szakaszok válogatásában és összeállításában, s a dallammodellek zenei megformálásában, illetve egyes toposzok alkalmazásában is markáns különbségek tapasztalhatók.²⁷ A himnusznak a töredéken fennmaradt összeállítása a vizsgált források közül egyedül a Futaki-graduále verseinek sorrendjével egyezik meg. Az egyetlen szakaszcsere csupán látszólagos: a Futaki-graduále hetedik, *Benedictus es qui ambulat super pennas ventorum* versét²⁸ a töredék anyakódexének másolója eredetileg kihagyta, majd utólag, a doxológia előtt pótolta, vörös kereszttel megjelölve mind a kihagyás, mind a pótlás helyét. Ez a 13 szakaszból álló készlet egyben nemcsak a magyarországi, de eddigi tapasztalataink szerint a közép- és nyugat-európai térség forrásaiban is a legbővebbnek számít:²⁹ a doxológia utáni *Benedictus es in omnibus operibus tuis* verset mai tudásunk szerint csupán a Futaki-graduále és töredékünk őrizte meg.

A fragmentumon olvasható többi énektétel jól illeszkedik az Európa-szerte alapvetően egységes kántorböjti miserendbe, dallamanyaguk pedig a magyarországi kottás miseforrások központi, az esztergomi hagyományt képviselő vonulatának variánsrendszeréhez igazodik.³⁰ Az egység csupán egyetlen ponton törik meg: a töredék első fóliójának rectóján a legfölső sor elején a „sancta Maria” szövegtörzse látszik a hozzá tartozó dallam kottájával. A kottafoszlány azt is elárulja, hogy egy alacsony járású d-tónusú, minden bizonnyal 2. tónusú dallamról van szó. Utána a harmadik ádventi hét kántorböjti szerdai miséjének megszokott tételei következnek annak rendje s módja szerint: a *Prope est Dominus* graduále, a *Confortamini* offertórium és az *Ecce virgo concipiet* kommúnió. Joggal gondol-

²¹ Missale Notatum Strigoniense ante 1341, Bratislava, Štátny archív (Pozsony, Állami Levéltár) EC Lad. 3, f. 7v. Facsimile kiadása: SZENDREI Janka, RYBARIČ, Richard, *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio = Musicalia Danubiana 1*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1982. Online: <http://cantus.sk/source/16685> (letöltve: 2023. 01. 10.).

²² Graduale Strigoniense (Bakócz-graduále) s. 15/16, I. kötet, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár I. 1a, f. 4r-v.

²³ Futaki-graduále 1463, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi 68, f. 37r–38r.

²⁴ Brassói graduále s. 16/in, Sibiu (Nagyszeben), Brukenthal Múzeum 759, f. 8r–9r.

²⁵ Kassai graduále s. 16/in, I. kötet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 172a, f. 14r–16r.

²⁶ Ulászló-graduále s. 15, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 3, f. 12v–13v.

²⁷ A kutatás következő szakaszában érdemes lesz aprólékos zenei-filológiai vizsgálatnak alávetni a magyarországi források dallamváltozatait, s a kirajzolódó zenei irányokat tágabb európai összefüggésben is értelmezni.

²⁸ Futaki-graduále, f. 37v.

²⁹ A tétel a Cantusindex nemzetközi gregorián adatbázis 64, digitális facsimilét is közzé forrásában tudtuk megvizsgálni, vö. <http://cantusindex.org/id/g00523> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³⁰ Az összehasonlító dallamvizsgálatot nagyban megkönnyítette a középkori magyarországi liturgikus kottás források dallamait műfajok szerint szinoptikus táblázatokba rendező *Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale* online dallamtár: <http://melodiarium.zti.hu/> (letöltve: 2023. 01. 10.).

hatnánk, hogy a graduálét megelőző „sancta Maria” szövegtöredék a szerdai kántorböjti első graduáléjának, a *Prope est* előtt elhangzó *Tollite portas*nak a vége. A kántorböjti szerda miséjében ugyanis a középkorban hagyományosan két szentleckét olvastak, s ennek megfelelően két graduálét énekeltek. Sem a töredékszöveg, sem a fölötte lejegyzett dallam nem tartozik azonban a *Tollite portas* graduáléhoz, s a graduálékat megelőző *Rorate caeli* introitusban is hiába keressük ezt a szövegizenei foszlányt. Az ádventi miseénekek készletében egyetlen tétel végződik így: az *Alleluia Prophetae sancti praedicaverunt*, amely azonban nem a kántorböjti liturgia része – hiszen a kántorböjti napokon nem énekeltek alleluját –, hanem az ádventi időszakban Szűz Máriáról mondott votív mise éneke. A két ünnep, azaz a *feria quarta quattuor temporum in Adventu* és a *de beata virgine in Adventu* misepropriumának tételösszeállítása ugyanakkor részleges átfedésben volt egymással: mindkettő a *Rorate caeli desuper* introitussal kezdődött és az *Ecce virgo concipiet* kommunióval végződött. A közbülső tételek azonban különböztek, s a *Prophetae sancti* allelujának csupán a Mária-misében volt „létjogosultsága.” A középkori missalékban és graduálékban a Máriáról mondott misék énektételeit a liturgikus készlet különböző pontjain jegyezték le. Helyet kaphattak a kódexek végén, a votív miséket tartalmazó függelékben, sőt, a Mária-ünnepekhez tartozó allelujákat „tömbösítve” is beilleszthették az ugyancsak függelék-jellegű allelujáriumokba. Ritkábban, de előfordult, hogy a Mária-miséket a megfelelő liturgikus időszak főmiséi közé ékelték. A magyarországi források közül ezzel a megoldással találkozunk a Nyitrai graduáléban³¹ és a Futaki-graduáléban.³² A források szerkesztésmódját összehasonlítva ugyanakkor az a benyomásunk támad, hogy az ádventi kántorböjti szerda és az időszak *de beata* mise énekrendje olykor összekeveredik. Jó példája ennek a Futaki-graduále, amelyben a *feria quarta quattuor temporum* rubrikával indított éneksorozat valójában nem a kántorböjthöz, hanem az időszakos Mária-miséhez tartozik, benne a *Prophetae sancti praedicaverunt* allelujával és az *Ave Maria* offertóriummal.³³ Egyedül a két graduále árulkodik arról, hogy a másoló eredetileg a kántorböjti énekrend lejegyzésére készült. A Nyitrai graduáléban ugyanezt az éneksort találjuk – immár egy graduáléval és a hozzá tartozó *De beata virgine in Adventu Domini* rubrikával.³⁴ A *Prophetae sancti praedicaverunt* alleluját, vagyis az ádventi Mária-mise leginkább emblematisztikus tételét különös módon több forrás utólagos kiegészítésként tartalmazza. Így jelenik meg legkorábbi hangjelzett miseforrásunkban, az Esztergomi Missale Notatumban a főszöveg szabályosan lejegyzett szerdai kántorböjti misepropriuma mellett a lap

³¹ Nyitrai graduále s. 16., Bratislava, Slovenský národný archív (Pozsony, Szlovák Nemzeti Levéltár) SNA 67, f. 2r. Online: <http://cantus.sk/source/6776> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³² Futaki-graduále, f. 3v.

³³ Futaki-graduále, f. 3v–5r. Vö. Kovács Andrea, *Graduale Francisci de Futhak 1463 = Musica Sacra Hungarica 4/1*, Istanbul, Bp., Topkapı Sarayı Müzesi, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2019, 72.

³⁴ Nyitrai graduále, f. 2r–3v.

tetején kotta nélkül,³⁵ de ugyanezt tapasztaljuk a közép-európai térség számos más forrásában, többek között 10–12. századi Sankt Gallen-i graduálékban.³⁶ Ez nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy a használók utólag szerettek volna mégis egy alleluját beleerőltetni a kántorbőjti liturgiába, hanem inkább azt, hogy a hasonló tételsort csekély módosítással hozzáigazíthatónak látták egy második liturgikus funkcióhoz.

Hogy a töredékünk első sorában fönmaradt csonka énektétel valóban az *Alleluia Prophetæ sancti prædicaverunt*, sőt, annak a magyarországi források többségében lejegyzett változata, a kottarészlet is elárulja. A szerencsés módon megőrződött hangjegyek, ahogy arra fentebb utaltunk, egy *d*-re írt dallam záróformuláját, kadenciáját tárják elénk. A tételt csaknem pontosan ebben a változatban, ilyen zenei befejezéssel találjuk a Bakócz-, Futaki-, Nyitrai graduálékban.³⁷

Milyen tanulságokkal szolgál mindez a vizsgált fragmentum tartalmi rekonstrukciójára nézve?

Az *Alleluia Prophetæ sancti prædicaverunt* jelenléte, valamint az utána következő egyetlen graduále alapján arra következtethetnénk, hogy a töredék első főliójának rectóján az ádventi Mária-mise torzója maradt fenn. Ha figyelmen kívül hagyjuk a hiányzó második graduálét, amely esetleg az alleluja előtt is helyet kaphatott, ellentmond ennek a *Confortamini et iam nolite* offertórium, amely a szerdai kántorbőjti proprium stabil része. A töredék további tartalma és a két rubrika (*feria sexta, sabbato*) is megerősíti, hogy a bifólió az anyakódex ádventi kántorbőjti szakaszából származik. Mivel minden jel arra mutat, hogy a másoló ebbe a propriumba illesztette be az alleluját, feltételezhetjük, hogy egy olyan mintapéldányt használt, amelyben a tétel utólagos lapszéli kiegészítésként szerepelt. Bemásolva azt az új graduále főszövegébe, egy sajátos hibrid tételsort hozott létre, melynek kivágatát töredékünk szerencsés módon megőrizte.

³⁵ Missale Notatum Strigoniense, f. 5v.

³⁶ St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 342 (vegyes tartalmú, lekciónáriumot, szakramentáriumot, graduálét tartalmazó 10. századi kézirat), p. 114, online: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0342/114/0/Sequence-489> (letöltve: 2023. 01. 10.); St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 338 (vegyes tartalmú, computust, graduálét, szakramentáriumot tartalmazó 11. századi kézirat), p.44, online: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0338/44/0/Sequence-485> (letöltve: 2023. 01. 10.); St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 375 (1135 körül készült graduále, a *Prophetæ sancti* utólagos bejegyzésként a kódex elején), p.2, online: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0375/2/0/> (letöltve: 2023. 01. 10.); Hasonlóképpen utólag jegyezték le az alleluját egy 13. századi lengyel ciszterci graduálékban: Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, I F 411, f. 4r, online: <http://cantus.ispan.pl/node/38032> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³⁷ A dallam az *Alleluia Post partum virgo* kontrafaktuma. Az *Alleluia Prophetæ sancti prædicaverunt* magyarországi hagyományozásáról, megjelenésformáiról, eltérő dallamairól ld. Kovács Andrea, *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei, Alleluiák, Kritikai dallamkiadás = Musica Sacra Hungarica 5*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2022, 85* (I 37.1).

A töredék zenei paleográfiai elemzése

A teljes bifóliónyi graduále-töredéken a magyar középkor legfontosabb kottairása, a 13. század elejére kialakult ún. esztergomi notáció³⁸ késői–módosult variánsa olvasható. A kottakép az esztergomi hangjelzés hanyatló stádiumára utal: annak átalakulása, modernizációja közben ragadható meg.

Az esztergomi notáció jellegzetes építőkövei, alapneumái és azok összetételei mind megjelennek a töredéken (vö. 4. ábra), még ha felbomlóban is. A scriptor a neumákat a hagyománynak megfelelően egyben tartotta, ugyanakkor a neumaligációk során nem törekedett arra a fajta hajlékonyságra, folyamatosságra, amely a század első felének kalligrafikus esztergomi kottairás-változatát mindennél jobban jellemezte.³⁹ A régi szerkezetek elemei éppen csak annyira kapaszkodnak össze, amennyire az az adott neumát még felismerhetővé teszi. Az a folyamat, amely során a középkori gregorián ének egy-két-háromhangos építőegységei, a neumák egyre határozottabban tagolódnak önálló hangokra, azaz önálló íráselemekre, e töredék notációjában visszafordíthatatlannak tűnik.

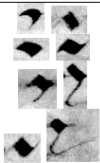

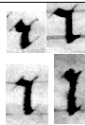

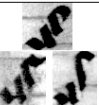
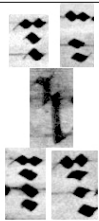

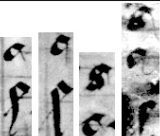
Az átmenetisége dacára a fragmentum alapján mégis kirajzolódik az a középkori magyarországi neumajelkészlet, amely kizárólag a hazai gregorián hagyományt jellemezte. Ezeket a neumavariánsokat együtt nem írták a középkori *Regnum Hungariae* határain túli scriptóriumokban. Ellentétben a tartalmi–zenei jellegzetességekkel, amelyek egy-egy töredék azonosítása során mérvadók, ám többnyire csak hosszas vizsgálatok, bonyolult mérlegelés után lehet eljutni hozzájuk,⁴⁰ a zenei paleográfia sokszor kínál biztos támpontot az azonosításához ennél a konkrét fragmentumnál is. Ha az esztergomi notáció felismerhető, mint itt, az az egykori kódex magyar provenienciájának megdönthetetlen bizonyítéka.

A jelkészlet meghatározó eleme a kettős pontból kiinduló, lefelé haladó három hangos neuma, középkori nevén 'climacus', amely az esztergomi kottakép legmeghatározóbb, legkönnyebben felismerhető karakterjegye. Töredékünkön a 'climacus' a klasszikus esztergomi alakkal megegyezően archaikus írásirányú, azaz szigorúan függőlegesen tartott (vö. 4. ábra). Rajzát nem dönti jobbra a má-

³⁸ Az esztergomi notáció azonosítása és jellegzetességeinek megragadása SZENDREI Janka zenei paleográfiai kutatásainak köszönhető. Vö. Uő, *Középkori hangjegyírások Magyarországon = Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983. Az esztergomi notáció a középkori Európa egy sajátos írásmódja és hangjegykészlete, amely a 13. század elejétől a 14. század második feléig szerkezeti változtatás nélkül dokumentálható hazai forrásainkból. Az esztergomi notáció hagyományörző hangjelzésként a 15. században is kimutatható, sőt a kora újkorban, újkorban is használatban tartották egyfelől jegyzetelő, gyorsírászerű kottaként (későbbi liturgikus énekeskönyvekben), másfelől retrospektív kódexnotációként (ld. a 18. századi pálos rendi „gregorián” kóruskönyveket).

³⁹ Viszonyítási pontnak az esztergomi notáció legszebb alkotása, a 14. század első felére datálható *Missale Notatum Strigoniense* kottairása tekinthető.

⁴⁰ Itt a liturgikus tartalom és a dallamalakok vizsgálatára gondolunk. A zenei-liturgiai elemzés csak ritkán dönti el minden kétséget kizáróan a kódextöredék provenienciájának kérdését.

Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
						
Cephalicus	Pes subbipunctis	Neuma-összetételek	Postpunctumok	Kulcsok		
						

4. ábra. A töredék kottairásának alapneumái, kiegészítő jelei és neumaösszetételei

soló, jóllehet a 14. század végén az írásirány megváltoztatása általános gyakorlat.⁴¹ A kettős hanggal induló, függőleges zenei írásjel párhuzamai forrásunknál sokkal korábbi metzi és észak-itáliai kéziratok adiasztematikus,⁴² majd vonalrendszeres, azaz kottából olvasható dallamlejegyzésében dokumentálhatók, s a neuma talán eredetét tekintve is ezen külföldi példákhoz kötődik – újabban a francia átvétel tűnik a legvalószínűbbnek.⁴³ A 14. század második felében (a graduále-anyakódex keletkezésének feltételezett idején) már csak az esztergomi hangjelzés jelkészlete tartotta fenn a római egyházban; Nyugat- és Dél-Európában a kvadrát notáció,

⁴¹ A németújvári ferences kolostor könyvtárában felfedezett, 14 erdélyi antifonáletöredék hasonlító korú kottairásában a 'climacus'-ok önállóan függőlegesek, mint a század korábbi időszakában, de összetételben már jobbra dőlnek. Ez fontos lépés a jel gotizálódásának folyamatában. Bár jelen töredékünk nem így jár el, a megnövekedett hangokat leggyakrabban döntve helyezik el a vonalrendszerben. Vö. GILÁNYI Gabriella, *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából, Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben = Resonemus pariter; Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez 1*, szerk. Czagány Zsuzsa, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, 2019, 50.

⁴² Ti. vonalrendszer nélküli, hangmagasságot csak részben jelölő, emiatt leénekelhetetlen kotta.

⁴³ A legfrissebb zenei paleográfiai kutatásunk erről szóló eredményeit 2022. október 7-én mutattuk be a Zenetudományi és Zenekritikai Társaság *Modell és inspiráció* című konferenciáján a BTK Zenetudományi Intézetében. Előadásunk címe: *Német út, latin út? Az esztergomi notáció genezise új szempontok fényében*.

Közép-Európában más gótikus neumaformák szorították ki. Az egy hangnál nagyobb hangközt lelépő dallammenetben – az iménti 'punctum'-okból álló forma alternatívájaként, mintegy második alakváltozatként – a jel kötöten–lépcsőzetesen összeírt változata is szerepel a töredéken, akár csak az esztergomi gregorián kottairás 14. század eleji fénykorában, ahol ugyanez a forma figyelhető meg alternatív 'climacus'-ként.

Az alaki vizsgálatok során a magyar notáció másik meghatározó elemeként a különlegesen kiképzett 'scandicus' neumát szokás emlegetni, amely Esztergom forrásaiban három emelkedő hang egymásutánjaként jelent meg, kifinomult akkoládba összeírva. A töredéken azonban csak a kötés látszatát keltő, valójában tagoltan leírt 'scandicus' formák sorakoznak. A tagolás módja helybéli hagyományt sejtet, a jel közbülső, vonalas elemmel történő megjelenítése, amely a ligáció érzetét kelti, a 14–15. századi esztergomi zenei kódexíró gyakorlat általános szokása, amely a fóliók méretnövekedésének problémájára kínált logikus megoldást. A 15. században ez az újonnan kialakított, három tollvonással leírt 'scandicus' (esetenként annak kétrészes formája⁴⁴) válik a magyar eredet egyik legfőbb bizonyítékává. Kivitelezési módjának árnyalatai a szűkebb íráshagyományokat jellemzik.

A fragmentumon feltároló íráskép szokatlanul tömör, ennek révén tartalmas is: egy fólión tizenegy, szorosan egymás alá írt szöveg- és kottasor szerepel. A kottasorok között kevés hely marad az énekek szövegei számára. Az egykori kódex kiállítása nem reprezentatív, a pergamen bifólió nem díszkódexre utal, inkább használati könyvre, de ez nem jelenti azt, hogy a kódex lejegyzése nem képvisel minőséget. A szétvágott graduále a mindennapi liturgikus gyakorlatban képzelhető el. Ezt a feltételezést támasztja alá a lejegyzés gondossága és „beszédessége”, a sok könnyítés, segítség az olvasó számára: a scriptor/rubrikátor például az éneklést támogató, feltűnő vörös hullámvonalakkal mutatja a kitartott szótag fölött megszóló dallami melizma hosszúságát. A kottairó mindent alárendel a követhetőségnek, hogy a szöveg és a dallam összeolvasása minél gördülékenyebb legyen. Például halvány tagoló vonalakkal jelzi a dallamban az adott hang/hangcsoport meghatározott szótaghoz rendelését. Ebben, az olykor zsúfolt lejegyzésben éppen ezek a kiegészítések szolgálnak tájékozódási pontként; utat mutatnak akkor is, amikor a beírt énekszövegek fölött bonyolultabb zenei anyag szerepel, mely csak a neumák összepréselésével férne el, esetleg túlnyúlik a hozzá tartozó szótagon. Ilyen sűrű kottaképben a neumaelosztás szokásos jelzésére, a neumák/formulák közötti „levegővételre” nem adódott más mód, mint hogy tagoló vonalak fussanak ki magából a hangból a hozzá tartozó szótag elejéhez, így jelezve a zenei hang és a szótag összetartozását. A kottakép e kiegészítésektől lesz különleges, kifinomult, ívelt hajszálvonalakkal teli. Nem szokványos megoldásról van szó: a kódex használati jellegének ilyen erőteljes érvényre juttatása, az éneklés ennyire gondos támogatása általában nem jellemzi a korabeli gregorián kéziratokat. Érdemes a

⁴⁴ Egy félköríves első elem és annak tükörképe szerepel egy jelben, ettől lesz kétrészes a 'scandicus'.

dallamsorok elején álló kulcsokat is szemügyre venni. A neumákhoz és a betűkhöz hasonlóan hajsztávonallas ékítványekkel egészülhetnek ki, de ez a bővítvány nem következetes, nem minden sor elején látható cizelláltabb kulcsrakás.

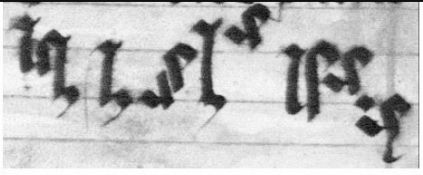
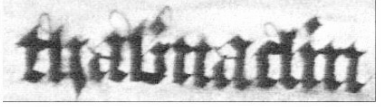
A neumák megformálását tekintve két alapvető újítás figyelhető meg a korábbi esztergomi hangjegyráshoz képest. Egyfelől a kódex méreteivel párhuzamosan az íráselemek mérete is növekszik: már a toll vastagabbra vágása is ezzel jár. A neumák finom hajsztávékony be- és kifutóvonalai váltakoznak a vastosabb tollvonásokkal, új dinamikát kölcsönözve e notációnak. A kotta leírója a régi, kötött esztergomi szerkezeteket a legtöbb esetben már csak tagoltan képes megjeleníteni. Egy-egy neumát vagy neumaösszetételt a növekvő méretek, egyúttal a vastagabb vonalas elemek miatt nem lehet többé egyetlen mozdulattal leírni, ehelyett részelemekből kell összeállítani. Másfelől a kottairás funkciója is változik a korábbihoz képest. Az itt látható, esztergomi hangjelzésből kialakuló kurzív, jegyzetelő notációval könnyen és gyorsan lehetett írni. Az egyes jelek alakja nem szigorúan rögzített, inkább a pillanat hatására formált, kevésbé fegyelmezett, kis változtatásokat megengedő (vö. a 4. ábra alapneumáit). Ebből következően a graduále részletgazdag, dús kottaképe véleményünk szerint nem hivatásos kódexmásoló mester munkája. Sokkal inkább olyan, a zenei írás-olvasásban járatos, képzett személyé, aki a kéziratot saját használatra másolta, akinek kottázása „demokratikusabb”, mint korábban. Mindez a kotta és használója megváltozott viszonyáról, egyúttal a zenei írásbeliség szélesebb körű elterjedtségéről tanúskodik. A lejegyzés alapján a graduále eredetét plébániai környezetben, a minőségi munkát figyelembe véve leginkább városi plébániai környezetben képzeljük el.

A kottával összehangolt gothica textualis szövegírásban is finom betűdíszítványok, hajsztávonalak tűnnek ki (vö. 5. ábra). A szöveg- és a dallamlejegyzés egyes alapelemei megegyeznek, például a szöveget tagoló, mondatvégi pontok ugyanazok a formaváltozatok, mint a kotta szillabikus alapegységei, a ’punctum’-ok (vö. 6. ábra). A zenei ’punctum’ és a szövegtagoló pont tehát szoros kapcsolatot teremt a lejegyzés zenei és szövegi része között, ettől válik a levélen látható írásmód harmonikussá, kiegyensúlyozottá.

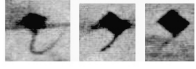

A zenei és szövegi központosítás egyféle érvényre juttatása, a formák összehangolása, a tagoló hajsztávonallakkal és a hasonló, betűkből kiinduló finom ékítványokkal, valamint a melizma hosszúságának érzékeltetése (kijelölése) azt sugallja, hogy talán ugyanaz a személy dolgozott a kottán és a szövegen, sőt, talán a rubrikákat is ő írta. A feltételezett, szerényebb intézményi keretek között ez nem volna szokatlan.⁴⁵ Felmerül a tételkezdő nagybetűk ékítésének kérdése: vajon származhattak-e ezek is ugyanattól a személytől? E használati kódexben a vörös és kék lombard iniciálék, valamint a vörös-fekete kadellák megformálása talán nem kívánt különleges szakértelmet. Aki a kottát és a szöveget leírta, bizonyosan boldogult a kezdőbetűk díszének másolásával is. Itt jegyzendő meg, hogy a zsűfolt lejegyzés a kezdőbetűk kialakítására is hatással volt: azok olykor csak hosz-

⁴⁵ Vö. a hasonló korú németújvári (erdélyi) antifonále lejegyzője kapcsán tett megállapításainkat. GILÁNYI 2019, i. m. 18–21.

szűkásan összenyomva fértek el. Ezért látható például kétféle B-kapitális a szövegben, egy szélesebb (f. 2r: Cant. *Benedictus es Domine*) és egy keskenyebb (*Benedictus es super thronum*), vagy ugyanez a betű kétféle méretű kadellaként (f. 1r: GrV. *Benedixisti Domine terram*, Ps. *Beati immaculati*), attól függően, hogy melizmatikusabb vagy szillabikusabb tételről van-e szó. Végül még egy jellegzetesség utal káptalannál kisebb rangú intézményre: az írástükör nem jelentett szigorú határt a lejegyző számára. Az egyetlen vörös keretvonalon a kottaszisztémák rendre túlnyúlnak, a kottázás ilyenkor a margón folytatódik tovább (például f. 2v, utolsó sor: GrV. *Beniamin et Manasse*).

dallam	
szöveg	

5. ábra. A notáció és a szövegornamentika hasonlóságai

kottában (szillabikus alapegységként)	
szövegben (mondat végi pontként)	

6. ábra. A zenei punctum és az énekszöveg pont elemének formai összehangolása

A 14. század végi datálást nemcsak a neumák tagolt–széteső formája és véletlenszerű alakválasztása támasztja alá, hanem az a tény is, hogy a sorok végéről hiányzik a custos, azaz az órhang. Mivel a magyarországi notációval leírt kódexekben csak a 14. század végétől jelenik meg custos, töredékünk korának megállapításánál ezt mindenképpen figyelembe kell venni.

A fragmentum kottaírása a két említett jellegzetes esztergomi neumán kívül is kínál néhány archaikus alapneuma-formát. Ide tartozik a kéthangos, arab hetes alakú 'clivis', amelynek első elemét hajlékony hajszálvonal vezet be a régebbi esztergomi notáció kerekdedségét idézve. Ezen kívül szórványosan kötött 'torcu-

lus' is kimutatható, de csak a nagyobb hangközt, tercet–kvartot lépő helyeken (f. 1r, 7. sor: 'initio'). A kéthangos 'pes' viszont itteni korát megelőző, modern jel. A töredéken kimutatható tagolt alakváltozatban a hosszú vonalas elem ívesen elvékonyodik. Ezt az elvékonyodó, elhajló szárat elsősorban lengyel forrásokban lehet kimutatni. A hordozókézirat keletkezésének feltételezhető felvidéki környezetéből a graduále észak-magyarországi eredetére következtethetünk: a Szepesség vagy egy északi bányaváros plébániáján a közeli lengyel scriptorium befolyása könnyen elképzelhető.⁴⁶

Még egy alapneuma segíti a szűkebb proveniencia körülírását. A 'porrectus' nem egyszerűen tagolt, hanem világosan két részre bomló v-formájú alakzat, középen jellegzetes folytonossági hiánnyal. Ilyen neuma szintén a szepességi forrásokra, a környékbeli kóruskönyvekre jellemző.⁴⁷ A kottairás apró, de jellegzetes vonásai így megerősítik a hordozókézirat alapján körvonalazódó provenienciát.

A töredék két-, illetve háromhangos neumái mellett a komplikáltabb összetételek még erősebben töredeztettek, hiszen a gótikus tollkezelés a vastag vonások és a merevebb, rombusz alakú elemek rajzolását tette lehetővé a hajlékony kötések helyett. Ennek ellenére a szillabikus alapneuma, a 'punctum' egyes formaváltozatai még őrzik a hajlékony esztergomi stílus nyomait/émlékét (vö. 4. ábra). A punctumváltozatok sorában egyaránt megtalálható a cseppforma és a szögletes jel, a rombusz és a hosszúkás téglalap alakú neuma.

Archaikus vonás a ragaszkodás a már említett függőleges pontsorú 'climacus'-hoz. Ennek belsejében a 'punctum' csak lapítva fér el. Hogy a jel a vonalrendszerre merőleges maradjon, a függőleges 'climacus'-ok dupla kezdőpontjai kisebb méretűek, mint az alatta sorakozó hangok, ez is a helyhiányból fakadó kompromisszum következménye. Külön figyelmet érdemel az önálló 'punctum' be- és kifutóvonalainak többféle, egyenes és ívelt, rövid és hosszú lezárása. Mind ezen alak- és méretváltozatoknak egy szigorúan kalligrafizált kottában nem volna helyük, ezzel szemben a töredék használati kottájában igen: itt az egyes hang grafikus képe válik a kísérletezés terepévé, sejtetve az utat a szabályos rombusz-

⁴⁶ Az ívelt pes-szár krakkói források jellegzetes neumája, vö. például: Kraków, Biblioteka Kapitulna, Ms. 47, 48 antifonálék (15. század); Biblioteka Jagiellońska, Ms. 1267, graduále (15. század). A szepességi források kottairásának lengyel (és sziléziai) vonásairól ld.: SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai = Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, 38.

⁴⁷ Mindenekelőtt a Szepesi graduále és antifonále említhető (Knižnica Spišskej Kapituly / Szepesi Káptalan Könyvtára, Nr. 1, Nr. 2), amely a szóban forgó neumaalakzatot alkalmazza. Talán a porrectusforma mögött is lengyel kapcsolat feltételezhető, hiszen az említett jelváltozat az előző jegyzet krakkói forrásainak mindegyikében szerepel. Ezek a neumaformák (pes, porrectus) bizonyos újabb feltárt kódextöredékeken is megfigyelhetők, vö. pl. az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárának F 720, F 729 tételeit a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalon: <http://fragmenta.zti.hu/antiphonale-s-15-1-csonka-majdnem-teljes-folio-budapest-egyete-mi-konyvtar-rmk-ii-124-boritoja/>, <http://fragmenta.zti.hu/missale-notatum-s-14-ex-1-csonka-bi-folio-budapest-egyete-mi-konyvtar-ha-142/> (letöltve: 2023. 01. 16.).

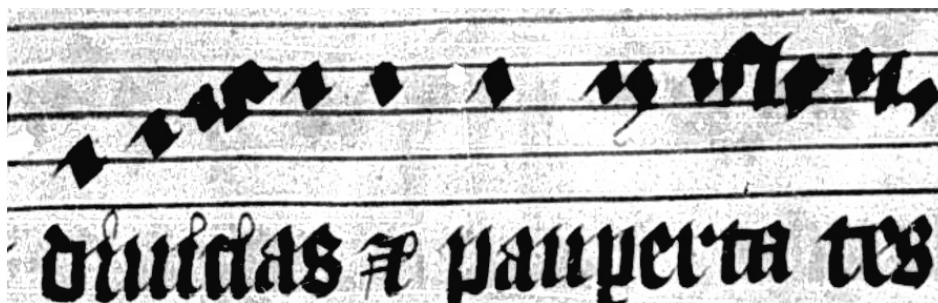
forma felé. A hangfejek az írás lendületes tempója miatt torzulnak, és ez az esztétikum másodlagosságára világít rá kottánkban.

Még egy utolsó karakterjegy érdemel figyelmet. A fentebb már említett 'punctum' szögletesebbé válása a régi kötött szerkezetek felbomlásának elindítója:⁴⁸ a korábbi esztergomi notáció neumái ugyanis a hangfejet nem markírozták, szemben az itt látható kottával. A szögletes hang gyakran le is válik a neuma vonalas alkotóeleméről (például a 'pes', 'torculus', 'porrectus' esetében), vagy épp ellenkezőleg, plusz elemként, 'postpunctum'-ként társul hozzá. A kottában a 'clivis'-szel összefüggésben felbukkanó 'postpunctum'-oknak (vö. 4. ábra) láthatóan nincs dallami jelentésük.⁴⁹ Valószínű, hogy régi díszítőneumák maradványairól van szó, s szerepük ugyanaz, mint a kalligrafikus esztergomi notációban: jelentéstartalom nélküli archaikus elemek, amelyeket rutinból másoltak, sokszor a kottakép díszítésének kedvéért. Egyetlen olyan neuma van a töredéken, ahol a 'postpunctum'-nak jelentés tulajdonítható: a likveszkáló 'cephalicus'. Ez a neuma valójában egy 'punctum' és egy cseppforma egysége (korábbi időkben arab 9-esként, majd megnyújtott cseppformával ábrázolták). A cseppforma-kiegészítést/módosulást bizonyos mássalhangzók vagy magánhangzók torlódásánál írták ki, hogy egy ejtéskönnyítő hangot vokalizáljon (például -eius, gentes, semper). Egyetlen magyar kottairó modorról van tudomásunk, ahol a 'punctum'-kiegészítések, kerekded hajszálvonalak, a szöveg- és a kottairás cizelláltsága a töredékhez hasonlóan egyszerre és közvetlenül mutatkozik meg: a 15. századi szepességi források notációjában (vö. 7. ábra). Különösen a 15. századi Szepesi antifonále lejegyzésmódja kínál párhuzamos megoldásokat.⁵⁰ S bár ott egy kidolgozott, a neumák alakját kimerevítő, professzionális gótikus kódexnotáció látható, nem nehéz e mögé képzelni olyasféle kurzív előzményt, mint a kódextöredék hangjelzése. Az említett források-hangjegyzések között meghúzódó lengyel–szepességi kapcsolat feltárása új feladata a zenei paleográfiai kutatásnak, amelynek eredményei szervesen illeszkednének a felső-magyarországi notációs hagyományok jellemzésének sorába.

⁴⁸ A 'punctum' kialakításának kivételes sokszínűsége a magyar premontrei töredékeken látottakra emlékeztet. Vö. GILÁNYI Gabriella, A „főkötős atyafiak” zenei írásbelisége a 16. századi Magyarországon = *Magyar Zene*, 57(2019), 4, 357–369, 362.

⁴⁹ Esetleg a hang megnyújtása felmerülhet.

⁵⁰ Szepesi antifonále s. 15, Knižnica Spišskej kapituly (Szepesi Káptalan Könyvtára) Nr. 2. Hasonmás kiadása: *Spišský antifonár/Antiphonale Scepusiense*, szerk. Rastislav Adamko, Juraj Šedivý, Eva Veselovská, Ružomberok, Katolícka univerzita, 2008. Online: <http://cantus.sk/source/6777> (letöltve: 2023. 01. 10.)

7. ábra. Részlet a Szepesi antifonáléból, f. 62v

Mind a tartalmi, mind a zenei paleográfiai elemzés alapján a graduále-töredék felvidéki provenienciája szinte biztosra vehető. Állításunkat a fragmentum hordozókézirata is megerősíti. A töredék anyakódexét a 14. század végén–15. század elején egy felső-magyarországi városi plébániatemplomban használhatták a mindennapi miseliturgia során. A kottairás jellegzetességei nemcsak az esztergomi egyházi centrumtól való földrajzi távolságot jelzik, hanem a kottairás elkerülhetetlen kronologikus fejlődésére is rávilágítanak. A 14. század második felére jellemző új tollkezelésmód, az ún. gotizáló divat a neumákat alkotó egyes elemek felnagyításával egyre reprezentatívabb, ugyanakkor semlegesebb, nemzetközibb kódextípus írását eredményezte, véget vetve az ország területén az esztergomi notáció egyeduralmának. A szerényebb intézmények a töredéken is fennmaradt kurzív notációfajtákkal írt liturgikus kódexeket használták, s e hagyományörző hazai kottairás mellett kitarítottak egészen a török bejöveteleig, a középkori egyházi intézményhálózat felbomlásáig.

Czagány, Zsuzsa – Gilányi, Gabriella

Das Fragment eines Graduales des 14. Jahrhunderts im Ungarischen Nationalarchiv

Im vorliegenden Aufsatz wird das Fragment einer mittelalterlichen notierten Messhandschrift behandelt. Das fast vollständig überlieferte Doppelblatt stammt aus einem Graduale des 14. Jahrhunderts, und diente als Einband der Handschrift Nr. 11. Faszikel 4. des Bestandes „Urbaria et Conscriptioes“, Fonds E 156 des Ungarischen Nationalarchivs. In 2020 wurde das Fragment von seiner Trägerhandschrift abgelöst und restauriert. Die Notenschrift des Fragments repräsentiert eine späte Regionalvariante der auf dem Gebiet des mittelalterlichen Ungarn gepflegten sgn. Graner Choralnotation. Im Rahmen vergleichender musikpaläographischer Untersuchung wurde auf eine enge Verwandtschaft zwischen der Notenschrift des Fragments und jener des im 15. Jahrhundert verfassten Antiphonale Scopusense hingewiesen. Das Doppelblatt enthält Gesänge des Messproprium für die Quatembertage der dritten Adventswoche, darunter das *Canticum trium puerorum* (Lobgesang der drei Jünglinge im Feuerofen), das in der Messe am Quatembertag unmittelbar

nach der dem Buch Daniel entnommenen Lesung gesungen wurde. Der Gesang, der zur archaischen Schicht der mittelalterlichen liturgischen Einstimmigkeit gehört, ist in den ungarischen handschriftlichen Quellen des 11.–16. Jahrhunderts nur selten mit musikalischer Notation belegt. Das auf dem Fragment erhaltene Canticum gehört mit seiner Zusammensetzung und hohen Verszahl sowohl in der ungarischen, als auch gesamteuropäischen Überlieferung zu den längsten Fassungen.

Keywords: 14th century, urbarial records, Csábrág castle, medieval manuscript fragments, plainchant, liturgy, chant palaeography.

Kasza Péter – Petneházi Gábor

Gian Michele Bruto magyar történetei
– *A Rerum Ungaricarum libri* szöveghagyománya

*Bevezetés*¹

E tanulmányban azon filológiai vizsgálódásaink eredményeit közöljük rövidített formában, amelyeket a 2020 nyarán Trentóból váratlanul előkerült, húsz könyvből álló *Rerum Ungaricarum libri*-kézirat, valamint a két további, eddig is ismert, a 19. században Toldy Ferenc által szerkesztett, majd halála után Nagy Iván által befejezett kiadás alapjául szolgáló, hiányos és töredékes pesti, illetve bécsi példányokon végeztünk el a felfedezés óta.² Kijelenthetjük, hogy immáron ismerjük e kéziratok egymáshoz való viszonyát, keletkezési sorrendjét, amely alapján azt is biztonsággal állítjuk: Brutus valójában annyiszor és olyan mértékben átdolgozta művét, hogy indokolt a címben a többes szám használata. Az eddig ismert két kézirat eltérései ezt a következtetést legalábbis sejtették ugyan, ám az akadémiai kiadást az 1860-as években szerkesztő Toldy Ferenc, bár felismerte, hogy a két kézirat két különböző „szövegrecensio”,³ a legnyilvánvalóbb különbségeket is (többnyire jelzés nélkül) figyelmen kívül hagyta, és a jóval teljesebb pesti példányt alapul véve rendszerint csak olyankor használta a bécsit, amikor az előbbi szövegromlás vagy lakúna miatt kiegészítésre szorult (a kiadással kapcsolatban ez a legfőbb, de nem az egyetlen probléma, erről ld. később). A két, korábban is ismert kézirat közti eltérések tehát – különösen az újonnan felfedezett trentói példány fényében – szembeszökőek, ám ez korántsem jelenti azt, hogy az immáron három kézirat egy az egyben három szerkesztési fázisnak lenne megfeleltethető. Előljáróban erről csak annyit: mindhárom kézirat (pontosabban: kéziratgyűttes) szerzői autorizációs jegyeket hordoz, és az utólagos szerkesztés nyomait őrzi; az eredeti lejegyzés időpontja azonban az egyes kéziratokon belül is eltér. Keletkezési idejük a munkafázisok elkülönítése révén legpontosabban a pesti és trentói példány esetében határozható meg: mindkettő (a pestiben fennmaradt egyetlen töredék kivé-

¹ Itt szeretnénk megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjunk mindazon kollégáknak és barátoknak, akiktől munkánk során önzetlen szakmai segítséget, tanácsot vagy szakvéleményt kaptunk: Paola Tomasi (Trento), Petneki Noémi (Krakkó), Rábai Krisztina (Szeged), Bíbor Máté (Budapest).

² BRUTUS János Mihály, *Magyar Históriaja 1490–1552*, kiad. Toldy Ferenc, Nagy Iván (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 12–14), Bp., Eggenberger–MTA, 1863–1876.

³ TOLDY 1863, i. m. LXXXIV.

telével) meglehetősen későn, 1587 után keletkezett, vagyis a művet eredetileg megrendelő Báthory István király halálát követő különböző állapotait mutatja a szerkesztésnek. A bécsi példány viszont – ahogyan azt már korábban megállapítottuk⁴ – egy ezt megelőző, tehát még a király halála előtti szövegállapotot tükröz, amelynek legszembetűnőbb nyoma a két másik kéziratától eltérő, 1584-ben a próbanyomatig is eljutott 'exordium', amellyel Brutus Bonfini szövegét mintegy megszakítás nélkül folytatva vágott volna bele a 16. századi magyar történelem elbeszélésébe.

Az alábbiakban tehát e fent vázolt állítást bontjuk ki a három kézirat részletes leírásán, illetve a szerkesztési fázisok elkülönítésén keresztül. Mindezek előtt azonban érdemes röviden kitérnünk arra, hogy a 19. századi kiadást szerkesztő Toldy milyen hipotézist állított fel a kéziratok hagyományáról, illetve, hogy állításait és magát a kiadást milyen bírálatok érték már az őt közvetlenül követő tudósgeneráció részéről, valamint milyen további fejlemények történetek a hazai Brutus-filológiában a trentói kézirat felfedezéséig.

Toldy Ferenc és a 19. századi editio princeps

Abban, hogy Brutus magyar története végül nyomdába került, elvülhetetlen érdemei vannak Toldy Ferencnek (1805–1875). A kiváló irodalomtörténész a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának megbízásából rendezte sajtó alá a monumentális szöveget, illetve ami abból a 19. század közepére megmaradt és számára hozzáférhető volt. A *Rerum Ungaricarum libri* végül három kötetbe rendezve jelent meg a *Monumenta Hungariae Historica Scriptores* alsorozatának 12–14. darabjaként: az első kötet 1863-ban, a második 1867-ben, a harmadik csak 1876-ban, már Toldy halála után. Ezt az utolsó kötetet Toldy hagyatékából Nagy Iván adta ki, de az érdem egyértelműen Toldy volt, aki a munkát már ennél a kötetnél is elkezdte, Nagy Iván tehát csak sajtó alá rendezte a hagyatékban talált kéziratot.⁵ Ezen felül Toldy első kötet elé illesztett jelentős, közel nyolcvanoldalas tanulmánya⁶ a Brutus-filológia alapvetését is jelentette a magyar tudományosságban; ráadásul úgy, hogy szinte a semmiből kellett összeszednie Brutus mozgalmas életének és a nagy magyar történet keletkezésének mozzanatait, s egyben rendet vágni a fennmaradt, sok szempontból igen kusza állapotban levő kéziratok között. E bevezető tanulmány állításai évtizedekig meghatározták aztán a Brutus-filológia irányát, s ez fokozottan igaz a *Rerum Ungaricarum libri* fennmaradt vagy vélelmezett kéziratainak kérdésére. Toldynak az 1863-as, első kötet bevezetőjében

⁴ PETNEHÁZI Gábor, *Ellentétes narratívák fogságában, Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Békés Enikő, Kiss Farkas Gábor, Kasza Péter, Szeged, Lazi, 2021 (*Convivia Neolatina Hungarica*, 4), 167–196.

⁵ NAGY Iván, *Előszó* = TOLDY 1876, i. m. V–VIII.

⁶ TOLDY Ferenc, *Brutus élete és munkái* = TOLDY 1863, i. m. V–LXXXIV.

leírt stemmája,⁷ mint hamarosan látni fogjuk, Borovszky Samu, valamint Veress Endre jóvoltából bár némi kiigazításra került, ám egyéb tekintetben (újabb, érdemi adatok hiányában) az azóta eltelt közel 160 évben nem vesztett tudományos relevanciájából. Ez a helyzet a trentói kézirat előkerülésével 2020 nyarán drámai hirtelenséggel és alapvető módon változott meg, de hogy ennek a változásnak a jellegét és jelentőségét kellőképp érzékeltetni tudjuk, mindenképpen szükségesnek látszik, hogy mi magunk is a megszokott kályhától induljunk el, és tanulmányunk első részében előbb röviden áttekintsük, milyen kéziratokat ismert, illetve feltételezett Toldy, majd ezt követően részletesen leírjuk a bécsi és a pesti kéziratot, melyeket a kiadáshoz felhasznált.

Toldy tehát, az 1863-as első kötet bevezetőjének tanúsága szerint összesen két kéziratot ismert, és három egykori létezését feltételezte, de ez utóbbiakat eltűnt vagy lappangó kéziratként határozta meg, melyekről csak közvetett forrásokból tudott vagy létezésüket kikövetkeztette. A kéziratokat az esetleges provenienciára utaló jelöléssel nem törődve, az ábécé első öt betűjével, A-B-C-D-E kéziratoknak nevezte.

A legteljesebb, autentikus szerzői példánynak az A-nak nevezett kéziratot tartotta. Erről Hugo Blotiusnak egy 1592 augusztusában írt, csak 1722-ben kiadott leveléből⁸ volt tudomása. Az ismeretlen címzettnek szóló levélben Blotius leírta, hogy Brutus 1592 májusában, Erdélyben bekövetkezett halálának hírére Ernő főherceg elrendelte, hogy a történetíró Bécsben levő hagyatékát vegyék leltár alá, a *Rerum Ungaricarum libri* kéziratát Blotius vizsgálja meg és jelentse, hogy a szöveg kiadható-e. Blotius végül nem javasolta a kiadást Brutusnak az uralkodóházra, valamint az osztrák és német nemzetre nézve szerinte sértő kifejezései, megállapításai miatt.⁹ Toldy a levélből azt olvasta ki, hogy 1592-ben Bécsben volt egy teljes, húszkönyves Brutus kézirat, ez azonban később, mint írta, nyom nélkül eltűnt. Véleménye szerint a bécsi *Hofbibliothek* vagy a levéltár iratai között talán fellelhető lesz, de nem találta meg.¹⁰

⁷ TOLDY 1863, i. m. LXXVII–LXXX.

⁸ Blotius ismeretlen címzettnek, Bécs, 1592. augusztus 3. A levél kézírata ismeretlen/lappang. *Annales Academiae Iuliae ex editis et manuscriptis monumentis compositi. Semestre secundum, Helmstadii, Schnorr, 1722, 151–153.* Ennek nyomán közölte Toldy is a levél szövegét, két részletben: TOLDY 1863, i. m. LXIII; LXV.

⁹ „Quare Archidux mihi eam demandavit curam, ut quas res et qua fide narret, videam, atque cognita ad se referam, imperatori porro perscribenda. (...) De fide principem admonebo. Cum Brutus in Polonia regi Battorio 800 thaleris annuis affectus, esset carissimus familiarissimusque (...) tanta potentissimi principis humanitate delinitus multa in Polonorum et Ungarorum gratiam scripsit, nomini Austriaco et Germanico parum honorifica, quae tamen post correxisset aut mitigasset saltem, nisi morte fuisset praeventus.” *Annales Academiae, i. m. 152.*

¹⁰ TOLDY 1863, LXXVII. A Brutus könyvtáráról 1592 novemberében készített bécsi leltárt (benne a kéziratokkal) Toldy már nem ismerte. Ebben Blotius ugyanis a húszból csak tizenhat könyv felleléséről ír: „Ex Rerum Ungaricarum libris XX sedecim exstantes in folio.” Kéziratban: ÖNB Cod. 9639. A jegyzéket közölték: IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak Magyarországon (hatodik közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 29(1932/34), 13–88; 59–77; (ugyanaz újabb kiadásban) *A ma-*

Blotius leveléből Toldy azt is tudta, hogy Brutus 1591 végén hírt kapott arról, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* egykor Lengyelországban maradt kéziratát az erdélyiek visszakérték, és ki akarták nyomtatni. Blotius szerint ez megrémítette Brutust, ezért télvíz idején is elindult Erdélybe, hogy a kiadást megakadályozza, odaérve azonban megbetegedett és 1592. május 16-án meghalt. Toldy ebből azt a logikus következtetést vonta le, hogy 1591–92-ben Erdélyben is volt egy Brutus-kézirat, mégpedig az 1586 előtről származó eredeti változat; és mivel azt is jól tudta, hogy az erdélyi történetíró, Bethlen Farkas a 17. század második harmadában rendszeresen idézett Brutusból, arra következtetett, hogy egy kéziratnak Erdélyben is kellett maradnia. Toldy persze tudott arról, hogy az erdélyi rendeknek 1598-ban át kellett adniuk Brutus kéziratát Bartholomaeus Pezzen császári biztosnak, azonban Éder József nyomán úgy vélte, hogy Erdélyben egy olyan másolat maradhatott, amit e visszaszolgáltató eredetiről az erdélyi rendek készíttettek még idejekorán. Toldynak semmi kétsége nem volt afelől, hogy ez is teljes változat volt, de ennek a kéziratnak sem akadt a nyomára, bár Erdély-szerte kerestette. Ezt a második, szintén eltűnt kéziratot jelölte Toldy *B*-vel.¹¹

A Bethlen Farkast kiadó Benkő Józsefnek szintén Éder nyomán volt tudomása egy 1788-ban, báró Prónay Sándor által állítólag Lengyelországból szerzett példányról, de ezt is hiába kereste a Prónay család tóalmási kastélyának könyvtárában.¹² Ez volt a harmadik, elvileg létező, de fizikailag megragadhatatlan kézirat, melyet Toldy *C*-vel jelzett. Erre a kéziraatra vonatkozott a fentebb említett egyik filológiai kiegészítése a későbbi szakirodalomnak. Toldy már nem érte meg, hogy olvashassa Borovszky Samu rövid, de alapos és meggyőző, 1900-ban megjelent tanulmányát. Ebben Borovszky arról számolt be, hogy pár évvel korábban Prónay Aurél jelezte neki, hogy megtalálta a keresett kéziratot a családi könyvtárban, de utóbb Prónay halála miatt a kézirat vizsgálata elmaradt. A könyvtárat a Podmaniczkyak vették meg, Borovszky végül tőlük jutott hozzá a kézirathoz, de nagy csalódására meg kellett állapítania,

gyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése szerk. Herner János, Monok István, Szeged, 1983 (Adattár, 11), 114–132; MADONIA, Claudio, *La biblioteca di Giovanni Michele Bruto = Rinascimento*, 23(1983), 261–302. Brutus halála után Erdélyben is maradtak könyvei, a jelek szerint ezeket is Bécsbe szállították, ahol Blotius jegyzéket készített róluk. *Rerum Ungaricarum*-kézirat nem, de egy Forgách-kézirat szerepel benne. Modern jelzete: ÖNB Cod. 5580, 46r–47r. A jegyzék kiadása: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757 s. a. r.* Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptorium, 1994 (Adattár, 16/3), 177–178.

¹¹ TOLDY 1863, i. m. LXXVIII. Éder 1793-as, erről szóló (azóta is kiadatlan) levelét Kemény Józseftől idézi: KEMÉNY József, *Ein Bruchstück über Johann Michael Brutus und über den Werth seiner ungarisch-siebenbürgischen Geschichte = Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, hrsg. Anton Kurz, Kronstadt, 1844, 43–66; 63–64.

¹² TOLDY 1863, i. m. LXXIX. Éder ugyanazon levelét idézi továbbra is Kemény nyomán (ld.: előző jegyzet), illetve Benkő bevezetését a Bethlen kiadás V. kötetéből: BETHLEN, Wolffgangi de, *Historia de rebus Transsilvanicis V. recogn. Josephus Benkő, Cibinii, Hochmeister, 1798, 4: „Huius vero historiae Bruti, quantum mihi innotuit, praecipuum et accurate descriptum illud erit exemplum apud gentem nostram Hungaram, quod magnificus Alexander junior Pronay liber baro de Tót-Próna (...) e Polonia procuravit.”*

hogy az a Toldy által is ismert és leírt, pesti kéziraton alapuló másolat, így igazi filológiai értéke nincs, és több szöveget sem őrzött meg, mint amit Toldy is ismert.¹³

Az elveszett kéziratok ismertetése után tért rá Toldy a két meglévő manuscip-tum leírására. *D* betűvel jelölte az akkori *Hofbibliothek*ben Hist. Prof. XCII jelzet alatt fennmaradt, erősen csonka példányt.¹⁴ A szöveget Bécsben őrizték, de mivel nagyon hiányos volt, Toldy nem tartotta elképzelhetőnek, hogy ez legyen a Blo-tius által vizsgált és a bécsi hagyatékban talált példány. Mint fentebb említettük, Istvánffy krónikájából is tudomása volt viszont arról, hogy 1598-ban a császári biztosok Erdélyben elkönfiskáltak egy Brutus-kéziratot, melyet Pezzen császári biztos vitt magával az udvarba. Toldy azt feltételezte, hogy a *D*-kézirat a Pezzen által visszahozott szöveg vagy annak maradványa lehetett.¹⁵

Az általa ismert legteljesebb és joggal legfontosabbnak tartott kéziratot *E* betűvel jelölte az előszóban. Ez volt a pesti Egyetemi Könyvtár példánya, mely – itt-ott láthatóan töredékesen ugyan, de – a mű közel tizennégy könyvét, tehát a fel-tételezett egykori húsz könyv kétharmadát megőrizte.¹⁶ Ennek provenienciájáról Toldy nem sokat tudott, úgy tűnik, inkább csak spekulált a kézirat útját illetően. Pray György margináliái, illetve egy Sarkady István hírlapírótól származó értesü-lés alapján arra következtetett, hogy a kézirat Brutus pozsonyi házából előbb a pozsonyi jezsuitákhoz került, onnan kaphatta kölcsön használatra Pray; a kézirat a rend feloszlását követően nála is maradt, és az ő hagyatékából került utóbb az Egyetemi Könyvtárba – ahol mindmáig a Pray-gyűjtemény részeként őrzik.¹⁷

Toldy ezeken kívül megemlített három, általa ismert, a bécsi vagy a pesti pél-dányról készült 18–19. századi másolatot,¹⁸ de több kéziratól nem volt tudomása.

¹³ BOROVSZKY Samu, *Brutus magyar történelmének ismeretlen kézirata* = *Századok*, 34(1900), 245–247.

¹⁴ Mai jelzete: Österreichische Nationalbibliothek, Cod 8662.

¹⁵ TOLDY 1863, i. m. LXXIX.

¹⁶ Mai jelzete: ELTE EK Kézirattára, Coll. Pray. 35–36.

¹⁷ Sarkady a pécsi püspöki könyvtár példányának pozsonyi jezsuitákra vonatkozó bejegyzését osztotta meg Toldyval. A 18. századi másolat Toldy által is idézett bejegyzése: „Ioannis Mich. Bruti Florentini (sic!) Rerum Ung. libri tredecim e codice MS. Collegii Posenisensis Soc. Iesu descrip-ti et cum apographo codicis Caesarei MS. Hist. Prof. Nro XCII collati.” Ezt a pécsi kéziratot Toldy végül csak 1874-ben kapta meg (vö. NAGY 1876, i. m. VI), jelenleg az MTAK Kézirattárában talál-ható: MTA T 2° 9 I-III. Ez a háromkötetes másolat valójában egy másolat másolatának a másolata: közvetlen eredetijét Kéler Godofréd készítette 1796-ban – ez ma a Marosvásárhelyi Teleki Tékában található. Kéler másolata elkészítésekor három példányt vetett össze: a bécsit, az eredeti Pray-példányt (vagyis a mai pestit), és ez utóbbinak az 1760-as évek végén, a jezsuita gimnázium akkor igazgató-ja, Benczúr József által (jelesül a tanítványaival) leíratott másolatát. Ez a Benczúr-féle másolat volt tehát meg eredetileg a pozsonyi jezsuiták könyvtárában, erre vonatkozott a Sarkadytól kapott be-jegyzés is, de erre Toldy csak azután jöhetett rá, hogy 1874-ben megkapta a kéziratot Pécsről, és elolvasta benne Kéler Godofréd szintén bemásolt, teljes bevezető jegyzetét.

¹⁸ A fent idézett pécsit és marosvásárhelyit említi (anélkül, hogy a közöttük lévő kapcsolattal tisztában lenne), valamint a bécsi kézirat I–III könyveinek szintén Bécsben található másolatát (utó-bi mai jelzete: Cod. 8643).

Mivel a pesti volt nemcsak a legteljesebb, de egyben a legrendezettebb példány is, ezt választotta a kiadása alapjául.

Az *E*-kézirat kapcsán még egy sajátos jelenségre fel kell hívni az olvasók figyelmét. A második kötet előszavában Toldy magabiztosan – és helyesen – megállapította, hogy a közrebocsátott VII. könyv vége és a teljes VIII. könyv a pesti kéziratban Szamosközy István kézírásával készült.¹⁹ Ebből viszont sajátos módon nem vonta le azt a következtetést, hogy ha a kézirat egy része Szamosközy másolata, akkor a pesti kéziratnak valamikor járnia kellett Erdélyben. Bár Toldy elsiklott e nyilvánvaló tény fölött, a kéziratok sorsának későbbi bemutatása során számunkra kiemelten fontos lesz ez az információ. Mielőtt azonban erre rátérnénk, arról kell röviden szólnunk, hogy Toldy után kik foglalkoztak Brutus magyar történetével, és milyen felismerésekre jutottak.

A hazai Brutus-kutatás Toldy után

Az akadémiai kiadás utolsó kötete a Toldy halálát követő évben, 1876-ban jelent meg. A kiadásról a tudományos recenzió feladatát a Kolozsvárról azelőtt nem sokkal az Országos Levéltárba került Jakab Elek (1820–1897) vállalta. A *Századok* következő évfolyamában, két részletben közölt tanulmánya²⁰ azonban jóval túllépett egy hagyományos könyvismertetés keretein: bár kiindulópontja a harmadik kötet volt, a cikk végül a teljes Brutus-kiadás kritikájává duzzadt, amelynek elkészítéséhez Jakab alaposan megvizsgálta az Egyetemi Könyvtárban őrzött eredeti kéziratot (a bécsit megnézni már nem volt lehetősége), és könyvről könyvre rögzítette azokat az eltéréseket vagy megjegyzéseket, amelyek fölött Toldy és Nagy Iván átsiklottak, vagy amelyeket másképp láttak. A későbbiek szempontjából itt öt fontos megállapítását kell kiemelnünk.

1. A pesti kézirat egy feltehetően eltérő időben keletkezett kéziratokból összeállított kolligátum: az I–VII. és XIV. könyvek szép írnokkéz munkája, Brutus javításaival; a hetedik vége és a teljes nyolcadik könyv Szamosközyé (vagy írnokáé), Brutus javításai nélkül; a IX–XIII. közti rész több, olykor igen sietősen író és sokszor tévesztő másoló munkája, értelemszerűen szintén a szerző megjegyzései nélkül.²¹

2. Bár a Szamosközy-kiadásokat Toldy halála után tovább szerkesztő Szilágyi Sándor hatására Jakab bizonytalan volt abban, hogy Szamosközy saját, vagy írnokának a kézírásáról van-e szó, egyértelműen megerősítette azt, hogy a pesti kézirat terjedelmes részeinek leírása az erdélyi történetíróhoz köthető.²²

¹⁹ Toldy kezdte el (de halála miatt befejezni nem tudta) a *Rerum Transylvanicarum Pemptades* szerkesztését, így Szamosközy kézírását valóban ismerte. SZAMOSKÖZY István, *Történeti maradványai II.* szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1876 (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum, 28), V.

²⁰ JAKAB Elek, *Brutus kiadásának bírálata = Századok*, 11(1877), 656–673; 855–872.

²¹ JAKAB 1877, i. m. 663–673.

²² *Uo.*, 670–671.

3. A kéziratban elszórtan található N[ota] B[ene]-margináliákat hasonló határozottsággal kötötte Bethlen Farkashoz, és azt is megállapította, hogy Bethlen saját művéhez 1566-ig használta Brutust.²³

4. Szamosközy és Brutus között további összefüggést sejtett az alapján, hogy előbbi saját 1566–1586 közti eseményekről szóló művének ugyanaz a címe, mint Brutusénak (*Rerum Ungaricarum libri*).²⁴

5. Felismerte a margináliák jelentőségét, és megállapította, hogy az írnokén és Brutusén kívül volt egy harmadik kéz is, amely leginkább őrszavakkal és tartalmi megjegyzésekkel látta el a kéziratot, illetve esetenként a tulajdonneveket javította.²⁵

Jakab mindezek alapján és mindezen túl, komoly kritikával illette a szövegközlést: megállapította, hogy különösen a Nagy Iván által szerkesztett szövegben, de esetenként Toldyban is, sem nyelvtani, sem ortográfiai revízióra nem került sor, a szövegromlásokat Nagy egyáltalán nem, Toldy pedig csak időnként próbálta meg konjekturális módszerrel helyrehozni, illetve nem törekedtek a központozást sem az érthetőség szerint módosítani.²⁶

A Toldy által rögzített szövegahagyományt Jakab ugyanakkor nem revideálta, hanem a felismeréseiből leszűrt következtetéseket az elődje által megszabott keretekbe igyekezett bepasszírozni. Ezt azonban oly módon tette, hogy a szöveg és a kéziratok csonkulásáért egyértelműen a pesti Brutus-kéziratot a 18. század második felében használó, jezsuita Pray Györgyöt tette felelőssé: az egyik helyen megállapította, hogy Praynak volt egy, a jelenleginél is bővebb példánya, tanulmánya végén pedig Prayt jelölte meg a pesti colligatum összeállítójaként, miközben tulajdonképpen megvádolta – őt vagy a jezsuita rendet –, hogy a nekik nem tetsző kéziratrészeket (sőt, ezen felül valamelyik Toldy által eltűntként kezelt eredeti példányt) egészen egyszerűen eltűntették.²⁷

²³ *Uo.*, 672.

²⁴ *Uo.*, 872.

²⁵ *Uo.*, 670.

²⁶ *Uo.*, 856: „a kézirat egykorú oldaljegyzéseire nem figyelés, és a szövegkritika szabályaival nem egyező eljárás miatt Toldyt is éri mulasztási kifogás.”

²⁷ *Uo.*, 870: „Az tény, hogy a mi kétségtelenül eredeti rész Brutus művéből megvan, az a pozsonyi jezsuita szerzet s később Pray birtokába jutott, a ki a múzeumi Codexet rendezte, összeállítva azt úgy, a mint van, abból, a mit bírt s Colligatumába fölvenni jónak látott; ő osztotta kötetekre; melyik könyvből mennyi hiányzik, ő jelölte ki, tiszta levéllapokat is kötetetett a Codexbe a hiányok kiegészíthetése végett; sőt a kézirat másolójának egy pár helyen írott azon megjegyzésére, hogy ott nincs hiány, ellenkező észrevételül a hiányt írásban vitatta; neki tehát vagy szerzetének bírni, olvasni vagy legalább látni kellett a ma létezőknél teljesb kézirat-példányt (kiemelés tőlünk).” Jakab ugyanakkor arról nem ír, hogy Pray az *Annales* IV. kötetének előszava szerint bizonyosan már 1767 előtt birtokolta a későbbi pesti példányt, és semmi nem utal arra, hogy ez a kézirat eltért volna a ma ismerttől: „Exemplum, quod mihi ad manum est, XIII libris constat: sed in principio fineque mutilum ac per intervalla, scribarum opinor desidia saepiuscule hians ac fatiscens. Nam inicio quatuor primi anni, quibus Wladislaus rerum in Hungaria potitus est, absunt: desinit autem in obsidione Agriensi, itaque in anno Christi MDLII, quo Agria ab Turcis ingenti studio obsessa, sed majori nostrorum virtute defensa est.” PRAY, Georgii, *Annales Regum Hungariae*

Fraknói Vilmos később részletezendő, nagyon fontos, de egészen mostanáig lényegében teljesen figyelmen kívül hagyott találatán,²⁸ valamint Fabritius Károly forrásközlésén kívül Brutus bécsi éveiről,²⁹ a huszadik század első és második felében négy olyan fejleményt érdemes még megemlítenünk a hazai Brutus-filológiában, amelyek a trentói leletnek mintegy megágyaztak.

Az első fejleményt az a négy, Carolus Clusiusnak címzett Brutus-levél jelenti 1589–1591-ből, amelyeket Dézsi Lajos a leydeni egyetemi könyvtárban talált, és közölte átiratukat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1900-as évfolyamában.³⁰

Második fejleményként Szekfű Gyula fiatalkori, Szamosközyvel kapcsolatos történeti-filológiai kutatásait és dolgozatát kell megemlítenünk. Szekfű ugyanis túl azon, hogy felismerte: a kora újkori magyarországi és erdélyi történetírás olyan szoros összefüggésrendszer és problémahalmazt alkot, amelyben az egyes történetírók művei és kéziratai lényegében nem vizsgálhatóak egymástól függetlenül; mintegy mellékesen felvetette, hogy Lengyelországban egy teljes Brutus-kézirat lappanghat.³¹

Harmadikként Veress Endre kutatásait fontos feltüntetnünk, aki, jóllehet csupán egyetlen tanulmányt publikált Brutusról,³² két rövid, de fontos kézirat felfedezése szintén a nevéhez fűződik. Firenzében talált és publikált egy korábban Brutus tulajdonában lévő, Báthory István király által saját kezűleg papírra vetett összefoglalást az 1562-es hadadi csata körüli eseményekről,³³ illetve a bécsi udvari levéltár Hungarica-állományában egy olyan töredékre bukkant, amely a *Rerum Ungaricarum libri* két részletének a dinasztia méltóságát figyelembe vevő átdolgozását tartalmazta.³⁴ Veress, kézíratos hagyatékának tanúsága szerint, Jakab Elek a pesti kézirat csonkulását Pray Györgynek és a jezsuitáknak tulajdonító sejtésének is megpróbált a végére járni: kigyűjtötte Pray művéből azokat a helyeket, ahol

ab anno Christi CMXCII ad annum MDLXIV deducti, pars IV complectens res gestas ab coronatione Mathiae Corvini ad Ludovicum II, Vindobonae, typis Leopoldi Joannis Kaliwoda, 1767, 8.

²⁸ FRAKNÓI Vilmos, *Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója* = *Századok*, 21(1887), 793–797.

²⁹ FABRITIUS Károly, *Brutus János Mihály életéhez* = *Magyar Történelmi Tár*, 3/2(1879), 337–352.

³⁰ DÉZSI Lajos, *Adatok Brutus János Mihály történetíró életéhez, Levelek a leydeni egyetemi könyvtárból* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 10(1900), 480–483.

³¹ SZEKFŰ Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*, Bp., Barcza J., 1904, 7.

³² VERESS, Andrea, *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria* = *Archivio Veneto*, 8(1929), 148–178.

³³ Báthory karakteres kézírása mellett Brutus a kéziratban tett megjegyzése is igazolja ezt: „a Stephano rege me praesente pernissima manu scripta.” A firenzei kéziratból kiadva: VERESS Endre, *A történetíró Báthory István király*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1933 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 60).

³⁴ A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv kéziratából közölve: PETNEHÁZI 2021, i. m. 190–196. Másolata Veress kézíratos hagyatékában: MTAK KIK Ms 461, fol. 8–11.

Brutust idézi, és ez alapján is tisztázta egykori 48-as honvéd, erdélyi, ráadásul unitárius elődjének vádjai alól a 18. századi tudós jezsuitát.³⁵

Veress saját, a Báthory-kor egészét lefedő kutatásai, valamint az időközben publikált lengyelországi pápai követjelentések alapján megkísérelte rekonstruálni a *Rerum Ungaricarum libri* körüli fejleményeket Báthory halála után, valamint igyekezett a végére járni a Szekfű által felcsillantott halovány reménységűnek. Kiderítette, hogy a Szekfűnél Marczali Henrik szóbeli közlésére visszavezetett értesülés forrása a 19. század végén, a krakkói egyetemen tanító Stanisław Smolka szintén szóbeli közlése volt.³⁶ Brutus egy kései levele alapján feltételezte, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* legbővebb változata akár huszonöt könyvet is kitehetett, ami tehát nyilvánvalóan nem egyezhetett a Blotiusnál szereplő húsz, illetve az abból megmaradt (és később eltűnt) tizenhat könyves verzióval.³⁷ Azt is megállapította, hogy egy példányt Lengyelországból bizonyosan visszaadtak Erdélybe 1590 nyarán; abból a tényből továbbá, hogy bár 1598-ban Erdélyből egy kéziratot a császári biztosoknak visszaadtak, de a pesti kéziratot Szamosközy dolgozott, illetve Bethlen Farkas margináliáit tartalmazza, levonta azt a logikus következtetést is, hogy egy időben két példánynak kellett léteznie Gyulafehérváron. Konceptiója szerint tehát 1598-ban a Lengyelországból 1590/91-ben visszakérült példányt adták át Pezzennek, vagyis ebből lett, ahogyan azt Toldy is gondolta, a bécsi példány; a Gyulafehérváron maradt kéziratot viszont a Toldy által szintén eltűntként kezelt erdélyi példánnyal azonosította, amely így valójában nem mást takart, mint az akadémiai kiadás alapját képező pesti kéziratot. Ez pedig, továbbra is Veress logikája szerint, mielőtt megcsönkült, nem terjedhetett tovább 1566-nál, abból következően, hogy Szamosközy saját *Rerum Ungaricarum*-át ezzel az évvel kezdte. Végül pedig mindebből megint csak logikusan következett, hogy a huszonöt könyves változatnak továbbra is Lengyelországban kellett lapangania (vagyis a legteljesebb változatot Zamoyskiék visszatartották), ez a példány pedig Veress szerint csakis a Smolka és Marczali által említett, de hiába keresett kézirat lehetett.

Veress egyetlen tanulmányával annyit mindenképpen elért, hogy Borovszky után még egy, Toldy által eltűntként kezelt kéziratot kiiktatott a stemmából (az egykori gyulafehérvári példányt, amit a pestivel azonosított), részben pedig ébren tartotta a reményt egy teljes Brutus-kézirat előkerülésére. Olyannyira, hogy a huszonöt könyves lengyelországi példánynak mi magunk is megpróbáltunk a

³⁵ MTA KIK Ms 461, 11–14.

³⁶ VERESS 1929, i. m. 172.

³⁷ Brutus Martin Cromernek, 1586. április 25. Veress a levelet a Czartoryski Múzeumban található eredeti kéziratból, illetve a *Monumenta Poloniae Vaticana* kötetében publikált részletből egyaránt ismerte. A levél teljes és legújabb közlése: BATTISTINI, Mario, *Jean Michel Bruto, humaniste, historiographe, pédagogue au XVIe siècle (Notice biographique) = De Gulden Passer*, 32(1954), 29–153; 122. Vö. PETNEHÁZI 2021, i. m. 180, 71. jegyzet. Veress már ismerte Brutus Bécsben található könyvtárjegyzékét is, ahol „ex XX sedecim exstantes” szerepel. VERESS 1929, i. m. 174.

nyomára akadni, még azután is, hogy a trentói kézirat a kezünkben volt, ám minden megkeresésünkre nemleges válasz érkezett Lengyelországból. A jelenleg ismert legteljesebb példány tehát a trentói, 1566-ig terjedő, húszkönyves változat.

Szamosközy szerepe, mint az eddigiekből is kitűnt, kulcsfontosságúnak bizonyult a kéziratok útjának, egykori terjedelmének meghatározásában. Az általa készített, eredetileg Báthory Zsigmondnak írt, de Szuhay István és Istvánffy Miklós császári biztosoknak 1598-ban átadott, és ez utóbbi kéziratost könyvtárának egyik Zágrábba került kötetéből a nyolcvanas években előkerült jelentés tehát lényegében az eddig vázolt kirakós – a trentói kézirat felfedezését megelőző – utolsó darabjának tekinthető. A Balázs Mihály és Monok István által megtalált, majd publikált szövegben³⁸ a mű méltatása mellett Szamosközy rögtön a memorandum elején egyértelműen leszögezi: ő maga is sokat dolgozott a kéziraton, vagyis azon, hogy nyomtatható állapotba hozza.³⁹ Hogy ezen konkrétan mit is kell érteni, azt a pesti példány eddig vázolt jellegzetességei alapján gyanítani lehetett ugyan, de teljes mivoltában csak a trentói kézirat felfedezése révén vált világossá. Mielőtt azonban ennek bővebb magyarázatára rátérnénk, az immáron három kézirat részletes leírására kell sort kerítenünk.

Brutus-kéziratok

a) A bécsi kézirat

Az ÖNB-ben jelenleg a cod 8662-es jelzet alatt található kézirat a legtöredékeesebb az ismert Brutus-kéziratok közül. Ha abból indulunk ki, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* eredetileg húsz könyvből állt, a bécsi példány a maga, nagyjából hatkönyvnyi terjedelmével még a szöveg harmadát sem tartalmazza. A nyomtatott kiadás előkészítése során Toldy is csak kiegészítő lehetőségként számolt a kézirattal. Nem vetette össze szisztematikusan a pesti példánnyal, nem is tervezte, hogy rögzíti a kettő eltéréseit. A bécsi kódexet tehát csak ott vette figyelembe, ahol a pesti kéziratban hiány mutatkozott: ezeket a hézagokat, ahol lehetőség kínálkozott rá, a bécsi kézirat változata alapján pótolta. E tekintetben, mint fentebb láttuk, hasonlóan járt el, mint a 18. század végén a jelenleg Marosvásárhelyen található másolatot készítő Kéler Godofréd, viszont anélkül és még azt megelőzően, hogy Kéler példányának pécsi másolatát sikerült volna beszereznie. Tisztában volt vele tehát, hogy két eltérő szövegvariánsról van szó, sőt azt is megállapította, hogy a

³⁸ BALÁZS Mihály, MONOK István, TAR Ibolya, *Az első magyar ars historica, Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)* = *Lymbus*, 4(1992), 49–86; vö. BALÁZS Mihály, MONOK István, *Történetírók Báthory István udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)* = *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes és Székely Júlia, Bp., Gondolat, 1987, 249–262.

³⁹ Clarissimi auctori opus ita meae quoque curae fuerit a Serenitate Vestra traditum, ut (...) quantum quidem in me esset, in meliorem statum redigerem. BALÁZS, MONOK, TAR, 1992, i. m. 51.

bécsi lehet a korábbi szerkesztés, de kizárólag arra törekedett, hogy egy minél hézagmentesebb szöveghez jusson, ami (ahogyan azt már Jakab Elek is felrótta neki) kiadói szempontból érthető, de filológus szemmel nézve már kevésbé elfogadható döntésnek bizonyult.

Ha tartalmilag nézzük, a helyzet nem is olyan egyszerű. A cod 8662-es kézirat a *Rerum Ungaricarum libri* I–III., illetve VI–VIII. könyveit tartalmazza, valamint a IX. elejéről néhány oldalt. De már a bécsi kéziratban is látszik, hogy Brutus utóbb maga változtatott a könyvek elrendezésén, így, ha a pesti példány szövegét és annak könyvbeosztását vesszük alapul, akkor a bécsiben csak az I–III. és a VI–VIII. könyvek vannak benne. De nézzük a kézirat leírását részletesebben!

A kézirat jelen formájában összesen 260 levélből, vagyis 520 oldalból áll. A kötés során még két levelet eléje kötöttek, de ezeket kezdettől fogva külön számozással látták el.⁴⁰ A leveleken összesen háromféle (nem mindig kiírt, de alapvetően folyamatos, hézagmentes) levélszámozás található, melyet néhol ívszámozás egészít ki. A szöveg kézírása egyenetlen, szembeötlő, hogy a teljes szöveget legalább két kéz jegyzi, illetve részben eltérő tintával is írták, tehát a lejegyzés vagy hosszabb időt vett igénybe, vagy egyidejűleg, de több ember által történt.

A legrégebbi, még minden bizonnyal Brutus idejéből származó számozást az ívszámok jelentik.⁴¹ Ezek sajnos nem mindenhol találhatók meg a lapokon, de a könyvek sorrendjének megfelelő növekedést mutatnak, így okkal feltételezhető, hogy a hiányzó részekkel kiegészítve hiánytalan sorozatot alkotnának.

Az ívszámozás mellett háromféle levélszámozás is található a kéziraton. A legújabb, egészen modern, ceruzás számozás, mely mindig a verso oldalak bal alsó sarkában található: 1v–260v közt hiánytalanul számozza a fóliókat.⁴² A másik két fóliálás jóval korábbi. Az egyik a recto oldalak jobb felső sarkában olvasható, a másik szintén a recto oldalakon, de felül, középen. Ez utóbbi számozás folyamatos, a jobb felső sarokban található sorrendje viszont következetlen. 1r–60r után ugyanis hirtelen a 128r–149r következik, majd 61r–127r, végül 150r–257r fut a kötet végéig. Ez mindenképp arra enged következtetni, hogy az eredetileg lapokból, jobban mondva ívfüzetekből álló kéziratot valaki először úgy rakta sorba, hogy a 128–149, illetve a 61–127 fóliók a mostanihoz képest felcserélt helyzetben voltak. A jobb felső sarokban levő számok írásmódja alapján biztosra vehető, hogy ez a fóliálás Hugo Blotius keze munkája. Blotiusról már Toldy által is idézett leveléből tudjuk, hogy 1592-ben megbízást kapott a Brutus-hagyaték, és különösen a *Rerum Ungaricarum libri* tanulmányozására: ennek a munkának természetes velejárója lehetett a valószínűleg kusza állapotban talált kézirat sorba rendezése és levélszámozása.

Blotius a két középső részletet kivéve meg is találta az ívfüzetek helyes sorrendjét, de ezt a két, kronológiailag is fordított helyzetet igénylő részletet felcse-

⁴⁰ A jobb felső sarokban eredetileg I* és II* jelölte az íveket, a bal alsóban levő újkeletű számozás szerint IV és IIv a levelek száma.

⁴¹ Mind a pesti, mind a trentói kézirat eredetileg ívszámozást tartalmazott. Ez alapján úgy tűnik, ez volt Brutus kedvelt módszere.

⁴² Hivatkozásaink erre a levélszámozásra vonatkoznak.

relte. A javítás és a recto oldalak közepén levő számozást eredményező másodszori levélszámozás egy későbbi rendszerezés lenyomata. Azt nem tudjuk, ez kihez köthető, de hogy foglalkozott a Brutus-kézirattal, annak van egyéb írásos nyoma is. Az ÖNB cod 8643 jelzetű kézírata szintén Brutus *Rerum Ungaricarum libri*jének szövegét tartalmazza (mint láttuk, Toldy ezt is megemlítette a 18. századi másolatok között). A katalógus adatai szerint 18. századi másolata a cod 8662-nek. Az íráskép alapján úgy gondoljuk, hogy késő 17. századi vagy 18. századi kézírással és másolattal van dolgunk. Nem teljes, csak az első három könyv szövegét tartalmazza, de ami most a szempontunkból kiemelten fontos, az a kötet végén található pár oldalnyi bejegyzés. Ebben a másolat készítője egyrészt tartalmi kivonatát adja az egyes könyveknek,⁴³ másrészt megírja, hogy a korábban rossz sorrendben levő Brutus-kéziratot újrarendezte, és ennek nyomán új levélszámozással látta el.⁴⁴ Ma ezt a levélszámozást látjuk a recto oldalak tetején, közepén.

A cod 8662-es kéziratnak tehát van egy Brutustól eredő ívszámozása; ezt követi egy Blotius-féle utólagos, és részben kronológiailag téves rendezésen alapuló föliálás, amit az ismeretlen 17–18. századi szerkesztő kiigazít, majd újraszámolja a leveleket; végül a kötet kap egy ceruzás modern levélszámozást is. A négy szisztéma a következőképp foglalható táblázatba.

ÖNB cod. 8662

Könyv	ÖNB (modern számozás)	Brutus ívszámozása	Blotius levélszámjai	A 18. századi szerkesztés levélszámjai
I. könyv	1r–62r	Aii–Hiii	1r–60r (+128r) ⁴⁵	1r–62r
II. könyv	62v–129v	Hiiiv–Qiiiv	128v–149v, 61r–106v	62v–129v ⁴⁶
III. könyv	129v–151v ⁴⁷	Qiiiv– ⁴⁸	106v–127v	(115r) ⁴⁹ 129v–151v

⁴³ Bár a másolat nem teljes, és csak az I–III. könyvek szövegét tartalmazza, a kötet végén tartalmi kivonatot ad a másoló a (még?) le nem másolt VI–VII–VIII. és a töredékes IX. könyvről. Bár nem másolta újra ezeket, de ugyanazokról és csak azokról a könyvekről ad összegzést, amelyek ma is megvannak az eredeti cod. 8662-es kódexben. Ennek csak abból a szempontból van jelentősége, hogy ha maradt is Brutus 1591-es távozása után Bécsben ennél több szöveg, a másoló/másoltató már a 17–18. század fordulóján sem ismert több könyvet, mint amit ma a cod. 8662-ben olvashatunk.

⁴⁴ „Itaque ea quae nunc supersunt in suum restitui locum curavimus novis appositis numeris, ut ordine saltem omnia procedant.” ÖNB, cod 8643, fol. 421.

⁴⁵ Blotius a 7. levélnél elhibázza a számozást, és hat után ismét hatot ír, így a számozás onnantól kezdve tulajdonképpen hibás.

⁴⁶ Eredetileg itt ért véget a második könyv, de utóbb ezt Brutus átszerkesztette, és a 115r-n jelezte, hogy itt érjen véget a II. könyv. A pesti és a trentói kéziratban ez az utóbbi verzió található.

⁴⁷ III. könyv a „nondum regem, nondum mul-” excipittel szó és mondat közben megszakad.

⁴⁸ Az ívszámozás az egész könyvben nagyon hézagossá válik. Qiv-ig követhető, aztán egy R-ívszám olvasható a 144r oldalon, de más nincs.

⁴⁹ Az újraszámítás során Brutus itt jelölte a harmadik könyv valódi kezdetét.

Könyv	ÖNB (modern számozás)	Brutus ívszámozása	Blotius levélszámai	A 18. századi szerkesztés levélszámai
IV. könyv	–	–	–	–
V. könyv	–	–	–	–
VI. könyv	152r ⁵⁰ –183v	MM–PP ⁵¹	150r–181v	152r–183v
VII. könyv	184r–199v ⁵²	QQii– ⁵³	182r–199v	184r–199v
VIII. könyv	200r ⁵⁴ –232r	YY–CCC	200–231r	200r–232r
IX. könyv	232v–258v ⁵⁵	CCCv–[FFFiiiv] ⁵⁶	231v–257v	232v–258v

Minden töredékessége ellenére a bécsi kézirat filológiai szempontból nagyon is fontos és figyelemre méltó szövegteremtő.

Bár a kézirat első könyve is csonkán kezdődik, a ma meglévő első oldalon szerencsére található ívszámjelzés, ami: Aii. Ez abból a szempontból perdöntő, hogy egy csonkán kezdődő, és utólag, már csonkult állapotában oldal- vagy levélszámozott kéziratból bármennyi rész hiányozhat, de mivel itt megvan az eredeti ívszámozás, pontosan tudható, hogy mindössze az első ívfűzet első, Ai számú levele veszett el, tehát a kéziratból csak kétoldalnyi szöveg hiányzik. Ez tulajdonképpen már Toldynak feltűnhetett volna, de nincs nyoma annak, hogy jelentőséget tulajdonított volna e ténynek. Pedig ez abból szempontból kulcsfontosságú, hogy bár a pesti kézirat, amire Toldy a kiadást alapozta, szintén csonkán kezdődik, a két meglévő incipit korántsem ugyanaz.

A bécsi kézirat ma olvasható első szavai: [...] *deteriore censeant, nisi coacti invitique inducant animum perferre*. A pesti kézirat első szavai viszont így hangoznak: [...] *quasi rebus cum Germanis et Polonis compositis*. Az erősen megrongált pesti kézirat első 10 oldalán semmiféle ívszámozás nem kivehető, de a 11. oldalon, a jobb alsó sarokban találunk egy B betűt, vagyis itt kezdődik a második quaternio. A quaternio négy félbehajtott ívpárból áll, vagyis minden quaternio 4+4 levélre, az 8+8 oldalra osztható, tehát összesen 16 oldalt tartalmaz. Mivel a pesti kéziratban a B előtt csak 10 oldal található, ebből kikövetkeztethető lett volna, hogy a pesti elejéről három levél, vagyis hat oldal szöveg hiányzik. A bécsiből tehát csak kettő, a pestiből hat oldal hiányzik. De a csonkult incipitek közti különbség ezzel nem magyarázható.

⁵⁰ A „ferrent in utramque partem effusus” incipittel csonkán kezdődik.

⁵¹ Az ívszámozás PP jelölés után nem folytatódik, de a könyv éppen a PP-ívfűzet végéig tart.

⁵² A „turpe et contumeliosum sit” excipittel megszakad.

⁵³ Nincs további ívszámozás.

⁵⁴ A „susceptae vivente esset. Muliebre bellum haberi” incipittel csonkán kezdődik.

⁵⁵ A „ut in vulnera et mortem ruentes, furentium” excipittel megszakad. A pesti és a trentói kéziratban az itt IX. könyv elejeként olvasható rész már a VIII. könyv szövegéhez tartozik.

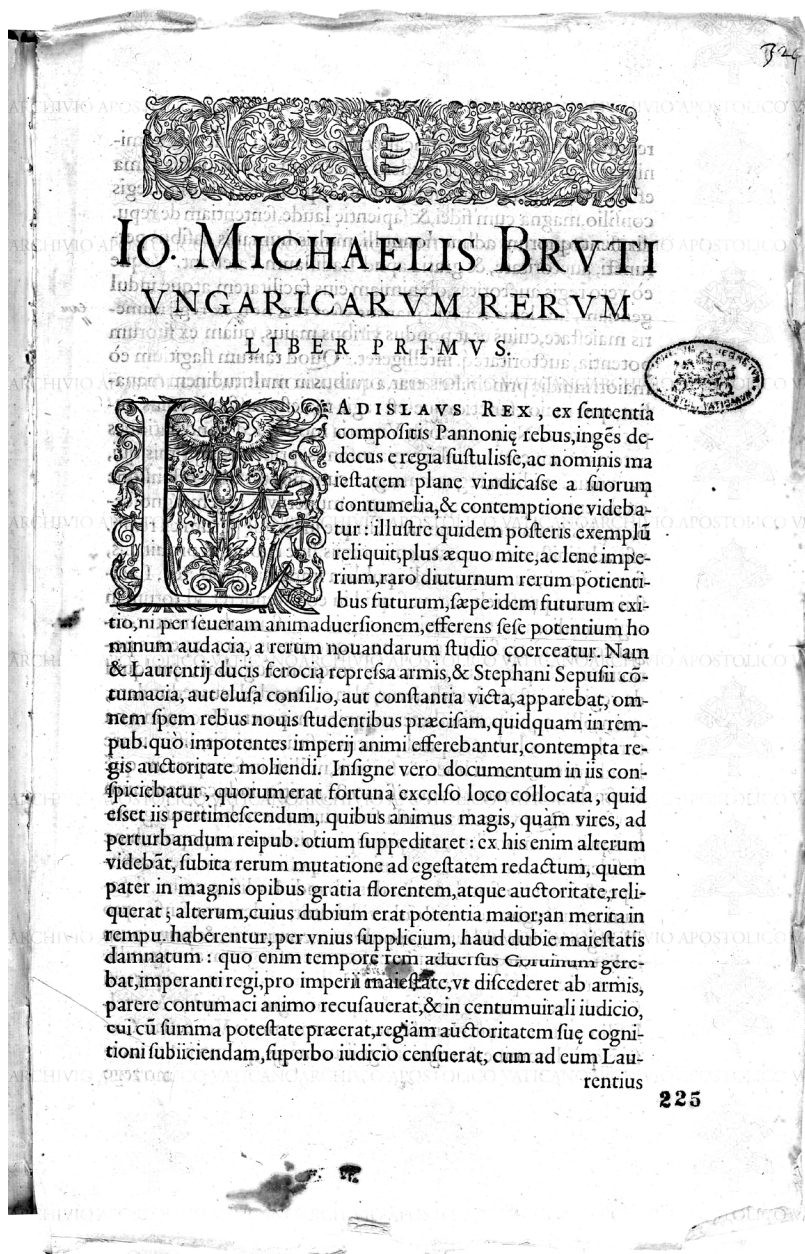
⁵⁶ Az ívszám már nincs kiírva.

Az a kezdés ugyanis, amit a bécsi példányban olvashatunk ([...] *deteriorem censeant, nisi coacti invitique inducant animum perferre*), némi módosítással, megtalálható a pesti kéziratban, mégpedig a 16. oldalon, vagyis B ívfűzet III levelének versóján (Toldy kiadásában pedig a 19. oldalon): *deteriorem censeant, nisi coacti invitique patiantur*.

Az ívszámolás alapján biztosra mondhatjuk, hogy a cod. 8662-es bécsi kéziratból csak egyetlen, az első levél (két oldal) hiányzik. A következőn olvasható szöveg viszont a pesti kézirat szövegében a 16. oldal tetején található, abban a pesti kéziratban, melyről szintén az ívszámolás alapján tudható, hogy az első hat oldala hiányzik. Ez azt jelenti, hogy a pesti kéziratban nem két oldal, hanem 21 oldal előzi meg a bécsiben olvasható kezdést! Ez szimpla csonkulással, az írások közti különbséggel nem magyarázható. Tudatos változtatást kell a háttérben feltételeznünk. Ennek iránya a két kézirat alapján nem állapítható meg, hiszen önmagában az is elképzelhető, hogy Brutus lerövidítette a pesti kézirat szövegét, ez esetben a bécsi a későbbi változat, vagy ellenkezőleg: kibővítette a bécsit, és akkor a pesti az átdolgozott, bővebb változat. Toldy döntése evidensen az volt, hogy a pesti kézirat szövegét vette alapul. Vajon igaza volt?

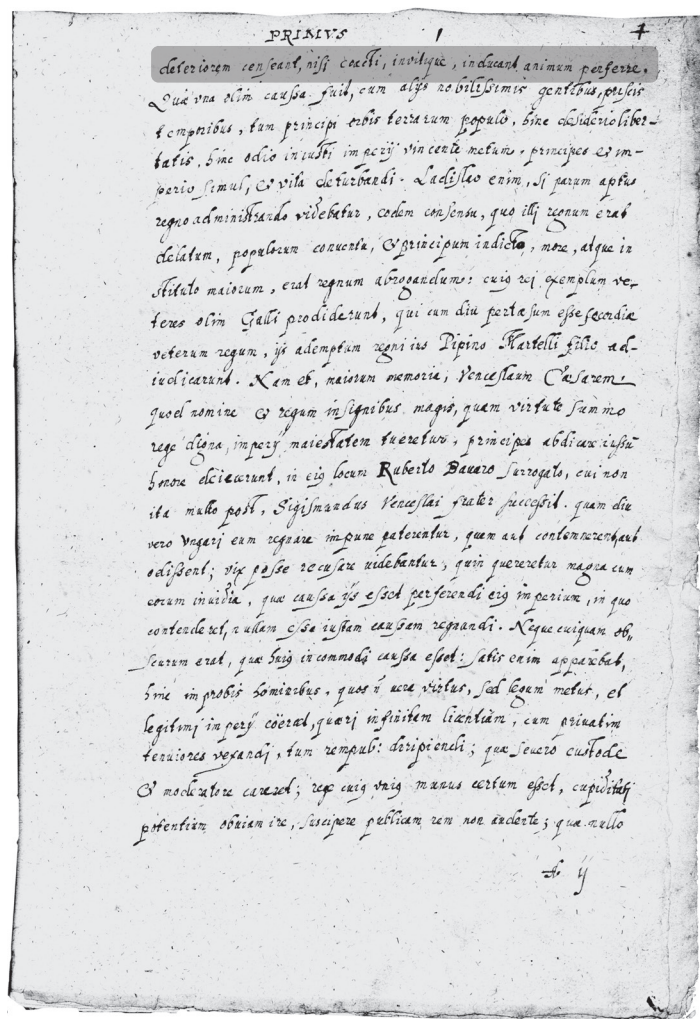
A kérdést lényegében már a trentói kézirat előkerülése előtt közel másfél évszázaddal is meg lehetett volna válaszolni, igaz, már nem Toldy életében. Fraknói Vilmos írta meg 1887-ben egy rövid közleményben, hogy Rómában, a lengyelországi nunciatúra 1584-ből származó jelentései között talált egy Báthory-címerrel ellátott, kétoldalas próbanyomatot, mely a Brutus-mű első könyvének első oldalát tartalmazta.⁵⁷ Fraknói nem közölte a nyomtatvány szövegét. Addigra a Brutus-kiadás mindhárom kötete megjelent, azt a két oldalnyi kiegészítést nem tartotta talán olyan fontosnak a mű méreteihez képest. Számára inkább az volt a fontos, hogy 1584-ben a Brutus szöveg már volt olyan állapotban, hogy a kinyomtatásán gondolkozzanak, hiszen egy próbanyomat elkészült. Még meglepőbb azonban, hogy 1887 óta a nyomtatványt senki nem vizsgálta meg alaposabban. Holott ennek az egyetlen nyomtatott lapnak a mű keletkezéstörténetében datálási szerepe lehet: Fraknói adatai alapján ugyanis abban biztosak lehetünk, hogy a nyomtatvány Báthory megbízásából készült, hiszen két helyen felbukkan rajta a sárkányfogas családi címer, illetve az is világos, hogy 1584-ben készen volt (*1. ábra*).

⁵⁷ FRAKNÓI 1887, i. m. Fraknói nem igazán nézte meg sem a nyomtatvány szövegét, sem a kapcsolódó jelentést, így azt 1585-re datálta. Bolognetti nunciatus jelentése valójában 1584. augusztus 24-én kelt: „Egli [Bruto] havea cominciato a stampare questa historia, come vedrà dall’ incluso foglio, ma il Re l’ha ritenuto sendogli parsa troppo longa et esatta, et scritta anco con stile più grave che corrente. Onde gli ha commesso che la riduca in compendio.” *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars III. fasc. I. (M. Jan–Jun 1584)* ed. Edward Kuntze (Monumenta Poloniae Vaticana, Tom. VII), Kraków, 1939–1948, 416. Vö. PETNEHÁZI 2021, i. m. 181.

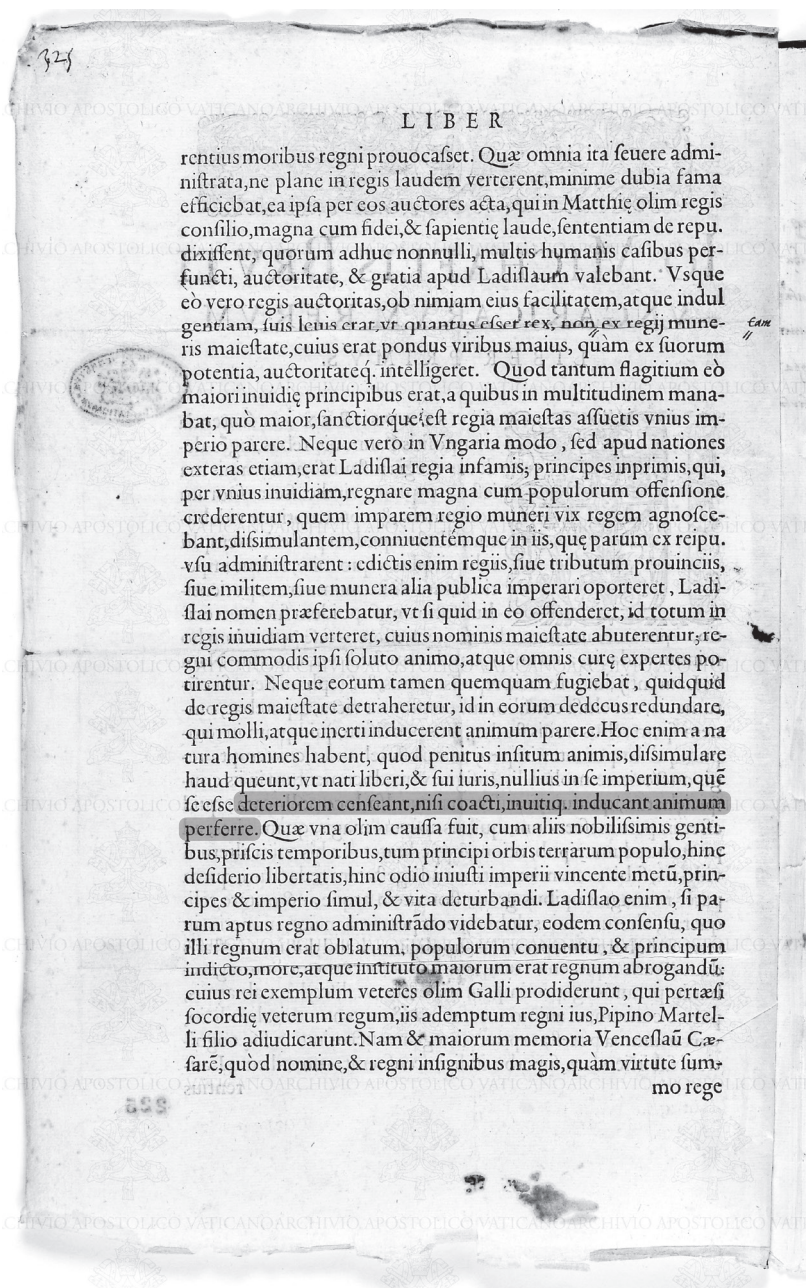

1. ábra. Archivio Apostolico Vaticano, Segr. Stato Polonia 21, 225r

Kutatásaink során, a magyar kutatók közül alighanem Fraknoi óta elsőként, másolatot kértünk a kétlapos nyomtatványról, és amikor megkaptuk, ugyancsak meglepődünk. Az első könyv ebben a verzióban a következő incipittel indul: Ladislaus rex ex sententia compositis Pannoniae rebus [...]. A második oldal utolsó harmadában azonban (alulról a 12. sorban) felbukkan a csonka bécsi kézirat első sora: deteriorem censeant, nisi coacti invitique inducant animum perferre (2–3. ábra).

2. ábra. ÖNB Cod 8662, 1r

3. ábra. Archivio Apostolico Vaticano, Segr. Stato Polonia 21, 225v

Tudjuk, hogy a bécsi kézirat elejéről csak két oldalnyi szöveg veszett el. Ebben a kéziratban az első öt oldal 25–25–23–24 sort, vagyis átlagosan 24 sort tartalmaz. Tehát ha egy levél hiányzik, az hozzávetőlegesen 48–50 sornyi hiányt jelent.

A római nyomtatvány recto oldala 28 sor, a verso oldala 39. A verso oldal utolsó 12 sora vág egybe a csonka bécsi kézirat elejével, ráadásul, ami 12 sor a kéziratban, az 12 sor a nyomtatványban is, vagyis szinte azonos mennyiségekkel számolhatunk. A nyomtatvány összesen 28 + 39 vagyis 67 sort tartalmaz. Ebből leszámíthatjuk azt a 12 sort, amit a bécsi kéziratban is már olvashatunk, marad 55 sor. Mivel a nyomtatvány recto oldalán iniciálé is van, ez az első 9 sort körülbelül a harmadával rövidíti. Vagyis iniciálé nélkül a maradék 55 sornyi szöveg 52–53 sorban is elfért volna. A kéziratban a hiányzó két oldal kb. 50 sort tartalmazhatott, és azt is láttuk, hogy ahol már fedésben van a kézirat és a nyomtatvány szövege, ott azonos mennyiségű szövegnek azonos sorszám felel meg. Vagyis okkal feltételezhetjük, hogy ami a bécsi kézirat két oldalából hiányzik, az a római nyomtatvány szövegéből teljes egészében pótolható.

Ha ez a logika helyes, akkor azt is biztosra vehetjük, hogy az a Brutus-szöveg, ami a bécsi kéziratban olvasható, 1584-ben már ebben a formában készen állt. Mielőtt azonban rátérnénk arra, hogy milyen viszonyban van ez a fontos és jól datálható szöveg a másik két kézirattal, vegyük szemügyre előbb a Toldy-kiadás alapját képező pesti, majd a 2020-ban előkerült trentói kézirat jellemzőit.

b) A pesti kézirat

Az akadémiai kiadás alapját képező kézirat az ELTE Egyetemi Könyvtárában, a Pray-gyűjtemény 35–36. kötetét alkotja. Az első kötet 758, a második 492 oldal terjedelmű; előbbiben az I–VII, utóbbiban a VIII–XIII. könyvek találhatóak, valamint egy 21 levélnyi töredék, amelyet Toldy (sőt már Pray is) a XIV. könyv darabjának vélt, és ezzel a számozással osztotta be kiadásába is. Bizonyos, hogy a kézirat Erdélyben volt a 17. század végéig, ahol a margináliák szerinti utolsó ismert birtokosa/használója a történetíró Bethlen Farkas volt. További kutatások feladata lesz tisztázni, hogy milyen úton kerülhetett végül a 18. század közepe táján Pray Györgyhöz, ám Jakab Elek állításával ellentétben (amint azt fentebb megállapítottuk), semmi jel nem utal arra, hogy a jezsuita történész valaha látott vagy birtokolt volna ennél bővebb vagy épebb példányt. Akkori és egyben jelenlegi állapotában a szöveg számos helyen csonkult: nagyobb hiátusok az I., III., VII., VIII., IX., XIII. könyvekben vannak, de e mellett elszórtan szinte mindegyik könyvből hiányzik egy-egy lap legalább. A szöveg eleje is, vége is csonka: eltekintve a megszakadt XIII. könyv utáni töredéktől, amit Toldy a XIV. könyv darabjaként azonosított, az utolsó hét könyv (amennyiben húsz könyvnyi terjedelemmel számolunk) teljesen hiányzik; az elejéről, az ívszámozásból kikövetkeztethetően (ahogyan fent írtuk), három levél hiányzik. Jelenleg a csonkulás után olvasható kezdete tehát: quasi rebus cum Germanis et Polonis compositis nihil praeterea aliunde esset Ungaris timendum. Általában el-

mondható, hogy a megmaradt lapok sokszor sérültek, ráadásul a foszlásnak indult lapszéleket valamikor körülvágták, minek köszönhetően ezeken az oldalakon a margináliák is részben vagy egészben megsemmisültek.

Jakab Elek teljes joggal állapította meg, hogy a kézirat nem egységes: az I–VII. könyv (nagyjából a VII. könyv második harmadáig) egy szépírású írnok keze munkája, az oldalszéleken (ahol megmaradt) időnként Brutus közbevetéseivel, kiegészítéseivel, ez tehát lényegében (a kihagyások ellenére) egy kompakt tömb a kéziratban. Korabeli oldalszámozás is, ívszámok formájában (már ahol megmaradt) kizárólag itt figyelhető meg. Ezenkívül korabeli, ráadásul teljesen oda nem illő paginálás fedezhető fel a tizenegyedik könyv végén, 27 oldalon keresztül, amely egyértelműen a kéziratot másoló kéztől származik. Ennek a továbbiakban még lesz jelentősége.

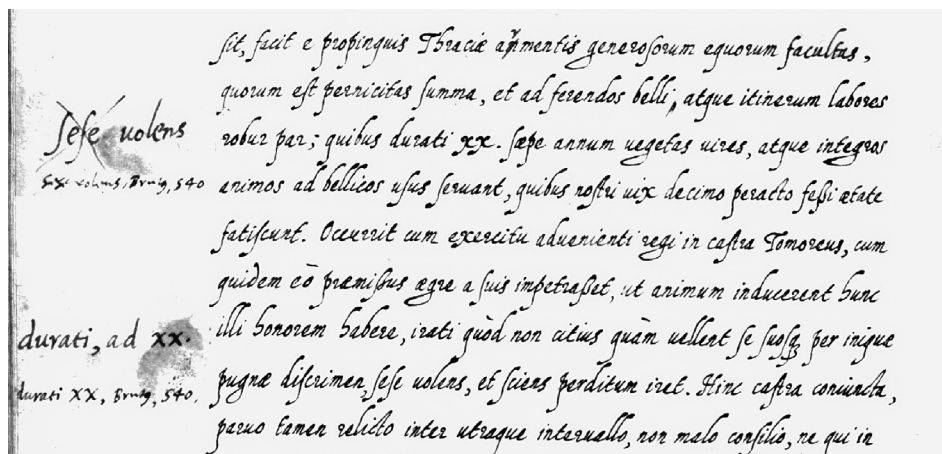
Toldy ceruzával a tizedik könyvvel bezárólag paginálta a kéziratot, ennek során az ívszámok segítségével kikövetkeztetett hiányokat is jelezte. A tizenegyedik könyvtől kezdődően egyetlen sajátos, szintén modern oldalszámozást fedezhetünk fel: valaki golyóstollal (!) a margóra jegyezte a kiadott szöveg harmadik kötetének vonatkozó oldalszámait.

Itt kell hozzátennünk, hogy a kézirat végén található töredéket lejegyző kéz, bár hasonlóan gyakorlott, kalligrafikus írás, nem azonos az I–VII. könyveket leíró írnokéval. A hetedik könyv végét, a teljes nyolcadikat, a kilencedik végét, a tizenkettedik végét és a tizenharmadik elejét pedig egyértelműen Szamosközy másolta.

A kilencedik könyvtől kezdve meglehetősen sietős másolói munkáról árulkodik a kézirat. Szamosközyn kívül legalább még négy további kéz másolta őrszótól őrszóig a szöveget, jól érzékelhetően egyidejűleg, miután gyaníthatóan egészen egyszerűen szétosztották maguk között a kéziratíveket. Aligha tévedünk abban, hogy ezt a sietős munkát közvetlenül azelőtt végezték a gyulafehérvári kancellárián vagy levéltárban, mielőtt kénytelen-kelletlen visszaszolgáltatták a forrásként használt eredeti kéziratot a császári biztosoknak 1598-ban. S ez egyben azt is jelenti, hogy Veressnek valóban igaza volt: 1598-ban valóban két kézirat létezett egyszerre Gyulafehérváron: egy, ami a 18. században aztán Pestre került, és egy másik, amelyet Pezzen, miután kézhez kapta, vélhetően Bécsbe vagy Prágába vitt.

A margináliák eloszlása a kéziratban nem egyenletes. Pray megjegyzésein és Bethlen NB-in kívül kétfajta széljegyzet figyelhető meg. Az elsőt Brutus szerzői javításai/beszúrásai jelentik, ám ezek csupán az első három könyvre, valamint az utolsó töredékre korlátozódnak; ezzel szemben a kilencedik könyv közepéig a főbb eseményeket, helyeket vagy szereplőket kiemelő széljegyeket találunk arányos eloszlásban, feltehetően Szamosközytól. Ha alaposabban megnézzük ezeket a széljegyzeteket, további érveket sorakoztathatunk fel amellel, hogy Szamosközyéknek valóban két kézirat volt a kezükben. A tárgyi jegyzetek mellett ugyanis elvélve filológiai jellegű megjegyzések is találhatóak. A 636. oldalon pedig az alábbi marginália olvasható:

sese volens – sese volens, Brutus, 540; durati, ad XX. – durati XX, Brutus, 540.

4. ábra. ELTE EK Coll. Pray. 35, p. 636

A megjegyzések a szövegben olvasható szókapcsolatokra vonatkoznak, amelyek esetében Szamosközy – a jelek szerint – valamilyen eltérést figyelt meg. Aligha tévedünk, ha Brutus neve és az ezt követő szám alatt azt a bizonyos, másik Brutus-kéziratot és annak vonatkozó oldalszámát feltételezzük, amellyel Szamosközy a pesti példányt összevetette, illetve amelyről azután másolták a művet, miután az írnok szövege megszakadt.

Ahogy már írtuk, Toldy a kéziratból eltűnt szövegrészeket, ahol erre lehetősége volt, a bécsiből pótolta. Ezt rendszerint jelezte a kiadásban, de ugyanígy tett a kéziratban is: a bécsi kéziratból Toldy által kézzel kimásolt részletek ugyanis a kérdéses helyre külön befűzött lapokon jelenleg is a pesti kéziratba illesztve találhatóak. Ahol a szöveget pótolni nem tudta, ott üres lapokkal jelezte az ívszámozás alapján kikövetkeztethető kihagyást. Táblázatba foglalva mindez így néz ki:

ELTE EK Coll. Pray. 35–36.

Könyv	Modern számozás	Brutus-ívszámozás/ régí oldalszám	Hiány	Lejegyző kéz
I.	1–118i	Aiv–Hiv-v	A–Aiiiv; H3r–4v (Toldy pótlása: 118f–i)	1. írnok
II.	119–223	I–P1	–	1. írnok
III.	224–378	P1v–BBiiiv	AA füzet (359–374)	1. írnok
IV.	379–435	BBiii–FFiiir	FFir–v (egy levél)	1. írnok
V.	436–542	FFiiir–MM4v	FF4r–v (egy levél; 445–446)	1. írnok
VI.	543–637	NN–SS4r	QQiv–QQ3r (Toldy pótolja a bécsiből)	1. írnok

<i>Könyv</i>	<i>Modern számozás</i>	<i>Brutus-ívszámozás/ régi oldalszám</i>	<i>Hiány</i>	<i>Lejegyző kéz</i>
VII.	638–758	SS4v–ZZ4v (az írnok írása itt szakad meg)	3 hiátus: 1. VV-ívfüzet: Toldy részben pótolja a bécsiből (pótlás: 655–669) 2. 719–726: Toldy üres lapokat tesz be, vélhetően ennél több hiányzik; 3. a könyv vége, 758 után	1. írnok; Szamosközy (727–758)
VIII.	1–147	–	22–23 közé Toldy egy üres ívet illeszt	Szamosközy
IX.	149–197	–	180–181 között üres ív; valódi hiány	149–180: A 181–193: B 194–197: Szamosközy
X.	198–270	–	–	198–238: C 239–253: D 255–270: C (?)
XI.	[271–340]	1079–1106		[271–310]: C [311–340]: D
XII.	[341–385]	–		C–B Szamosközy
XIII.	[386–451]	–	vége hiányzik	A–B–C Szamosközy
XIV. (?)	[451–492]	–	eleje, vége hiányzik	2. írnok

Mindezek alapján jól látszik, hogy mennyire nem volt egyszerű dolga Toldynak a szerkesztés során. A hiányokat, ahol tudta, pótolta ugyan a bécsi kéziratból, de így is terjedelmes lakúnak maradtak a szövegben, arról nem is beszélve, hogy a két kézirat nem is volt teljességgel megfeleltethető egymásnak. Hogy mennyire nem, azt a római nyomtatványból már sejtettük, de teljes valójában, csak a trentói kézirat átvizsgálása révén vált világossá.

c) A trentói kézirat

A Rerum Ungaricarum libri 2020 nyarán előkerült trentói kéziratának általános jellemzésére nehéz jelzőket találni. Terjedelme, épsége, egyértelműen magától Brutustól származó megszámlálhatatlan margináliái – túlzás nélkül állíthatjuk – valósággal sokkoltak minket. De ugyanilyen sokkoló volt a lassú felismerés, hogy nem csupán a már ismert és kiadott szöveg hiányzó részeit találtuk meg, hanem lényegében egy eddig ismeretlen szerkesztmény van a kezünkben, amely a már

ismert és kiadott szöveg esetében is számos helyen eltérő variánst őrzött meg. Rá kellett tehát jönnünk, hogy bár egyetlen műről van szó, de több: könyvenként eltérő módon kettő, három, sőt olykor négy különböző szövegváltozattal van dolgunk, amelyek Brutus történetének különböző szerkesztési fázisait őrizték meg, ez pedig kétségtelenül komoly módszertani kihívást jelent majd a készülő kritikai kiadás számára.

Mindez viszont Brutus művének jelentőségét csak tovább emeli. Eleve nincs a kora újkorban még egy ekkora terjedelmű és súlyú mű, amelyről ismert volt, hogy biztosan elkészült, ám mire kiadására évszázadokkal később sor kerülhetett, a szöveg annyira rossz állapotba került, hogy megmaradt darabjait a kiadás ellenére sem lehetett teljes értékűnek tekinteni. Brutus esetében, mint láttuk, a 19. századra oly mértékben csonkultak az ismert kéziratok, és a megmaradt szövegtesten is annyi kihagyás, torzulás keletkezett, hogy a Toldy erőfeszítésének köszönhetően végül kiadott szövegen még a szakemberek is csak nagyon nehezen tudtak eligazodni. A már eredetileg sem könnyű szöveg tehát az objektív körülmények folytán sikertelen kiadás miatt is vált egy „túlírt, sötétvassal bodorított” nyelvezetet⁵⁸ használó művé, s találatot emiatt, valamint szerzője pártváltásai miatt is kutatásra kevésbé érdemesnek, miközben a mindenkor olvasó számára valójában a fent vázolt szövegpusztulás és szövegromlás, valamint a romlott szöveg értelmezése képezte a valódi nehézséget. A trentói kézirat felfedezésével azonban mindez az ellenkezőjére fordult: egy olyan sajátos helyzet állt elő, amelyben már nem is egy, hanem legalább három műről, vagyis a *Rerum Ungaricarum libri* különböző időpontban, a kiadás szándékával készült szerkesztményeiről beszélhetünk.

A napjainkban a trentói Vigilianum Egyházmegyei Könyvtár (*Biblioteca Diocesana Vigilianum*) kéziratárában, 5MS 20/1–2 jelzeten található kézirat két vaskos, az 1970-es években újrakötött kötetből áll. Provenienciájáról mindössze annyit tudni, hogy az 1623-ban megalapított egykori jezsuita kollégium könyvtárában volt eredetileg, amelynek első, 1643-ban felvett katalógusában már szerepelt,⁵⁹ de az eltelt évszázadokban senki nem bolygatta, és semmiféle nyomát nem őrzi annak, hogy bárki használta volna helyben. Külön kutatás témája lenne kideríteni, hogy milyen módon és milyen megfontolásból kerülhetett éppen Trentóba. Anélkül azonban, hogy a Jakab Elekéhez hasonló nemzeti és felekezeti elfogultság csapdájába esnénk, némi szándékosságot feltételezhetünk amögött, hogy valamikor a 17. század első felében Magyarországtól távol, éppen egy jezsuita kollégiumba került a kinyomtatásra nem javasolt magyar történeti munka kézírata. Ezzel együtt a felejtésre ítéltség a megőrzést és megmenekülést is jelentette a mű szá-

⁵⁸ PIRNÁT Antal, *Az Ars historica és Forgách Ferenc = Uő, Kiadatlan tanulmányok*, kiad. Ács Pál, Bp., Reciti, 2018, 115–130, itt: 121–122.

⁵⁹ Az eredeti kézirat katalógusban (Trento, Biblioteca Diocesana Vigilianum, 7MS1, fol 126r) a következő bejegyzés szerepel: „Brutus, Michael. Hungaricarum Rerum libri XX in duobus voluminibus manuscriptis, alter [!] quorum corruptum est ab initio a III.” Vö. *La biblioteca de Collegio dei Gesuiti di Trento, Pubblicazioni e manoscritti conservati nelle biblioteche trentine. Vol. II.* a cura di Claudio Fedele, Italo Franceschini, Adriana Paolini, Trento, 2007, 913.

mára, amelyért viszont kizárólag hálával tarthatunk annak vagy azoknak az ismeretlen személyeknek, akik a kézirat útját végül Trentóba irányították.

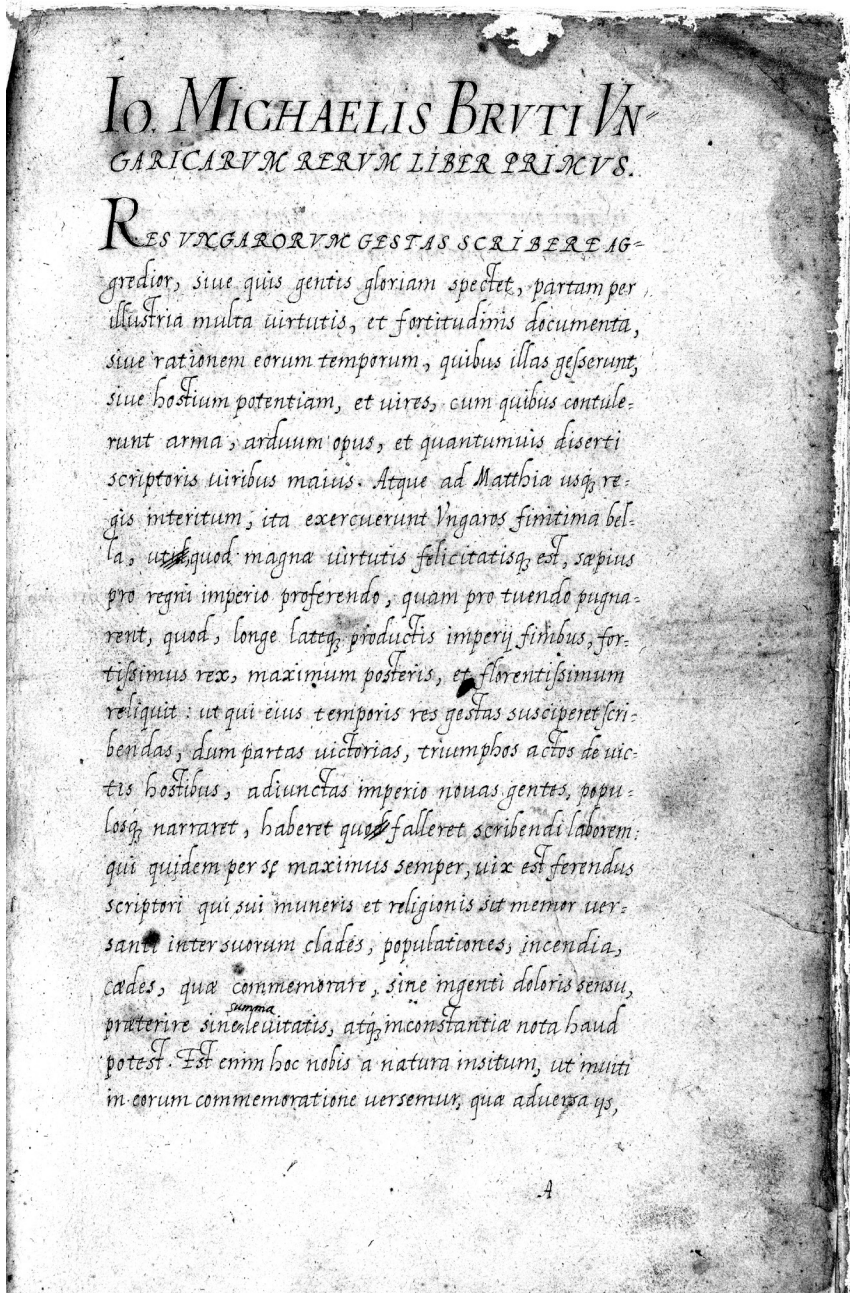
A trentói kézirat a másoló kezek alapján két, jól elkülöníthető részre osztható, amelyek részben átfedik egymást. Mindkét kéziratrészen (egymást természetesen nem kiegészítő) ívszámozást és paginálást egyaránt találunk. Az első, jóval rövidebb, és időben később keletkezett kéziratrész az első könyv kezdetétől a harmadik könyv első negyedéig, a korabeli paginálás szerint a 326. oldalig (ívszám szerint az Xiii versóig) tart. Ehhez hozzákötve találjuk a másik, jóval hosszabb kéziratrészt, a második könyv elejével (nem a kezdetével) indítva: a szintén (ám az előzőtől természetesen eltérő) korabeli paginálás szerint, a 145. oldallal (vagyis a K ívfüzetrel) kezdődik, és tart aztán végig a két köteten keresztül az 1913. oldalig (ívszám szerint: Oii–v), ahol a huszadik könyv megszakad (az ívszámozás a XVIII. könyv közepe táján, a ZZZZ ívfüzet után újraindul az A füzetrel). Ez a második rész tehát egy szinte teljes és egységes másolat, amely az eredeti szövegnek nagyjából kilencven százalékát tartalmazza.

A kézirat kilencven százalékát kitevő második rész lejegyzője vitán felül ugyanaz az írnok, aki a pesti kézirat 1–7. könyveit is másolta. Szintén ettől a kéztől származik a sérülten és töredékesen megmaradt, eredetileg 13, jelenleg 11 számozatlan lap terjedelmű, első könyv elé kötött praefatio, amelyről máshol már megállapítottuk, hogy Báthory István halálát követően keletkezett (5–8. ábra).⁶⁰

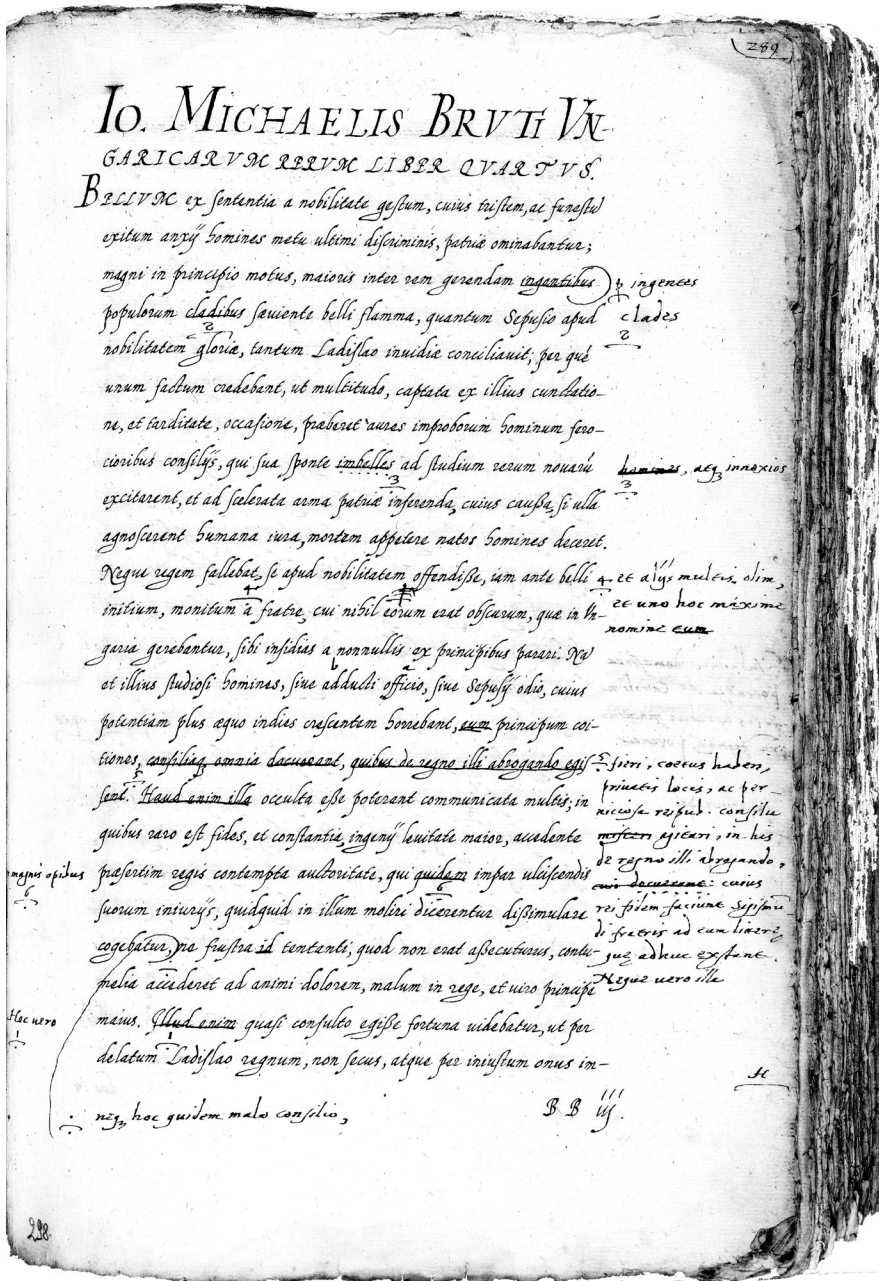
A kézirat két része tehát nagyjából egy könyvi terjedelemben fedi egymást. Ez azt jelenti, hogy egyetlen változatban van meg a teljes első könyv, míg a második könyv nagy része és a harmadik könyv eleje két változatban maradt meg, csak ebben a kéziratban. Mindebből az is következik, hogy a bécsi és pesti kéziratokkal együtt a műnek ez a része (vagyis nagyjából a teljes második könyv és a harmadik eleje) négy másolatban maradt fenn. Ami első látásra fontos (és ez már az interneten található katalóguscédula leírásából is egyértelműen kitűnt⁶¹), hogy megvan az első könyv pesti kéziratból eltűnt kezdete (ez az exordium, mint fent megállapítottuk, különbözik a bécsi kézirat 1584-es próbanyomatból megállapítható kezdetétől), továbbá van egy töredékessége ellenére is nagyon fontos paratextusunk, Brutus az Olvasóhoz intézett bevezetése.

⁶⁰ Az *Ad Lectorem* szövegének kiadása: PETNEHÁZI Gábor, *Brutus az olvasóhoz, A Rerum Ungaricarum libri trentói kéziratának bevezetése = Lymbus, Magyarisztományi Forrásközlemények*, 2021, 297–336. Az 1643-as katalógusbejegyzés igazolja, hogy a hiány már akkor fennállt, feltehetően eleve ezzel a sérüléssel kerülhetett a kézirat Trentóba. Ld. az előző jegyzetet.

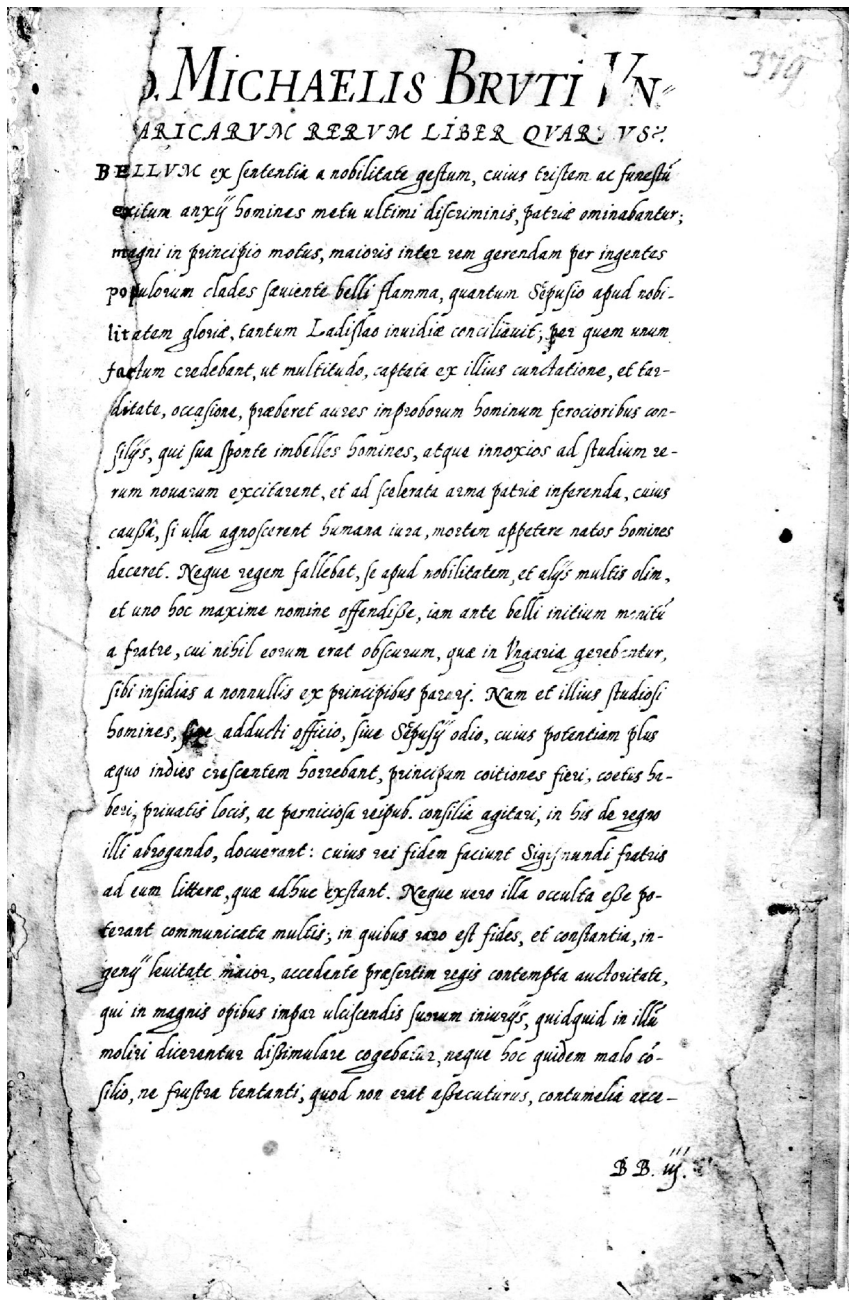
⁶¹ <https://manus.iccu.sbn.it/cnmd/0000089227>

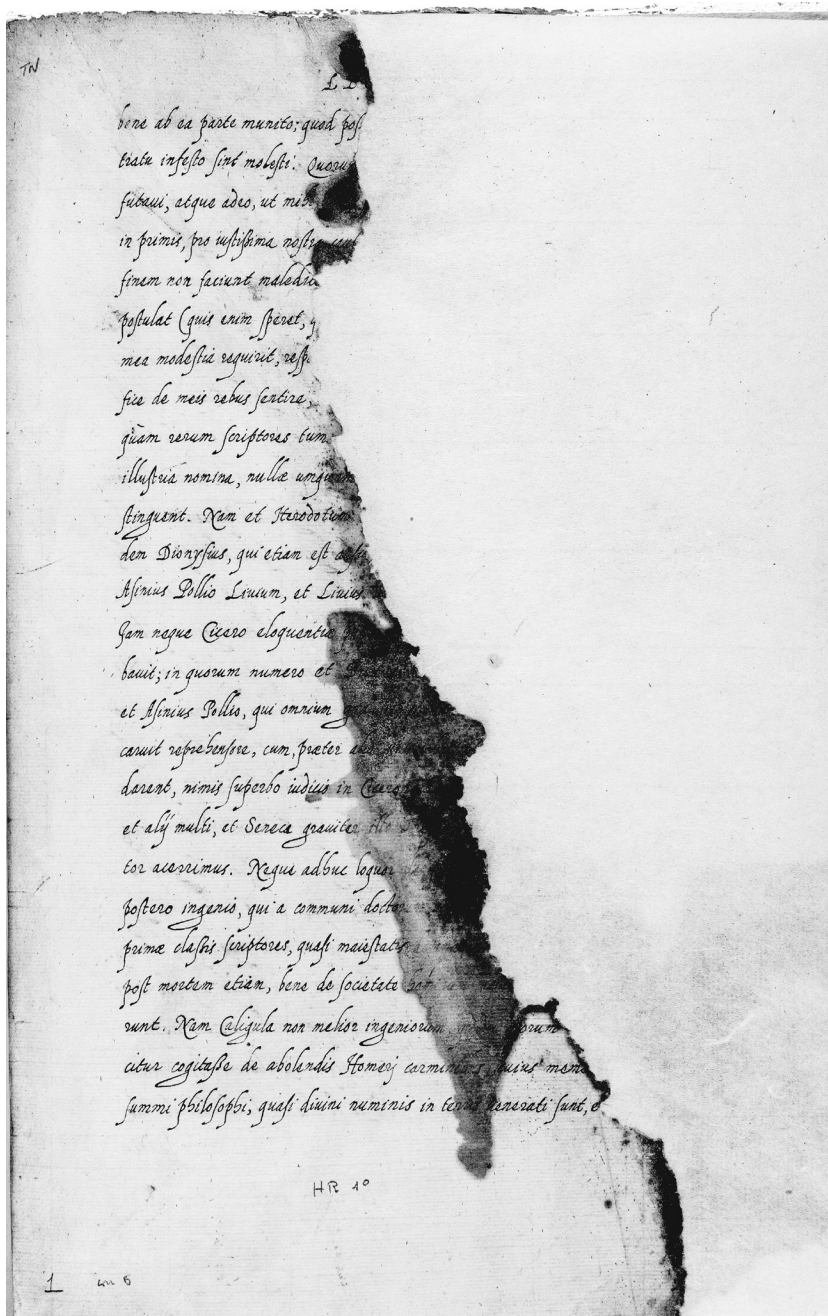
5. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigiliana 5 MS 20/1, 12r (az első könyv kezdete)

6. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigilianaum 5MS 20/1 298r
(negyedik könyv, Brutus javitásaival)

7. ábra. Budapest, ELTE EK Coll. Pray 35, p. 379
 (negyedik könyv, Brutus trentói javításai bedolgozva)

8. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigilium, 5 MS 20/1, 1r
(a sérült Ad lectorem első megmaradt oldala)

Hiány alig mutatkozik a szövegben. A XV. könyv végét, a XVI. elejét, illetve a XX. könyv végét Brutus nem írta meg, vagy ha megírta, az az ősváltozat, amelyről a kéziratot másolták, ezeket a részeket nem tartalmazta. A másoló az első két esetben ugyanis a hiányt csillaggal és megjegyzéssel jelezte; a kézirat végén csillagot vagy megjegyzést nem találunk, de a másolat mondat közben, az oldal közepén szakad meg, amiből arra következtethetünk, hogy az írnok előtt egészen egyszerűen elfogyott a szöveg (vagyis az utolsó ívfüzetek már nem voltak előtte). Kéziratpusztulásból eredő lakúna a 'praefatio' mellett egyetlen helyen található a kéziratban: a paginált oldalszám szerint 1566–1597 közötti szövegrész a XVI. könyv végével és a XVII. elejével hiányzik: e két quaternio (az NNN és OOO ívfüzetek) valamikor még a kézirat bekötése előtt eltűnhetett. Ugyanitt viszont a paginált oldalszámzásban egy további anomália figyelhető meg. Az 1600. oldal versóján a paginálás 1562-re vált vissza, és innen folytatódik a kézirat végéig. Itt valószínűleg egyszerű tévesztésről van szó: ezt a szöveg és az ívszámzás folytonossága egyaránt igazolja. Említettük, hogy a praefatió kivül, amely semmilyen oldalszámot nem tartalmaz, mindkét kéziratrészen találunk ívszámzást és paginálást is, amelyek azonban nem komplementerek. Vagyis, a kézirat egészen egyetlen konzekvens és egyértelműen hivatkozható oldaljelölés vonul végig: a modern kori, ceruzával bejegyzett levélszámzás a recto oldalak alján, baloldalon (ez sem folytonos azonban, a második kötetben újraindul).

A kéziratban rengeteg margináliát is találunk, amelyekről még részletesen szólnunk az alábbiakban. Előzetesen annyit érdemes itt rögzítenünk, hogy a megjegyzések 99%-a két embertől származik. Részben magától Brutustól erednek, aki a pesti kéziratból ismert írnoktól származó II–VIII. könyv szövegén rengeteg utólagos módosítást eszközölt, szabályos korrektúrajelekkel rögzítve a margón a javításait, illetve hasonló módon a IX–XX. könyvekbe is elszórtan belejavított. A IX. könyvben egyetlen helyen, a X–XII. könyvekben egyáltalán nem találni tőle javítást, a XIII–XVI. könyvben ismét egy-egy helyen, a XVII–XX. könyvben pedig nem sűrűn ugyan, de elszórtan már komolyabban belenyúlt a szövegbe. A másik bejegyző kéz Szamosközy Istváné, akinek megjegyzései Brutuséval ellentétes sűrűségben figyelhetőek meg a kéziraton. A Brutus által „szétírt” I–VII. könyvekben szinte alig találunk tőle megjegyzést: nagyjából a VII. könyv második felétől kezdve azonban, egészen a XX. könyv végéig, egyenletes sűrűségben tartalomjelölő széljegyekkel, illetve kritikai jegyzetekkel látta el a kéziratot. Szintén fontos különbség, hogy az első, rövidebb kéziratrészen (amelyet tehát nem a pesti kézirat elejéről ismert írnok másolt) egyetlen Brutus-marginália sem található. Szamosközy-margináliákat viszont találunk ugyanitt, de csak nagyjából a második könyv közepéig: ettől kezdve megszűnnek. További említésre méltó mozzanat, hogy az első kéziratrészen, de kizárólag az első könyvben Szamosközy mellett egy vagy két további kéz is elvélve, többségében a sorok között/fölött belejavított a másolatba.

Táblázatban leírva mindez így néz ki (dőlt betűvel a nem a pesti kéziratból ismert kéz másolatához tartozó adatok; 3. írnokként jelölve ugyanezen, első kéziratrészt másolóját):

<i>Könyv (kötet)</i>	<i>Modern levélszámozás</i>	<i>Korabeli paginálás</i>	<i>Korabeli ívszám</i>	<i>Hiány</i>	<i>Írnok</i>	<i>Megjegyzések</i>
Praef. (1)	1r–11v	–	–	[Ai r–v; Aiv r–v]	Pest I–VII	Brutus
I. (1)	12r–97v	1–172	Ai r–L2v	–	3. írnok	Szamosközy; egyéb kezek
II. (1)	98v–162r 175r–222v	173–301 145–239	L3r–T3r Ki r–P3v	–	3. írnok Pest I–VII	Szamosközy Brutus; Szamosközy
III. (1)	162v–174v 223r–297v	302–326 240–288	T3v–Xiiiv P4r–BBiiv	–	3. írnok Pest I–VII	Brutus Brutus
IV. (1)	298r–329r	289–351	BBiiir–FFiir	327r–v (EE4r–v) üresen hagyva	Pest I–VII	Brutus
V. (1)	329v–380r	352–449	FFiiv–MM1r	–	Pest I–VII	Brutus
VI. (1)	380v–426r	450–541	MM1v–SSiir	–	Pest I–VII	Brutus
VII. (1)	426v–497r	542–682	SSiiv–DDiir	–	Pest I–VII	Brutus Szamosközy
VIII. (1)	497v–569v	683–823	DDiiv–MM4v	–	Pest I–VII	Brutus Szamosközy
IX. (2)	1r–58v	824–937	NNiir–VVii–v	–	Pest I–VII	Brutus Szamosközy
X. (2)	59r–106r	938–1032	VViir–CCCiir	–	Pest I–VII	Szamosközy
XI. (2)	106v–144v	1033–1112	CCCiiv–HHHi–v	–	Pest I–VII	Szamosközy
XII. (2)	145r–173r	1113–1169	HHHiir–LLL2r	–	Pest I–VII	Szamosközy
XIII. (2)	173v–216v	1170–1258	LLL2v–RRRi–v	–	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XIV. (2)	217r–289v	1259–1410	RRRiir–CCC- Cii–v	–	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XV. (2)	290r–334r	1411–1499	CCCCiir–HHH- H3r	Az írnok meg- jegyzése (334r): „nonnula desiderantur ad finem usque libri XV.”	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy

<i>Könyv (kötet)</i>	<i>Modern levélszámozás</i>	<i>Korabeli paginálás</i>	<i>Korabeli ívszám</i>	<i>Hiány</i>	<i>Írnok</i>	<i>Megjegyzések</i>
XVI. (2)	334v–367v	1500–1565	HHHH3v– MMMM4v	(334v) „desideratur libri initium” Végén két füzetnyi hiány (NNNN- OOOO): p. 1566–1597 elveszett.	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XVII. (2)	368r–415v	1598–1600 1562–1653	PPPPir–VVVV4r	A könyv eleje hiányzik (ld. fent)	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XVIII. (2)	416r–460v	1654–1742	XXXXir–C1v	–	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XIX. (2)	461r–504v	1743–1832	C2r–Iii–v	1833. oldalszám tévesztés miatt kimarad	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XX. (2)	505r–544v	1834–1913	Iiiir–Oii–v	A másolat az oldal közepén, sor közben megszakad	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy

A fentiek alapján rögtön adódik egy fontos következtetés: a pesti és trentói kézirat nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állnak egymással. Ezt igazolja a részben azonos másoló, részben pedig azok a pesti kéziratban meglévő hivatkozások, amelyeket fent már rögzítettünk, és amelyek – ezek után nem meglepő módon – mind a trentói kéziraatra mutatnak. Ilyen Szamosközy jegyzete a pesti kézirat 636. oldalán, ahol egy 540-es számot látunk, s amely valóban a trentói kézirat (korabeli paginálás szerinti) 540. oldalára mutat. És ugyanilyen a pesti kézirat XI. könyvében jelzett oldalszámozás is, amely a trentói kézirat FFF–GGG ívfüzeteinek másolata (paginált oldalszám szerint nem a pestiben jegyzett 1079–1106, hanem 1079–1110, itt tehát van némi csúszás). Ha mindezt kiegészítjük a szöveg és margináliák további vizsgálatával, valamint eredményeinket legalább szűrőpróbaszerűen összevetjük a bécsi kézirattal, egészen elképesztő keletkezéstörténet bontakozik ki a szemünk előtt.

A kéziratok összevetése

A felfedezést követő örömeinkben, és látva Brutus rengeteg saját kezű javítását a trentói példányon, természetesen az volt az első feltételezésünk, hogy ez a szinte tökéletes kézirat egy nagyon korai munkapéldány lehet, talán éppen az, ami Lengyelországból került vissza Erdélybe 1590/91-ben, s amit Brutus nem szeretett

volna kiadva látni. Közelebbről megvizsgálva a dolgot azonban ennek éppen az el-
lenkezője derült ki. A bevezetés egyértelműen már Báthory István halála után íródott,
Brutus ugyanis a szövegben a legnagyobb tisztelettel, de már halottként emlegeti a
királyt, miközben Rudolf császárnak is megadja a kötelező tiszteletet, mint akinek
védelmében a mű végre megjelenhet (ez, mint kiderült, hiábavaló remény volt).

Említettük, hogy a bevezetést ugyanaz az írnok másolta, aki a trentói kézirat nagy
részét és a pesti kézirat I–VII. könyvét is papírra vetette. Összevetve a két kéziratot
aztán egyértelműen kiderült, hogy – bár a pesti kézirat szintén tartalmaz Brutus-
margináliákat – a trentói kézirat Brutus-korrektúráit ugyanez az írnok szépen bele-
dolgozta a pesti kézirat szövegébe. A pesti példány első hét (pontosabban hat és fél)
könyve tehát egy olyan tisztázat volt, amit Brutus írnoka a trentói kézirat alapján
készített (ehhez ld. a függelékben közölt szemelvényt, illetve vö. 6–7. ábra). Amiből
arra is következtethetünk, hogy a trentói kézirat túlnyomó része (vagyis amely
a pesti I–VII könyveit másoló írnok munkája) a pesti előtt keletkezett.

A trentói kézirat első része, amelyet nem a pesti kézirat I–VII. könyvét másoló
írnok másolt, a teljes első és második könyvet, valamint a harmadik elejét tartal-
mazza. Itt, ahogyan a fenti táblázatban is látható, nem találunk Brutustól egyetlen
margináliát sem. A szöveg ugyanakkor egy még a pestinél is későbbi tisztázatnak
tűnik: a harmadik írnoknak nevezett másoló ugyanis bedolgozta a szövegbe azokat
a javításokat is, amelyeket a már letisztázott pesti kéziratban Brutus elvégzett. Vagy-
is ez a kéziratrész a pesti alapján keletkezett.

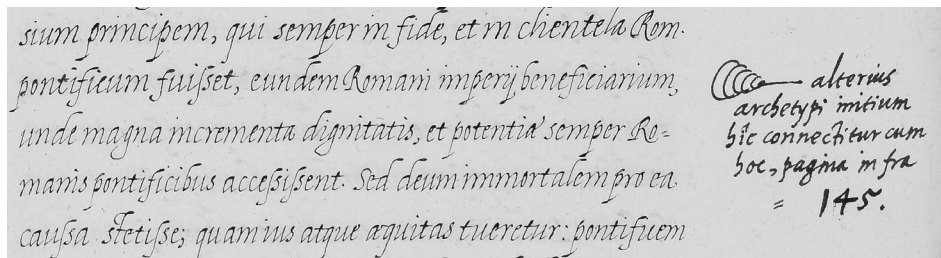
Adódik a feltételezés ezek után, hogy a trentói és pesti kézirat (legalábbis ennek
az I–VII. könyve), mivel jelentős részeit ugyanazon írnok másolta, jól láthatóan
Brutus szoros kontrollja alatt, időben is rendkívül közel keletkezhetett egymáshoz.
Itt vált fontossá az a Carolus Clusiusnak írt, Bécsből keltezett négy Brutus-levél,
amelyeknek szövegét Dézsi Lajos az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1900-as év-
folyamában már közölte. A kéziratok időközben online is elérhetővé váltak, így
könnyen kiderült, hogy a bécsi udvarban historikus állást kapott Brutus – talán
valamilyen betegség, vagy egyszerűen idős kora miatt – ekkor már a levelezését is
egy írnok közreműködésével bonyolította. A négy levél közül az első 1589. október
23-án, az utolsó 1591. augusztus 12-én kelt. Lejegyzőjük egyértelműen a trentói
és pesti kéziratból ismert írnok volt.⁶² Ez a trentói kéziratban olvasható *Praefatió*n
túl további erős érvet szolgáltat arra, hogy a trentói kézirat java része és a pesti
I–VII. könyvei, melyeket Brutus írnoka jegyzett le, az 1580-as évek végén, már
Brutus bécsi időszakában keletkezett, tehát relatíve késői változatok.

Szamosközy margináliái és közreműködése a Brutus-hagyaték gondozásában
egy egész tanulmányra való anyagot szolgáltatnak,⁶³ így itt most csak a legfonto-

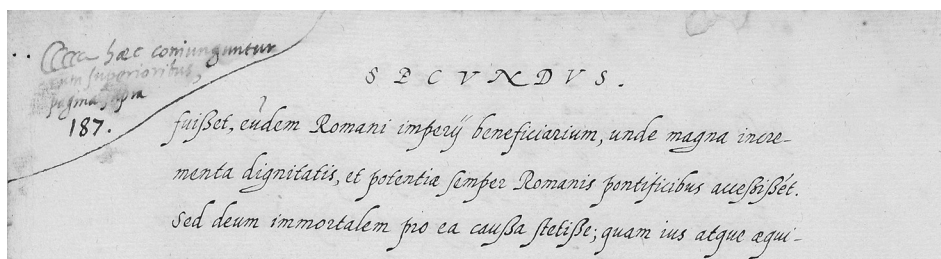
⁶² <https://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl>; a négy levél keltezése: 1589. 10. 23.; 1590.
08. 20.; 1591. 02. 12.; 1591. 08. 12.

⁶³ PETNEHÁZI Gábor, „*Ut tantus thesaurus ex tenebris in lucem hominum prodeat*” Szamosközy
István és a *Rerum Ungaricarum libri = Certamen X. Előadások a Magyar Tudomány Napján az
Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila,
Kolozsvár, EME, 2023, 321–342.

sabb tényeket soroljuk fel. Szamosközy többfajta, nyilvánvalóan nem egy időben keletkezett oldaljegyzettel látta el mind a pesti, mint a trentói példányt. Ő volt az, aki egyértelműen bejelölte, hogy a trentói kézirat két „archetypusa,” vagyis a Brutus margináliái nélküli első rész, és a pesti I–VII írnoke által írt és Brutus által szétjegyzetelt második kéziratrészt hol találkozik, azaz honnan vannak átfedésben (9–10. ábra).

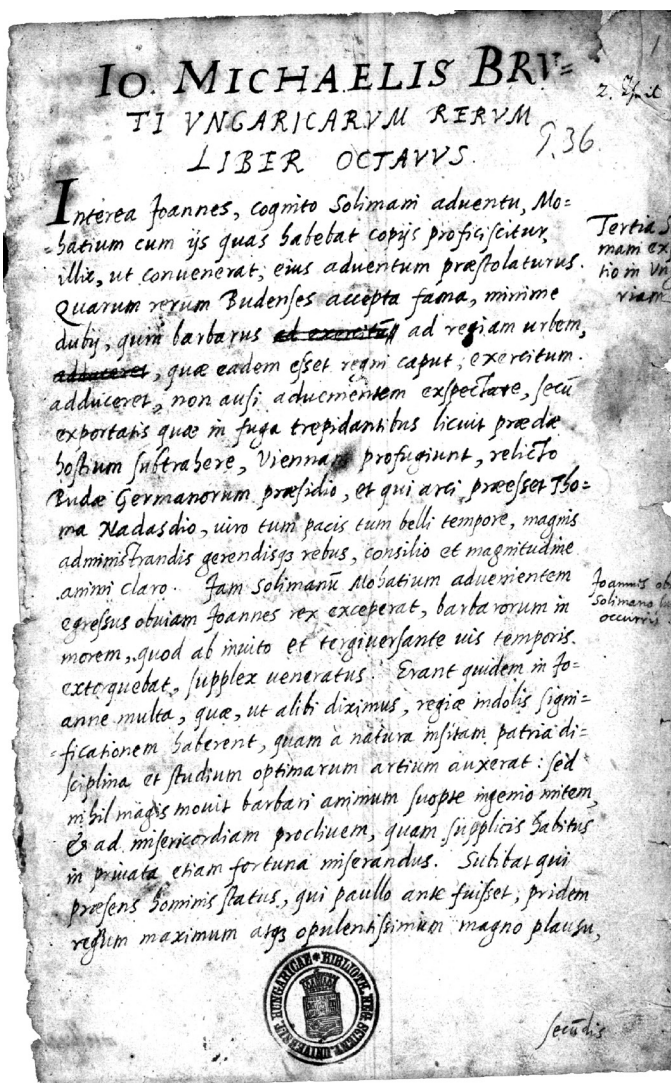
9. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigiliana, 5 MS 20/1 105r
„alterius archetypi initium hic connectitur cum hoc pagina infra 145”

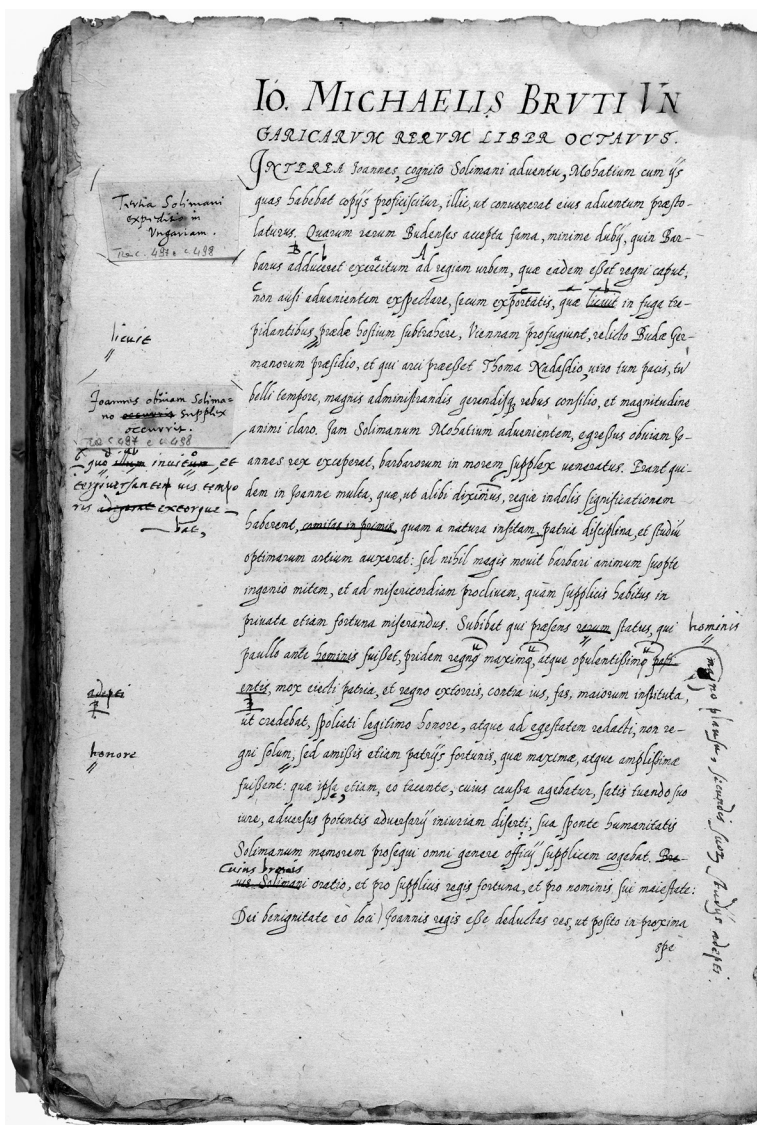
10. ábra: Trento, Biblioteca Diocesana Vigiliana, 5 MS 20/1, 175r
„haec coniunguntur cum superioribus, pagina supra 187”

Ezen kívül a szöveget sok helyen emendálta, illetve a pesti kézirat egy jelentős részét saját kezűleg lemásolta. Ez utóbbi rendkívül aprólékos munka lehetett: jól látszik, hogy a hetedik könyv közepétől átvette a Brutus írnoke által abbahagyott munkát, és Brutus trentói kéziratban található korrektúráinak figyelembevételével folytatta a szöveg tisztázását, majd ugyanezt elvégezte a teljes nyolcadik könyv esetében is, s közben az eredeti és a másolt szöveget is ugyanazokkal a tartalomjelölő széljegyzetekkel látta el. A kilencedik könyvtől kezdve a trentói kézirat már alig tartalmaz Brutus-margináliát. A hagyaték gondozását feltehetően 1594 közepén-végén átvevő Szamosközynek itt már nem kellett letisztáznia a kéziratot, megelégedett a szöveg jegyzetelésével és emendálásával. Érdeemes itt emlékeztetnünk az olvasót (ld. az összefoglaló táblázatot), hogy Szamosközy jegyzetei jól érzékelhetően megoszlanak az 1590-es évek közepén általa még együtt és egyszerre látott trentói és a pesti kéziratban: a trentói (Brutus által szétjegyzetelt) I–VIII.

könyvén alig van tőle bejegyzés, ám annál többet találunk a pesti kézirat vonatkozó könyveiben. Viszont a IX. könyvtől kizárólag a trentói kéziratba jegyzetel. Ez érthető is, hiszen Szamosközy felismerte, hogy a pesti I–VII. könyve a trentói megbízhatóbb tisztázata. A VII. végének és a teljes VIII. könyv letisztázását, Brutus javításainak szövegbe dolgozását maga végezte el (11–12. ábra), a IX. könyvtől viszont nem volt más a kezében, csak a trentói kézirat szövege, így ami észrevétele, javítása volt, abba írta bele.

11. ábra. Szamosközy másolata a pesti kéziratban, ELTE EK Coll. Pray. 36, p. 1.

12. ábra. Ugyanez a trentói kéziratban, Brutus javításaival és Szamosközy (beragsztott) tartalomjelölő oldaljegyzeteivel. Trento, Biblioteca Diocesana Vigilantium, 5 MS 20/1, 497v.

A pesti kézirat IX–XIII. könyvei ugyanakkor igen sietős másolói munkáról árulkodnak. Egyértelmű (ahogyan fent, a XI. könyvben található oldalszámzás kapcsán is megállapítottuk), hogy több ember egészen egyszerűen szétosztotta egymás közt, és sietős munkával lemásolta a trentói kézirat füzeteit. Aligha tévedünk, ha e sietős másolás idejét közvetlenül azelőttre tesszük, hogy az Erdélybe

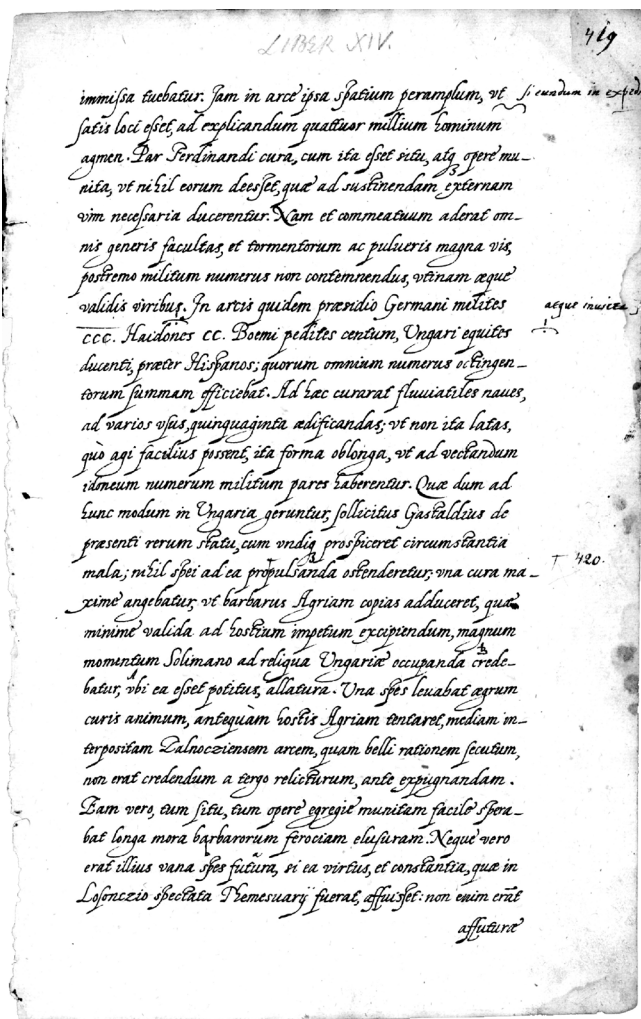
érkezett császári biztosoknak – Bartholomaeus Pezzennek, Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak – Jósika kancellár végül átadta 1598 tavaszán a Brutus-kéziratot. Az is egyértelmű immár, hogy mi volt ez az átadott kézirat: ugyanaz, amely néhány évtized múlva Trentóba került és lényegében négyszáz évre elfelejtődött. Ez volt lényegében tehát a pillanat, amikor a trentói kézirat jelenlegi formájában összeállt (és egyben elvált a pesti kézirattól), külső kényszer hatására tehát és egyértelműen Szamosközy István személyén keresztül.

A pesti kézirat töredezettsége miatt nem tudjuk, hogy a másolást sikerült-e befejeznie Szamosközynek és annak a néhány írnoknak, akik a gyulafehérvári kancelláriáról és/vagy a levéltárból részt vettek a munkában. Két okból is valószínűbb azonban, hogy nem. Az egyik ok a másolatokon látható, rendkívüli kapkodás: szinte előttünk van a jelenet, ahogyan a kéziratot az írnokok keze alól húzzák ki (a trentói példányban a XVI. könyv végéről hiányzó két füzet is talán ekkor maradt ki). Szamosközynek és csapatának feltehetően valóban 1–2 nap, vagy még ennél is kevesebb idő alatt kellett több száz oldalnyi szöveget hirtelen lemásolnia. A másik okot bővebben kell kifejtenünk, mert ez már egy következő kérdéshez vezet át bennünket: mi történt a Lengyelországból visszakerült példánnyal, amelynek hírére Brutus 1591 végén Erdélybe utazott?

A pesti kéziratban a XIII. könyv vége hiányzik. A kézirat utolsó darabja egy két ívfüzetnyi töredék, amelyről Toldy és Nagy Iván azt feltételezték, hogy a XIV. könyvhöz tartozik (13. ábra).

A trentói példány alapján tudjuk már, hogy az egri ostromot leíró, egybefüggő töredék valójában a XVI. könyv része (a trentói kéziratban: 2/335v–357r; korabeli paginálás szerint: 1502–1545). Ha a két részletet összevetjük, azonnal kitűnik azonban, hogy a pesti kéziratban található részlet jóval korábbi szövegállapotot tükröz, mint trentói párja. Bár elszórtan Brutus-margináliák is találhatóak benne, ezekkel együtt is egy összességében kevésbé csiszolt, még egyszerűbb szöveget mutat (a trentóiban számos olyan szövegbővülés van, amelynek itt a korrektúrában sincs nyoma). A vízjelek is eligazítanak: trentói kézirat egésze és a pesti kézirat többi része is lényegében ugyanolyan, vízjelében hol kétfejű sast, hol jellegzetes címert ábrázoló, az 1580-as évek végén a dél-németországi Kemptenben gyártott papírra íródott. A pesti kézirat utolsó töredékének hordozója azonban egy ennél korábbi, Lengyelországban gyártott papír. Vagyis, jelenlegi ismereteink szerint, ez a szövegtöredék lehet az egyetlen ismert darab abból a kéziratból, amelyet az erdélyi udvar hosszas tárgyalások után 1590/91-ben visszaszerzett Lengyelországból, s amely a jelek szerint egy írnok által készített, letisztázott példány lehetett.

De mi a helyzet a bécsi kézirattal? A bécsi példány egyáltalán nem mutat olyan rendezettséget, mint akár a pesti példány I–VII. könyvei, akár a trentói kézirat egésze. Jóval inkább egy piszkozati példánynak, vagy első változatnak tűnik, amely ugyanakkor utólagos javításokat is tartalmaz. E javítások sem változtatnak azonban a tényen, hogy mindenképpen egy, a trentói és pesti kéziratokat megelőző szövegállapotot mutat, amelyről már korábban megállapítottuk, hogy kezdetében egészen biztosan egyezik az 1584-ben elkészült próbanyomattal.

13. ábra. ELTE EK Coll. Pray. 36, p. 483.

Illusztrálendő a fenti állításokat, a függelékben közlünk egy hosszabb szöveg-részletet, amelyben a római nyomtatványban és a bécsi kéziratban megmaradt korábbi kezdetet a trentói és pesti példányokban ránk maradt, ennek megfelelő szövegváltozattal vetjük össze. A korábbi exordium (pontosabban, az a szöveg, amivé Brutus átdolgozta) a trentói példány fol. 23v (régí számozás szerint: p. 24) oldalán kezdődik. Az összehasonlításból látszik, hogy Brutus az 1584-es változathoz képest mennyire felduzzasztotta a szöveget. Az is kiténik továbbá, hogy a trentói példány itt közölt első (időben későbbi) része valóban a pesti példánynak a trentói kézirat második (ám időben korábbi) része alapján letisztázott, majd

Brutus által még egyszer átjavított szövege alapján készült: Brutus pesti példányon megfigyelhető korrektúrái ugyanis kivétel nélkül át lettek vezetve a trentói első kéziratrészmásolatába (az átiratban e javításokat is jelöltük).

A rend kedvéért: ehhez a kezdethez képest teljesen más az a veretes exordium, amely kizárólag a trentói példányban maradt ránk. Brutus itt ugyanis egy szinte hexameterben lüktető, emelkedett hangnemben írt bevezetéssel lepi meg az olvasót. Elég itt az első körmondatot idéznünk, amelyből kitűnik, hogy milyen alaphangot üt meg:

Res Ungarorum gestas scribere adgredior; sive quis gentis gloriam spectet, partam per illustria multa virtutis et fortitudinis documenta, sive rationem eorum temporum, quibus illas gesserunt, sive hostium potentiam et vires, cum quibus contulerunt arma: arduum opus et quantumvis disertis scriptoris viribus maius.

A magyarok viselt dolgait kezdem írni. Akár e nemzet dicsőségét nézzük, amelyre az erény és bátorság számos példájával tettek szert; vagy ha számot vetünk a korszakkal, amelyben mindezeket cselekedték; sőt, ha ellenségeik erejére és hatalmára tekintünk, akikkel háborút vívtak: irtózatos és bármilyen tapasztalt írónak is erőn felüli feladat.

Kézirat nem ég el?

A fentiek alapján reményeink szerint egyértelműen bebizonyosodott, hogy nem csupán a pesti Brutus-kézirat áll – ahogyan azt már Jakab Elek is helyesen megállapította – több, eltérő időben keletkezett részből, de ugyanez érvényes a nemrég előkerült trentói kéziraatra is. Az is világos immár, hogy a trentói felfedezéssel majdnem két és félszeresére duzzadt szövegkorpusz nagy része rendkívül kései, 1587/88 után keletkezett. Feltűnő, hogy a feltehetően Erdélybe vissza került lengyelországi példányból alig maradt meg valami: egyetlen, 42 oldalas töredék csupán, a többi eltűnt. Szintén érdekes, hogy a Bécsben napjainkra fennmaradt kézirat viszont még az 1580-as évek közepi, lengyelországi szövegállapottal mutat egyezést.

Brutus Bécsben hagyott könyvtáráról 1592 novemberében készült leltár. A kéziratok között két tételt találunk, amelyek a jelenlegi bécsi Brutus-kézirattal összefüggésbe hozhatóak: az egyik a Blotius által a húsz könyves *Rerum Ungaricarum libriből* ott fellelt, sokat emlegetett tizenhat könyv (libri sedecim exstantes in folio), a másik a következő tétel alatt jegyzett hetvenkilenc füzet, bennük különféle töredékekkel (Fragmenta varia 79 quaternionibus constantia).⁶⁴ Akármelyik-

⁶⁴ IVÁNYI 1932/34, i. m. 75; Adattár 11, 130.

nek is a maradványa a jelenleg alig hat könyvből álló bécsi Brutus-töredék, a kéziratok fent vázolt jellegzetességei egyértelműen egy olyan forgatókönyv irányába mutatnak, amely Bulgakov fejezetcímében idézett tézisést meghazudtolja.

Amikor tehát Brutus 1591 végén/második felében hírt kapott arról, hogy Erdélyben a Lengyelországból visszakért kézirat kiadására készülnek, valóban azért kelt útra, hogy az „elsietett kiadást megakadályozza” (ut editionem praeproperam impediret).⁶⁵ Am nem egyedül és nem is üres kézzel ment. Magával vitte azt az írnokot, aki Bécsben a Clusius-levelekből adatolhatóan 1589-ben már biztosan vele dolgozott. És magával vitt egy kéziratot: feltehetően ugyanazt a példányt, amely az első könyv kivételével a trentói kéziratban is ránk maradt. Miért tette ezt? A pozsonyi magyar kamara irataiból már eddig is tudni lehetett, hogy Brutus csak elvétele kapott fizetést; halála után a tetemes hátralék egy részét végül a lányának utalták ki.⁶⁶ Nem lehetett elégedett tehát helyzetével, és abban sem lehetett biztos, hogy a nagy mű, amiben ekkor már több mint tíz évnyi munkája feküdt, végül is megjelenhet-e a bécsi udvar engedélyével és támogatásával. Erdélyben viszont szemmel láthatóan komolyan ki akarták adni a *Rerum Ungaricarum librit*. Feltehető, hogy Kovacsóczy kancellár volt az egyik fő mozgatója a projektnek, hiszen ugyanő kísérelte meg még 1588-ban rábírtani az ifjú Báthory Zsigmondot, hogy hívja vissza Erdélybe az „öreg eretneket.”⁶⁷ Az sem elképzelhetetlen ezek után, hogy Brutus 1591-ben nem valamiféle kósza hírt hallott, hanem konkrét meghívást kapott, hogy Erdélybe menjen. Így történt, vagy nem; egészen biztosan nem azért utazott oda végül, hogy megakadályozza a kiadást. Éppen ellenkezőleg: azért ment, hogy végre kiadhassa művét.

Blotiusnak abban igaza lehet viszont (ez az *Ad lectorem* szövegéből is leszűrhető), hogy olyan művet szeretett volna kiadni, amely az Ausztriai Ház méltóságát is tekintetbe veszi (messzire vezető kérdés, hogy ez összefügghet-e az erdélyi politika Kovacsóczyék vezette irányzatával). Ehhez már kéznél volt egy a lengyelországi példánynál nyilvánvalóan sokkal árnyaltabb és hajlékonyabb szöveget tartalmazó kézírata. Ez sem volt azonban elég neki. Egy újabb külön tanulmányt (sőt monográfiát) kitöltő téma lehetne annak kibontása, hogy miért érezte szükségét a már kész szöveg további szétcincálásának, szétjavításának és hogyan hajtotta végre ezt. Ha csak nagyvonalakban igyekszünk választ adni a kérdésre, akkor is nyilvánvaló, hogy e javítások között valóban akadnak olyan helyek, ahol egy politikailag érzékeny témát igyekezett még árnyaltabban körüljárni, az egyik vagy másik fél iránti esetlegesen érzékelhető elfogultságot visszanyesni (tipikusan ilyen pl. a jórészt a Mohács utáni eseményeket és a kettős királyválasztást feldolgozó hetedik könyv). Olyanra is akad példa, hogy egy teljesen új epizódot illeszt a történetbe – ilyen pl. a Niklas Salm gróf dicséretét leíró, nyolcadik könyvbe illesztett részlet. A paviai csatában és Bécs 1529-es ostroma idején is kitűnt Niklas

⁶⁵ TOLDY 1863, i. m. LXIV–LXV; *Annales Academiae* i. m. 152.

⁶⁶ FABRITIUS 1879, i. m. 349–352.

⁶⁷ *Monumenta Antiquae Hungariae III. 1587–1592*, ed. Ladislaus Lukács, Romae, Institutum Historicum S. I., 1981, 161–162.

annak a Julius Salm grófnak volt a nagyapja, aki Brutust több alkalommal vendéggül látta, többek közt ezen az utolsó útján is.⁶⁸ Az sem lehetetlen, hogy a trentói kéziratban látható javítások egy részét még útközben, vagy Salm grófnál vendégeskedve végezte el: az előző adat erre is utalhat. A korrekciók nagy része azonban lényegében stiláris javítást takar: szórendi javítások, szóismétlések kiszűrése, kötőszavak, szókapcsolatok, félmondatok elegánsabbra cserélése. Olyan tömegben azonban, hogy emögött leginkább csak egy hirtelen előtörő alkotói lendületet tudunk feltételezni, ami pszichológiailag is tökéletesen érthető. Mégiscsak ez volt élete fő műve.

Brutus tehát egy írnokkal és egy, részben talán már korrigált kézirrattal érkezett Erdélybe 1592 januárjában.⁶⁹ A lengyelországi példányra immár nem volt szükség, sőt, ha Brutus magára nézve kompromittálónak tartotta (ahogyan azt Blotius feltételezte), annál inkább pusztulnia kellett. A legvalószínűbb tehát, hogy maga a szerző semmisítette meg a feleslegesnek, vagy akár veszélyesnek ítélt Lengyelországból visszakapott példány füzeteit. Nem tudjuk, hogy a pesti kéziratban megőrződött töredéken kívül a kora újkorban megmaradtak-e belőle további részek, de az 1598-ban történt pánikszerű másolásból valószínűbbnek tűnik, hogy mire Szamosközy a hagyatékhoz jutott, a lengyelországi példány nagy része megsemmisült.

1591 utolsó napjaitól kezdve 1592. május 16-án bekövetkezett haláláig Brutus tehát az írnokával együtt azon dolgozott előbb Salm grófnál vendégeskedve, majd Erdélyben, hogy egy minél tökéletesebbre csiszolt szövegű *Rerum Ungaricarum libri*-kézirat készüljön el. E célból elvégezte az I–VIII. könyvek korrekcióját; az írnok a korrekciókat ezután egy új tisztázatba vezette át (a hetedik könyv közepéig). Ez sem volt azonban elég: a már korrigált és letisztázott kéziratot Brutus újra korrektúrázta. Ennek a letisztázását azonban (az I–III könyvek esetében) már a halála után végezte el egy ismeretlen írnok (ekkor, vagy még korábban pusztult el a Bécsből odavitt kézirat első könyve, nem tudni). Így állt tehát össze az a kéziratgyűjtemény (részben újírással, részben a legkorábbi változat megsemmisítésével), amelyet 1594-ben végül Szamosközy István vett gondozásba. Ugyanő volt az, aki – még mindig a kiadás szándékával – szétválogatta a rámaradt anyagból a kiadásra felhasználható és a duplumnak ítélt kéziratrészeket. Hogy melyek voltak ezek, arról a margináliái árulkodnak. Azok a kéziratrészek, amelyeket nem látott el oldaljegyzetekkel, nem képezték volna a kiadás alapját. Nagy vonalakban ez azt

⁶⁸ FABRITIUS 1879, i. m. 348.

⁶⁹ A kronológia egyedül Blotius leveléből ismert: „ipsa fere bruma, 16. nimirum mensis Decembris die, anno 1591 sese in viam coniecit. Pervenit Albam Iuliam ad principem Transylvaniae 29. Ianuarii, aegrotare coepit penultimo Februarii, moritur, ut dixi, 16. Maii.” *Annales Academiae 1722*, i. m. 153. Salm gróf 1591. december 21-én keltezi ecsedi Báthory Istvánhoz szóló ajánlólevelét Brutusnak (Fabritius, 1879, i. m. 348). Ezután tehát még több mint egy hónapig tartott, amíg Gyulafehérvárra ért, ami alapján feltehető, hogy megpróbált előzetesen tapogatózni a fogadtatása felől. Blotius pontos dátumai ugyanakkor azt is sejtetik, hogy első kézből (feltehetően magától Brutustól) szerezte az információit.

jelentette, hogy az I–VIII. könyv esetében inkább azt a példányt ítélte jobbnak, amelyet Brutus írnoka, majd saját maga tisztázott le (vagyis a pesti példány első felét); míg a fennmaradó IX–XX. könyveknél a Bécsből odavitt és csak elvéve javított példányt, ami aztán Trentóba került, s amelyhez egyébként sem állt a rendelkezésére másodpéldány, legfeljebb csak egy töredék a jóval korábbi lengyelországi kéziratból.

Összegzés, a kéziratok sorrendje

Amennyiben a bécsi kéziratot egyetlen szerkesztmény maradványának tekintjük, a jelenleg három kéziratban ismert Brutus-corpus akkor is legalább hat különböző időben keletkezett kéziratból áll össze. E hat kéziratban összesen legalább négy különböző szerkesztési fázist különíthetünk el, amelyek közül három Brutushoz, a negyedik pedig Szamosközy Istvánhoz köthető.

A hat kézirat időrendben:

1. Lengyelországi töredék (XVI. könyv)
2. Bécsi töredék (I–III; VI–VIII)
3. Trentói kézirat (Ad lectorem; II–XX)
4. Pesti kézirat I–VII
5. Trentói kézirat I–III (3. írnok)
6. Pesti kézirat IX–XIII

Szerkesztési fázisok időrendben:

1. Lengyelországi szerkesztmény (1584). A legtöredékesebben megmaradt állag. A bécsi kézirat, a római egylapos nyomtatvány és a pesti kézirat utolsó töredéke tartozik ide.
2. Bécsi szerkesztmény (1588–91): Ad lectorem; trentói kézirat második része (II–XX. könyv) tartozik ide.
3. Brutus erdélyi szerkesztése (1591–92): Pest I–VII; szintén ide sorolhatjuk a trentói kézirat első részét, amely már Brutus halála után, de a szerző pesti példányban található korrekcióinak figyelembevételével készült.
4. Szamosközy erdélyi szerkesztménye (1594–98): Pest VII–VIII (Szamosközy tisztázata); IX–XIII (sietős másolat).

A négy szerkesztési fázisból az elsőről nagyon keveset tudunk: elképzelhető, itt is több szakasz volt. Az írásképből egyértelmű, hogy a bécsi kézirat és a pesti töredék a XVI. könyvből, bár mindkettő egy korai, lengyelországi állapotát mutatja a szövegnek, eltérő időben keletkeztek. Átfedés nincs közöttük ugyanis, így nem állapítható meg, hogy eltértek-e egymástól. Nem lehetetlen tehát, hogy a lengyelországi szövegnek is legalább két szerkesztési fázisa volt. A pesti és trentói kéziratokon belüli szerkesztmények fent vázolt elkülönítése révén viszont az is világgossá vált, hogy a készülő kritikai kiadás egyértelműen az 'ultima manus'

elvét kell, hogy kövesse. Ez azt jelenti, hogy a majdan megjelenő szöveg végső soron a Toldy-Nagy gondozta kiadás kibővített és javított verziója lesz, hiszen a trentói kézirat – ellentétben a bécsivel – valóban alkalmas lesz a pesti példány folytatására és lakúnáinak betömésére. A szöveg emendálásában Szamosközy szerkesztői javításai is sokat fognak segíteni, ezeket megfelelő módon hangsúlyozva mindenképpen át kell majd emelni a szövegbe. Az igazi szerkesztői dilemmát valójában az jelenti, hogy a kritikai kiadásban hogyan lehet majd érvényre juttatni az 'ultima manus'-t megelőző szövegállapotokat, amelyek – pl. a második könyv esetében – akár három különböző, teljes értékű variánst jelentenek. Pápiralapon, véleményünk szerint ezt csak nagyon nehézkesen lehetne megoldani; egy online adatbázisban azonban (a szöveget a kéziratok vonatkozó oldalainak a megjelenítésével kombinálva) egyedülálló módon lehetne bemutatni e nem mindennapi mű keletkezési folyamatát, amellyel egyben a kora újkori kéziratosszöveggondozás és filológia műhelytitkaiba is újszerű betekintést nyújthatnánk. E sokrétű feladat megvalósításához mindenképpen be kell majd vonni a digitális filológia kínálta legmodernebb eszközöket, hogy e saját korában valóban világszínvonalú művet a legújabb technikai színvonalon és lehetőség szerint valamenyi rétegében bemutathassuk.

Függelék

Archivio Apostolico Vaticano,
Segr. Stato Polonia 21
[225r]

Ladislaus rex ex sententia compositis Pannoniae rebus ingens dedecus e regia sustulisse ac nominis maiestatem plane vindicasse a suorum contumelia et contemptione videbatur; illustre quidem posteris exemplum reliquit plus aequo mite ac lene imperium raro diuturnum rerum potentibus futurum exitio, ni per severam animadversionem, efferens sese potentium hominum audacia a rerum novandarum studio coerceatur.

Nam et Laurentii ducis ferocia repressa armis et Stephani Sepusii contumacia aut elusa consilio aut constantia *victa* apparebat, omnem spem rebus novis studentibus praecisam quidquam in rempublicam quo impotentes imperii animi efferebantur, contempta regis auctoritate moliendi.

Trento, Biblioteca Diocesana Vigilium
5MS 20/1
[23v]

Inde Ladislaus efferri ab omnibus summis laudibus vindex severus regii nominis, ultor sceleratorum hominum appellari, quorum supplicio improborum licentiam vexandis suis, audaciam contemnenda auctoritate publica coercussiet armis, insigniⁱⁱ dedecoris nota e regia sublata, quam regis nimia indulgentia cunctatioque inussisset illustri posteris edito documento animadversionis severitate retineri regum maiestatem, plus aequo mite ac lene imperium, raro diuturnum rerum potentibus saepe futurum exitio, ni per severam animadversionem efferens sese poten[24r]tium hominum audacia a rerum novandarum studio coerceatur.ⁱⁱⁱ

Nam et Laurentii ducis ferocia repressa armis et Stephani Sepusii contumacia, aut elusa consilio aut constantia discussa apparebat, omnem spem rebus novis studentibus praecisam, quidquam in rempublicam quo impotentes imperii animi efferebantur, contempta regis auctoritate, moliendi.

Insigne vero documentum in iis conspiciebatur, quorum erat fortuna excelso loco collocata, quid esset iis pertimescendum, quibus animus magis, quam vires ad perturbandum reipublicae otium suppeditaret: ex his enim alterum videbant, subita rerum mutatione ad egestatem redactum, quem pater in magnis opibus gratia florentem atque auctoritate reliquerat, alterum cuius dubium erat potentia maior; an merita in rempublicam haberentur per unius supplicium haud dubie maiestatis damnatum;

quo enim tempore rem adversus Corvinum gerebat, imperanti regi pro imperii maiestate, ut discederet ab armis parere contumaci animo recusaret et in centumvirali iudicio cui summa potestate praecerat, regiam auctoritatem suae cognitioni subiiciendam, superbo iudicio censuerat, cum ad eum Laurentius [225v] moribus regni provocasset. Quae omnia ita severe administrata, ne plane in regis laudem verterent, minime dubia fama efficiebat, ea ipsa per eos auctores acta, qui in Matthiae olim regis consilio magna cum fidei et sapientiae laude sententiam de republica dixissent, quorum adhuc nonnulli multis humanis casibus perfuncti, auctoritate et gratia apud Ladislaum valebant.

Insigne vero exemplum ad continendos homines in officio in iis conspiciebatur, quorum erat fortuna excelso loco collocata, quid esset iis pertimescendum, quibus animus magis, quam vires ad perturbandum reipublicae otium suppeditaret: ex his enim alterum videbant subita rerum mutatione paene ad egestatem redactum, quem pater rex in magnis opibus gratia florentem atque auctoritate reliquerat, alterum cuius dubium erat potentia maior, an merita in rempublicam haberentur, per Pokii supplicium maiestatis damnatum: cum iudicibus una reum damnandi causa fuisset, petitum iniustus armis oppidum, quod alienae ditionis, Palatino, pretio emptus prodidisset. Eodem vero trahebatur animi contumacia recusantis Palatini parere regis imperio, qui illum ponere arma et temperare ab iniuria et maleficio in Corvinum prohibuisset. Iam, quasi in eo non satis esset regis maiestas violato centumvirali iudicio, cui cum summa potestate praecerat, regem suae cognitioni subiiciendum superbo iudicio censuerat, cum ad eum Laurentius dux moribus regni provocasset. Quae omnia ita severe administrata, ne plane in regis [24v] laudem verterent, minime dubia fama efficiebat, ea ipsa per eos auctores acta, qui in Matthiae olim regis consilio magna cum fidei et sapientiae laude sententiam de republica dixissent, quorum adhuc nonnulli multis humanis casibus perfuncti auctoritate et gratia apud Ladislaum florebat.^{iv} Nam quo tempore iniit regnum, vivebant adhuc clari homines rei militaris gloria et sapientiae fama, duo Stephani, Bathorius^v et Sepusius; ille parta memorabili victoria de Turca hoste in Kinyrmezensibus^{vi} campis a frugum ubertate ita patria lingua ab Ungaris appellatis; hic Austria et Silesia Matthiae regis auspiciis ductu suo atque imperio in Ungarorum potestatem redacta. Paulus Kinisius cuius in Kinyrmezensi pugna^{vii} summa excelluit virtus, Matthias Gerebus, Ladislaus Losontius, Bartholomeus Dragfius, Emericus Drencenius atque is quidem cuius virtus dubium sit fuerit in secundis, an in adversis rebus maior. Iam et pontificum collegio summi homines et quorum exstabant in rempublicam praeclaram fortitudinis et sapientiae monumenta: Urbanus Agriensis episcopus, Sigismundus Quinquecclesiensis, Ladislaus Gerebus Transilvanus, Dominicus Albensis, Stephanus Syrmiensis, Petrus Colocensis, quorum virtute et consilio Matthiae rege et mox Ladislao quamdiu vixerunt regnum Ungaris ab

Usque eo vero regis auctoritas ob nimiam eius facilitatem atque indulgentiam suis lenis erat, ut quantus esset rex non ex regii muneris maiestate, cuius erat pondus viribus maius, quam ex suorum potentia auctoritateque intelligeret. Quod tantum flagitium eo maior invidiae principibus erat, a quibus in multitudinem manabat, quo maior sanctorumque est regia maiestas assuetis unius imperio parere. Neque vero in Hungaria modo, sed apud nationes externas etiam erat Ladislai regia infamis;

principes imprimis, qui per unius invidiam regnare magna cum populorum offensione crederentur, quem imparem regio muneri vix regem agnoscebant, dissimulantem conniventemque in iis, quae parum ex reipublicae usu administrarent:

edictis enim regiis sive tributum provinciarum, sive militem, sive munera alia publica imperari oporteret, Ladislai nomen praeferebatur, ut si quid in eo offenderet, id totum in regis invidiam verteret, cuius nominis maiestate abuterentur; regni commodis ipsi soluto animo atque omnis curae expertes potirentur. Neque eorum tamen quemquam fugiebat, quidquid de regis maiestate detraheretur, id in eorum dedecus redundare, qui molli atque inertis inducerent animum parere.

Hoc enim a natura homines habent, quod penitus insitum animis dissimulare haud queunt, ut nati liberi et sui iuris nullius in se imperium quem se esse [**deteriorem** **censeant**, nisi coacti invitique inducant animum perferre. Quae una olim causa fuit, cum aliis nobilissimis gentibus, priscis temporibus, tum principi orbis terrarum populo hinc desiderio libertatis, hinc odio iniusti imperii

omni belli clade invictum mansit, cum quidem^{viii} frugum ubertate omnium generum et exterarum gentium commercio maxime bellicae rei gloria floreret. [25r] Horum morte quasi cum iis reipublicae propugnacula omnia corruissent, convelli regnum et labefactari est coeptum, quod nunc mancum atque externis bellis et intestinis discordiis lacerum et divulgum in partes diversas magis Dei immortalis providentia, quam hominum consilio et^{ix} viribus continetur.^x Inde Ladislaus, quasi iam alter factus, cum nullus esset splendor; a domestica virtute ea viventi lux occidisset qua ad eum diem claruisset; coeptus a suis contemni atque adeo, ut cum ob nimiam eius facilitatem nulla iam esset eius apud suos auctoritas, quantus esset rex, non tam ex regii muneris maiestate, cuius propter ingenio insitam secordiam erat onus viribus gerentis maius, quam ex suorum potentia auctoritateque intelligeret. Quod tantum flagitium eo maiori invidiae nobilitati erat, unde^{xi} in multitudinem manabat, quo maiorem sanctorumque regiam maiestatem esse aequum est unius imperio parere assuetis.^{xii}

Neque vero in Hungaria modo, sed etiam apud nationes externas erat Ladislai regia infamis. Id effecerant e principum numero nonnulli impotenti homines ingenio,^{xiii} qui per unius invidiam magna cum populorum offensione regnarent^{xiv}, imparem enim regio muneri vix regem agnoscebant, dissimulantem conniventemque in omnibus, in iis saepe, quae parum ex reipublicae usu administratae,^{xv} ingentem secum molem malorum trahebant.

Edictis quidem regiis sive tributum provinciarum, sive militem, sive munera alia publica imperari oporteret, Ladislai no[25v]men praeferebatur, ut si quid in eo offenderet, id totum in regis invidiam verteret, cuius nominis maiestate abutebantur, regni commodis ipsi soluto animo atque omnis curae expertes fruerentur. Neque eorum tamen quemquam fugiebat, quidquid de maiestate regis detraheretur, quo eorum esset flagitium maius,^{xvi} id in eorum dedecus redundare, qui molli atque inertis obedire inducerent animum;

hoc enim a natura homines habent comparatum, quod penitus insitum animis dissimulare haud queunt, ut nati liberi et sui iuris, nullius in se imperium, quem se esse [deteriorem censeant, nisi coacti invitique patiantur. Quae una olim causa fuit, cum aliis nobilissimis gentibus, priscis temporibus, tum principi orbis terrarum populo, hinc desiderio libertatis, hinc odio iniusti imperii

vincente metum, principes et imperio simul et vita deturbandi.

Ladislao enim si parum aptus regno administrando videbatur, eodem consensu, quo illi regnum erat oblatum, populorum conventu et principum indicto, more atque instituto maiorum erat regnum abrogandum. Cuius rei exemplum veteres olim Galli prodiderunt, qui pertaesi socordiae veterum regum, iis ademptum regni ius, Pipino Martelli filio adiudicarint. Nam et maiorum memoria Venceslaum Caesarem, quod nomine et regum insignibus magis, quam virtute summo rege digna imperii maiestatem tueretur; principes abdicare iussum honore deiecerunt, in eius locum Ruberto Bavaro surrogato, cui non ita multo post Sigismundus, Venceslai frater successit.

vincente metum, principes et imperio simul et vita deturbandi.

Ladislao enim, si parum aptus regno administrando videbatur, eodem consensu, quo illi regnum erat delatum, populorum conventu et principum more atque instituto maiorum indicto,^{xvii} erat regnum abrogandum: cuius rei exemplum veteres olim Galli prodiderunt, qui, cum diu pertaesi esset socordiae veterum regum, iis ademptum regni ius Pipino Martelli filio detulerunt. Nam et maiorum memoria Venceslaum Caesarem, quod nomine et regni insignibus magis, quam virtute summo rege digna imperii maiestatem tueretur, principes abdicare iussum, honore deiecerunt, in eius locum Ruberto Bavaro surro[26r]gato, cui non ita multo post Sigismundus Venceslai frater melioribus Christianae reipublicae auspiciis successit.

- I. Wien Cod 8662 inc.
- II. illustri] Pest: insigni] corr. Brutus: illustri
- III. coerceatur] Trento marg. cohibeantur
- IV. florebant] Pest: valebant] corr. Brutus: florebant
- V. Bathorius] Trento, Pest: Bathor] corr. Szamosközy: Bathorius
- VI. Kinyrmezensibus] Trento: corr. Szamosközy: Kinyrensibus
- VII. pugna] Pest: victoria] corr. Brutus: pugna
- VIII. quidem] Pest: inser. Brutus
- IX. et] Pest: et] Trento: a] corr. Szamosközy: et
- X. continetur] Trento: corr. Szamosközy sustinetur
- XI. nobilitati erat, unde] Pest: principibus erat, a quibus] corr. Brutus: nobilitati erat, unde
- XII. unius imperio parere assuetis] Pest: parere unius imperio assuetis] corr. Brutus: unius imperio parere assuetis
- XIII. nonnulli impotenti homines ingenio, qui] Pest: nonnulli, qui] inser. Brutus: impotenti homines ingenio
- XIV. regnarent] corr. Szamosközy: regnare crederentur
- XV. administratae] corr. Szamosközy: administrata
- XVI. quo eorum esset flagitium maius] Pest: inser. Brutus
- XVII. principum more atque institutum maiorum indicto] Pest: principum indicto more atque institutum maiorum] corr. Brutus: principum more atque institutum maiorum indicto

Kasza, Péter – Petneházi, Gábor

The Hungarian Histories of Gian Michele Bruto: The Tradition Manuscript of the *Rerum Ungaricarum libri*

Gian Michele Bruto (1517–1592) wrote his monumental history of Hungary from 1574 until his death. The *Rerum Ungaricarum libri* was the story of Hungary's decline and fall in the 16th century, written in a single narrative. According to the plans of its original commissioner, the Transylvanian prince and later Polish king Stephen Báthory, it was meant to provide a political counterweight to the court of Vienna and to represent an independent, constitutional Hungary to the European public. Although a version was certainly completed by 1584, the work was not published during Báthory's lifetime. In 1587, Brutus first entered into Habsburg service, then at the end of 1591 travelled to Transylvania, because he was informed, that the work was to be published there. He died in Alba Iulia in May 1592. The Transylvanian court still planned to publish the work in the 1590s – István Szamosközy wrote a sequel to it (*Rerum Ungaricarum libri IV*) and brought Brutus' manuscripts into publishable condition – but this publication never realised.

The first edition of the work appeared in print only in the 19th century in the series of *Monumenta Hungariae Historica Scriptorum*. The text was edited by Ferenc Toldy based on two highly damaged and mutilated 16th-century manuscripts and contained slightly more than thirteen books of the original work.

In 2020 an almost complete manuscript of twenty books (fully annotated by the author himself) was discovered in the Diocesan Library, Trento. The philological analysis of the now three manuscripts has allowed us to distinguish four different editing stages, three of which are attributed to Brutus and the fourth to István Szamosközy. In addition to the philological comparison of the manuscripts, the study also reveals the fascinating history of the origin of *Rerum Ungaricarum libri*.

Keywords: 16th century, Gian Michele Bruto, Humanism, Neo-Latin Historiography, History of Hungary, Manuscript Culture, Manuscript Tradition.

Golub Xénia

Szerbek Budán és az Egyetemi Nyomda – Adalékok egy hajdani közösség könyvkultúrájához

A ma már csak tárgyi emlékeiben megragadható budai – tabáni – szerb közösség 2018-ban a Budapesti Történeti Múzeum kiállításának köszönhetően került a hazai művészet- és művelődéstörténeti kutatások homlokterébe.¹ A budai szerb ortodox székesegyház 1949–1950 telén történt lerombolásával nemcsak a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye főtemploma, hanem a köré szerveződő és Rácváros nevét adó, a 18. században és a 19. század első felében virágzó szerb közösség is megszűnt.² Tagjai leginkább a szintén a 17. századtól létező és különálló pesti (majd budapesti) egyházközségbe olvadtak. A lebontott budai szerb templom megmaradt tárgyanyagán túl a tabáni szerbség emlékezetét őrzik – közvetve vagy közvetlenül – a budai Egyetemi Nyomda cirill betűs, szerb kiadványai is. Mivel a nyomda cirill tevékenysége 1796 és 1850 között volt a leginkább meghatározó a magyarországi, illetve az egyetemes szerbség története szempontjából éppen ez az a korszak, amelyből a budai szerbekre vonatkozóan is értékes adatokat nyerhetünk termékeiből, illetve az azokra vonatkozó levéltári forrásokból.³ Ezek

¹ A kiállításnak a tabáni szerbek 19. század eleji műveltségét és kulturális kapcsolatrendszerét bemutató tematikus egysége igyekezett felvillantani a budai Egyetemi Nyomdában folyó cirill betűs könyvnyomtatás jelentőségét a szerb művelődés történetében. Jelen dolgozat alkalmat adott arra, hogy a témát bővebben kifejtssem, és a *Szerb székesegyház a Tabánban – Az eltűnt Rácváros emlékezete* című kiállításkatalógusban közölt tanulmányomat kiegészítsem (GOLUB Xénia, *Vitkovics János, a tabáni székesegyház papja és a szerb műveltség Budán a 19. század első felében = Szerb székesegyház a Tabánban, Az eltűnt Rácváros emlékezete*, szerk. Csáki Tamás, Golub Xénia, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, Matica Srpska Képtára, Szerb Egyházi Múzeum, 2019, 272–303). Ezúttal nem foglalkozom a rácvárosi szerb közösségnek az Országos Széchényi Könyvtárba került dokumentumaival.

² A budai szerb közösség történetét érintő legújabb kutatásokat (Molnár Antal, Vukovits Koszta, Simon Katalin, Vera Filipović, Aleksandar Rafailović) – a korábbi szakirodalom hivatkozásával – a fenti kiállításkatalógus közli. A korábbi munkákból kiemelhetjük Поповић, Душан Ј., *Срби у Будиму од 1690. до 1740.* Београд, Српска књижевна задруга, 1952; ВУЛЈИСИЋС СЗТОЈАН, *Szerbek Pest-Budán*, Bp., Városháza, 1997 (A Mi Budapestünk).

³ Mivel Király Péter kiterjedt levéltári kutatásokat végzett az Egyetemi Nyomda nemzeti levéltárunkba került iratanyagában, ezúttal törekedtem olyan forrásokból válogatni, amelyek a szentendrei Szerb Ortodox Egyházmegyei Levéltárban (a továbbiakban SZOEL) találhatóak, és Király adatait kiegészítik (KIRÁLY PÉTER, *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása, A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai, 1777–1848*, szerk. Udvari István, Nyiregy-

DOI 10.17167/mksz.2023.1.67-91

alapján érdemesnek tűnt megvizsgálni, hogy a tabáni szerbek – beleértve a Budán huzamosabb ideig tartózkodó szerb értelmiségieket – miként vettek részt a budai Várban működő nyomda munkájában, milyen nyomtatványok megjelenését támogatták előfizetőként, és milyen nyomtatványokat rendeltek meg saját céljaikra. Ezekből nemcsak könyvkultúrájukra, műveltségi orientációjukra, hanem társadalmi szerepvállalásukra, gazdasági erejükre, identitás- és nemzettudatuk alakulására nézve is vonhatunk le bizonyos következtetéseket.⁴A Mária Terézia királynő által Budára, majd Pestre költöztetett egyetem nyomdája 1795-ben Bécsben Stefan Novakovičtól vásárolta meg a Joseph Kurzböck „illír” nyomdájából származó cirill felszerelést és Novakovič „vlach, illír és egyéb keleti nyelvű” (tehát alapvetően román és szerb) könyvek nyomtatására vonatkozó császári privilégiumát.⁵ Az év végén meg is kezdődhetett a budai Egyetemi Nyomdában a magyarországi szerbek, ruszinok és románok számára a cirill betűs liturgikus könyvek nyomtatása, amit egyházaik és a központi hatalom – revizorok és cenzorok által – szigorú felügyelet alatt tartottak.⁶ A helytartótanács a szerb egyház fejét, a karlócai metropolitát bízta meg, hogy az „illír” és a „görög–vlach” egyházi irodalmat tartalmi és nyelvi szempontból ellenőrizze, illetve hogy minta gyanánt liturgikus könyveket hozasson orosz földről, s felügyelje azok kijavítását (alapvetően a russzicizmusoktól való „megtisztítását”) az Egyetemi Nyomdában történő újrasedésük és kinyomtatásuk előtt.⁷ Ilyen orosz egyházi könyveket küldött Stefan Stratimirovič (1757–1836) karlócai érseknek Atanasije Stojkovič (1773–1832), a szerb felvilágosodás sokoldalú alakja harkovi egyetemi rektorsága idején.⁸ Stojkovič karrierje Pest-Budán kezdődött: 1801 és 1803 között itt írta és az Egyetemi Nyomdában nyomtatta ki Dositej Obradovič rábeszélésére háromkötetes *Fizikáját*, amely a fizikatudomány kezdeteit jelöli ki a szerbeknél, illetve *Aristid i Natalija*

háza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2003). Az Egyetemi Nyomdának a szerb művelődéstörténetben betöltött szerepével foglalkozó bőséges szakirodalomból ld. még *Typographia Universitatis Hungaricae Budaë, 1777–1848*, publ. Péter Király, Bp., Akadémiai, 1983; ĆURČIĆ, Lazar, *A pesti egyetem nyomdája és a szerb könyvnyomtatás = Szomszédság és közösség, Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. Vujicsics Sztoján, Bp., Akadémiai, 1972, 158–161; ГАВРИЛОВИЋ, Никола, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, Институт за изучавање историје Војводине, 1974, 208–211.

⁴ A pest-budai szerb kulturális életről szóló, magyar nyelvű szakirodalomból a teljesség igénye nélkül: RÓTH István, *Pest-Buda – az egyetemes szerbség kultúrközpontja = Tanulmányok Budapest múltjából*, 22(1988), 225–238; *Из историје српско-мађарских културних веза*, гл. уред. Божицар Ковачек, Радомир Ластић, Нови Сад, Матица српска, 2003.

⁵ A Kurzböck-nyomda cirill felszerelésének utóéletéről ld. ГАВРИЛОВИЋ, i. m. 202–211. A magyar nyelvű irodalomból: IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Bp., Egyetemi Nyomda, [1927], 105–144; ĆURČIĆ 1972, i. m. 158–161; KIRÁLY 2003, i. m. 222–223, 246–247.

⁶ A könyvrevízió és a cenzúra egyetemi nyomdai gyakorlatáról ld. KIRÁLY 2003, i. m. 61, 320.

⁷ IVÁNYI, GÁRDONYI [1927], i. m. 136; KIRÁLY 2003, i. m. 315, 320, 322, 325.

⁸ KIRÁLY 2003, i. m. 320.

című művét, amelyet az első újkori szerb regényként tartanak számon.⁹ Stojković írta az első orosz nyelvű könyvet a meteorokról, de sokoldalúságát mutatja, hogy az Újszövetség fordításával is foglalkozott, illetve egy levélírási kézikönyvet is publikált *Serbskij sekretar* (Szerb titkár) címmel Budán.¹⁰ Azon magyarországi szerbek közé tartozott, akik az elsők között ajándékoztak könyvet Széchényi Ferenc bibliotékájának.¹¹ Az Egyetemi Nyomda által kibocsátott „szlavenoszerb illír könyvek” első jegyzéke már 1796-ban megjelent, és két év múlva újabb önálló katalógus követte.¹² (I. ábra)

Ebben közölték Stefan Novaković privilégiumának szláv nyelvű fordítását, valamint a könyveket terjesztő bizományosok névsorát is.¹³ A harmadik hasonló, csak szerb és román könyveket tartalmazó katalógus 1807–1808-ban látott napvilágot.¹⁴ 1813-ban egy egyleveles, tiztételes, szerb és latin nyelvű árazott könyvjegyzék segítette az Egyetemi Nyomda egyházi használatra szánt, szláv, cirill termékeinek terjesztését (*Cyrillicis litteris impressorum, ad Typographiam Regiae Universitatis ... prostantium, ... venui expositorum*). Ezt 1813. április 6-i dátummal a nyomda meg is küldte a budai szerb püspökségnek, ahonnan Dionisije Popović püspök (1791–1828) május 1-jén körbe is küldette az egyházmegye minden parókiájára könyvvásárlási igényük felmérése céljából.¹⁵ Ez évben a parókiáknak azon könyvek felől is nyilatkozniuk kellett, amelyekre még szükségük lenne az istentiszteletekhez. Erre vonatkozóan a budai püspök azt írta Stefan Stratimirović karlócai érseknek 1813. november 30-án, hogy Sághy Ferenc nyomdaigazgatótól tudta meg, hogy uralkodói szándék van mihamarabbi kinyomtatásukra.¹⁶ A nyomda ügyeiben a másik információforrása – az alábbiakban még szóba kerülő – Pet-

⁹ Стојковић, Атанасије, *Аванасија Стојковића свободнихъ художествъ и филозофији доктора и Јенскаго естествоиспытателнаго содружества члена дѣйствителнаго Фунѣка, простымъ языкомъ списана за родъ славенно-сербскій*, 1–3. часть, Въ Будимѣ, писмены Кралевскаго університета, 1801–1803; Стојковић, Атанасије, Аристидъ и Наталиа отъ А. Стојковића, 1. частица, Въ Будимѣ, писмены Кралевскаго університета, 1801.

¹⁰ Стојковић, Атанасије, *Сербскій секретаръ или Руководство како сочинявати различнѣиша писма, квіте, облигаціе, контракте, тестаменте, реверсе, конте и пр. сочинень отъ Аванасија Стојковића*, Въ Будимѣ, печатано писмены Кралев. університета, 1802.

¹¹ BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981, 118–120.

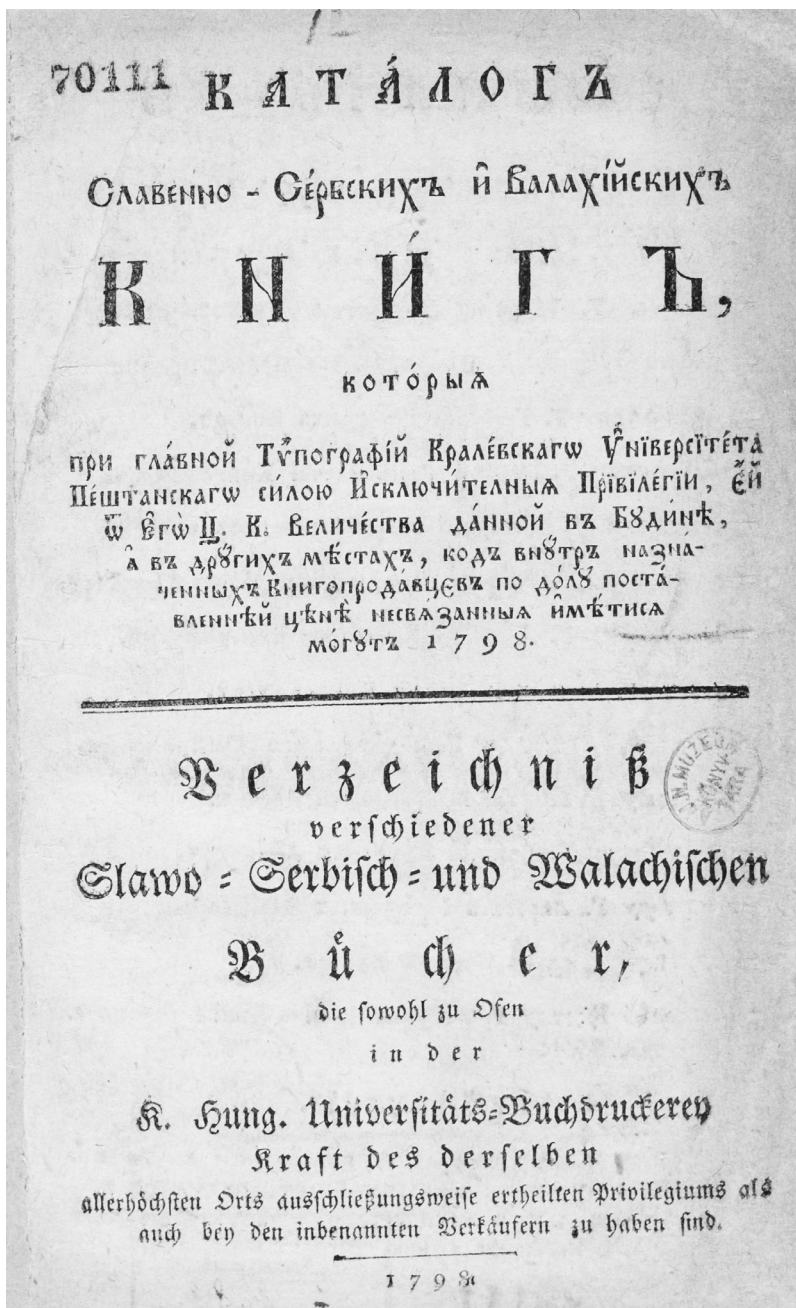
¹² *Каталогъ славенно-сербскихъ и валахійскихъ книгъ, которыя при главной Типографіи Кралевскаго Університета Пеиштанскаго... имѣтисл могутъ 1798*, Въ Будинѣ, [Egyetemi Nyomda], 1798.

¹³ KIRÁLY 2003, i. m. 224. Vö. IVÁNYI, GÁRDONYI [1927], i. m. 112. E katalógusokban nem szerepelnek azok a könyvek, amelyeket az írók saját, esetleg mecénásaik költségén nyomtattak ki. A katalógusokról és a nyomda első öt évének könyvterméséről bővebben ČURČIĆ 1972, i. m. 162–164.

¹⁴ *Каталогъ славеносербскихъ книгъ, ижедивеніемъ Типографіи Кралевскаго Въжесте Оуниверситета Венгерскаго напечатаныхъ и при тойже Типографіи... .. продаваемыхъ*, Въ Будинѣ Градѣ, писмены Кралев. всеучил. венгерскаго, 1807–1808.

¹⁵ SZOEL, Konzisztórium iratok, 1813, 63. sz.

¹⁶ SZOEL, Konzisztórium iratok, 1813, 168. sz.

1. ábra. A Pesti Királyi Egyetem Fő Nyomdájában beszerezhető szlavenoszerb és vlach könyvek katalógusa, Buda, [Egyetemi Nyomda], 1798 (OSZK Törzsgyűjtemény, 70.111)

rovics György cenzor volt, aki egyben a tabáni szerb egyházközségnek is oszlopos tagja volt. A budai szerb egyházközség a püspökség következő év májusában kelt összesítése szerint tizenkét mineában (ménea), egy oktoihben (oktoéchosz), egy evangéliumos könyvben és két „nagy trebnikben” (euchologion) határozta meg liturgikus könyvigényét.¹⁷

Noha a budai cirill sajtót kezdetben éppen az egyházi könyvek nyomtatására állították fel, a 19. század első évtizedeiben egyre nagyobb – s a liturgikus könyveket messze meghaladó – számban kerültek ki alóla a világi irodalom különböző műfajai is. A szerb (pontosabban szerb-szláv, szlavenoszerb és szerb) nyelvre átültetett kézikönyvek a felvilágosult abszolútizmus elveinek megfelelően jó alattvalókat és hasznos polgárokat igyekeztek nevelni a szerb gyerekekből is. Tematikájuk meglehetősen szerteágazó volt: a gyermeknevelésről, az alattvalók kötelezettségeiről, a dohánytermesztésről, a selyemhernyó- és méhtenyésztésről, de a pestismegelőzésről is szóltak.¹⁸ Ezekhez járultak később az első szerb regények, drámák, tudományos művek, periodikumok, amelyek már nemcsak a nyomda, hanem magánszemélyek, illetve a Pesten megalakult szerb tudós és irodalmi társaság, a Matica srpska költségén is napvilágot láthattak. Köztudomású, hogy a budai Egyetemi Nyomda kiadványai végül a 19. századi szerb irodalom teljes keresztmetszetét átfogták mind a szépirodalmi műfajok, mind pedig a barokktól a nemzeti romantikáig ívelő stílusfejlődés tekintetében. 1850-ig mintegy hétszáz szerb cím jelent meg Budán, így a nyomda meghatározó szerepet játszott nemcsak a nemzeti irodalom, hanem a szerb irodalmi nyelv és a mai szerb helyesírás kialakulásában is.¹⁹ A nyomdát nemcsak várbeli elhelyezkedése, hanem legendás vezetője is kötötte a Rácvároshoz és lakóihoz. Sággy Ferenc (1767–1839), aki 1804-től három és fél évtizeden át volt a nyomda gondnoka (curator), azaz igazgatója, 1810-től több tabáni ingatlan, így a Szarvas-ház tulajdonosaként is tevékeny részt vállalt nemcsak mikrokörnyezete, hanem a kor magyar kulturális életében is.²⁰ Ismert szerb bérlői (Sima Ignjatović, Jovan Pačić) révén a Szarvas-ház egyúttal a szerb művelődés és irodalom történetébe is bekerült.²¹ Az Egyetemi Nyomda mindennapjaiban folyamatosan jelen voltak a szerb nemzetiségekhez tartozó munkatársak, hiszen a cirill nyomtatványok előállításához és megjelentetéséhez „illír”

¹⁷ SZOEL, Konzisztórium iratok, 1814, 32. sz.

¹⁸ Erről bővebben KÖPECZI Béla, *A budai Egyetemi Nyomda szerepe a közép- és kelet-európai népek közművelődésében a XVIII. század végén és a XIX. század elején* = *Helikon Világirodalmi Figyelő*, 4(1977), 403–408.

¹⁹ A szerb irodalom alakulásáról a felvilágosodástól a reformkorig magyar nyelven: MILOSEVITS Péter, *A szerb irodalom története*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998, 55–103.

²⁰ Alakjáról újabban: SZENTESI Edit, *A tabáni Szarvas-ház = Szerb székesegyház a Tabánban, Az eltűnt Rácváros emlékezete*, szerk. Csáki Tamás, Golub Xénia, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, Matica Srpska Képtára, Szerb Egyházi Múzeum, 2019, 251–271, 260–262.

²¹ Erről korábban Szentesi Edit is írt bővebben: SZENTESI Edit, *A tabáni Szarvas-ház = Tanulmányok Budapest múltjából*, 34(2008), 33–82, 62–64. Újabban, a korábbi szerb nyelvű szakirodalom hivatkozásával: GOLUB 2019, i. m. 300–302.

cenzorra és revizorra, valamint az egyházi szláv, illetve szerb nyelvben jártas szedőkre, a sajtóhibák kiszűrését végző korrektorokra is szükség volt.

Az Egyetemi Nyomda cirill sajtója körül – éppen a kisszámú, megfelelő nyelvtudással bíró munkaerő miatt – a nyomdai munkakörök nem váltak el olyan élesen egymástól, mint az a hazai könyvnyomtatás terén megszokott volt.²² Ezért volt lehetséges, hogy a szerb cenzor egyszersmind revizor is volt, tehát nemcsak a kéziratok kinyomtatás előtti tárgyi, politikai és morális szempontú elbírálását, hanem a kész könyvek ellenőrzését, sőt a külföldről behozott könyvek felülvizsgálatát is végezte.²³ A cenzor ugyanakkor egyben korrektori feladatokat is elláthatott. A cenzúrázást és a korrektúrát akkor kellett a nyomdai korrektoroknak és cenzoroknak végezniük, ha a kiadvány a nyomda költségén jelent meg, különben a feladat a szerzőkre hárult.²⁴ Az ortodox egyházi kiadványokat a cenzúrahivatal és a helytartótanács kettős ellenőrzése után, kinyomtatás előtt a karlócai szerb érsek-metropolitának és püspökeinek kellett bemutatni. Azok a hibákat javították, amiről tájékoztatniuk kellett az Egyetemi Nyomdát.²⁵ Petrovics György (Georgije Petrović, 1759?–1827) budai szerb ügyvéd 1797 és 1827 között látta el az Egyetemi Nyomdában a görög, szerb és román könyvek cenzori tisztét.²⁶ Állás pályázata elbírálásában ezt írták róla: „Georgius Petrovics, qui linguam Illyricam eruditam, vulgo ecclesiasticam, Croaticam, Bohemicam, Russicam, Slavicam, Graecam litteralem, Hungaricam, Germanicam, Latinam, Valachicam, Gallicam et Rascenicam profitetur, qui philosophica, poetica et juridica studia absolvit [...]”.²⁷ Petrovics még bécsi joghallgató korában adaptálta a szerb közönség számára Szaller György (?–1807) magyar nyelvűt, amelyet Stefan Novakovičnál nyomtatott ki 1795-ben.²⁸ Cenzor-revizori működéséről több adatunk is van. 1803-ban húsz olyan könyv felülvizsgálatát végezte el Dionisije Popović püspök megbízásából, amelyet egy rendelet betiltott.²⁹ 1805-ben fizetésemelési kérelmet nyújtott be Sáhgy Ferenchez azzal az indokkal, hogy a nyelvtudása miatt másoknál több munkát végez. A nyomdaigazgató helybenhagyta a kérvényt.³⁰ 1806 októberében a tabáni szerb egyházközségtől „a közösség különböző ügyeiben” való eljárásért 80 forint díjazásban részesült, amelynek nyugtáját „Georgij Petrovič revizor”-ként írta alá.³¹ 1808-ban a helytartótanács négy, az Egyetemi Nyomdában nyomott „illír” könyv betiltása ügyében intézkedett, amelyet korábban Petrovics engedélyezett. A hatóság azt nehezményez-

²² Köszönöm V. Ecsedy Juditnak, hogy az Egyetemi Nyomda cirill cenzúrázási gyakorlatával kapcsolatos értesüléseit megosztotta velem.

²³ KIRÁLY 2003, i. m. 57–59.

²⁴ *Uo.*, 59.

²⁵ *Uo.*, 60.

²⁶ IVÁNYI, GÁRDONYI [1927], i. m. 198; KIRÁLY 2003, i. m. 59–60, 326.

²⁷ KIRÁLY 2003, i. m. 315.

²⁸ SZALLER György, *Венгерская грамматика г. Георгия Саллера... изяснена г. Георгиемъ Петровичемъ...*, [Wien], тупомъ... Стефана Новаковича, 1795.

²⁹ KIRÁLY 2003, i. m. 316–317.

³⁰ *Uo.*, 317.

³¹ SZOEL, Budai iratok, 1806. okt. 22.

te a kiadványokban, hogy „a szerbek felkeléséről, illetve panaszairól” szólnak.³² A vád nyilvánvaló volt az 1804-től tartó, Karagyorgye-féle szerb szabadságharcot megéneklő *Pjesnj o vozmušteniji v Serbiji* (Ének a szerbiai felkelésről) 1806-os kiadásával szemben.³³ A betiltás érintette azonban az 1808. esztendőre készült – egyébként második, Budán nyomtatott – szerb kalendáriumot is, amelynek egy példányát cruda formájában őrzi az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtára.³⁴ A naptár híres emberek születésnapjait közlő fejezetében a „császárok” között első helyen I. Ferenc osztrák császár és magyar király, másodikként I. Sándor orosz cár, harmadikként Napóleon, a negyedik helyen pedig III. Szelim oszmán szultán szerepel. A betiltott könyvek között volt Nikola Stamatović *Slavenoserbskomu rodu* (A szlavenoszerb nemzethez) című, anonim műve, egy hazafias költemény is, amely az osztrák és az orosz udvart, valamint a legnagyobb szerb kortársakat – Jovan Rajić történetírót, Stefan Stratimirović érseket és egy sor magyarországi szerb történelmi személyt – egyszerre dicsőített, s a szerb–magyar egyetértést hirdette. Az 1798-as, első kiadásával még nem volt baja a cenzúrának.³⁵

A hivatalos szervek félelmei nem voltak alaptalanok, hiszen a török ellen felázadó szerb testvérek sorsa valóban élénken foglalkoztatta a magyar közvéleményt is. Mi sem tanúsítja ezt jobban, mint hogy vezérük, Karagyorgye – „Fekete György” – Balog István vándorszínész-író tollából *Cserni György* (illetve hosszabb címén: *Czerni Gyúró vagy Belgrád megvétele a törököktől*) címmel korábban íhletett művet a magyar és a szerb drámairodalomban. Óriási sikere ellenére, amely nagy részben a színészek, köztük a 19 éves Széppataki Róza szerbül énekelt dalbetéteinek volt köszönhető, a darab bemutatását 1812 őszén csak két előadás erejéig engedélyezte a cenzúra.³⁶ A bajai születésű Joakim Vujić (Vuits Joakim, 1772–

³² KIRÁLY 2003, i. m. 62.

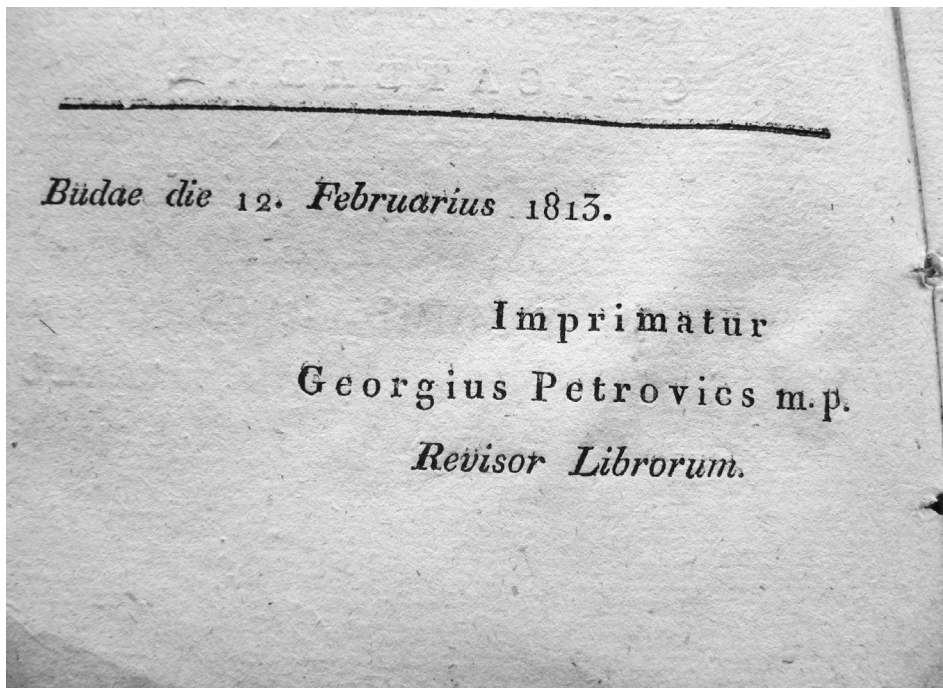
³³ КОВАЧЕВИЋ, Гаврило, *Пјеснь о возмушћенију въ Сербіи приключившемся и о изображеніи дѣль Сербіановъ въ дѣйствіи произведенныхъ. Исторически поведена и оу стихове сложена Гавриломъ Ковачевичъ, Книговлазцемъ, оу Земуну 1804. л., иждивеніемъ же г. Марка Лазаревича ... напечатана, Въ Будимѣ, писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго, 1806.* KIRÁLY 2003, i. m. 62, 318–319.

³⁴ *Календарь на лѣто 1808., за свакога Серблина, кои любитъ родъ свой, отъ народолюбца, Г. Михалъвича, Въ Будимѣ градѣ, писмены Кралев. універсітета, [1807].*

³⁵ СТАМАТОВИЋ, Никола, *Славеносербскому роду и обществу отъ народолюбца со усердіемъ посвящено. Въ Будинѣ градѣ, печатано писмены Славено-сербскія печати Кралевскаго всеучилища неитанскаго, 1806.* A negyedik betiltott könyv Josef Valentin Eybel (1741–1805) *Was ist der Papst?* című röpiratának szerb fordítása volt, amely *Čto jest papa?* (Mi a pápa?) címen először 1784-ben Bécsben, a Kurzböck-nyomdában, majd 1800-ban Budán jelent meg. Az 1808-ban betiltott művekért a kamara kártalanította az Egyetemi Nyomdat és a könyvkereskedőket (KIRÁLY 2003, i. m. 62).

³⁶ A darab történetéről, magyar és szerb fogadtatásáról szóló gazdag irodalomból: WALDAPFEL József, *Balog István egykorú Karagyorgye-dramája és a szerb színészet kezdete, Klny. az Egyetemes Filológiai Közöny 56. (1932) és 58. (1934) évfolyamából*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934; BOR Kálmán, *A szerb színjátszás kezdetei és Pest-Buda = Szomszédtság és közösség, Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. Vujicsics Sztoján, Bp., Akadémiai, 1972, 167–202.

1847), aki a szentendrei latin iskola tanáraként diákjaiból verbuvált színjászó körével megvetette a szerb színjátszás alapjait, megpróbálkozott ugyan Balog darabjának szerb nyelven való kiadásával is, de ezt éppen Petrovics György cenzor hiúsította meg 1813-ban azzal az indokkal, hogy „a szerb forrongások miatt ilyen aktuális dolgokat nem szabad kinyomtatni”, illetve színpadon bemutatni.³⁷ Petrovics „revisor librorum” minőségében egyébként Vujić egy másik művét ugyanebben az évben nyomtatásra alkalmasnak ítélte, ahogy azt a végül 1823-ban megjelent könyv imprimatúrájában olvashatjuk.³⁸ (2. ábra)

2. ábra. Petrovics György cenzor imprimatúrája egy, 1823-ban az Egyetemi Nyomdában megjelent szerb nyomtatványban (OSZK Törzsgyűjtemény, 828.398)

³⁷ WALDAPFEL 1934, i. m. 11–15; BOR 1972, i. m. 172–182; KIRÁLY 2003, i. m. 62. Vujić azonban, bár Pestről kiszorult, Szegeden mégis színre tudta vinni szerb nyelvű Karagyorgye-előadását 1815. augusztus 17-én. Erről WALDAPFEL 1934, i. m. 17; КОВАЧЕК, Божидар, *Драма Јоакима Вујића о Карађорђу и њен мађарски изворник = Историјски значај српске револуције 1804. год. Зборник радова са научног скупа одржаног од 3. до 5. јуна 1980, поводом обележавања 175. годишњице првог српског устанка*, уред. Васа ЧУБРИЛОВИЋ, Београд, 1983, 807–812; RÓTH István, *A magyar népszíntű a szerb színpadon*, Вр., Akadémiai, 1988 (Modern Filológiai Füzetek, 33), 18. Vujić végül csak 1843-ban Újvidéken, Jovan Kaulicij sajtóján tudta kinyomtatni a Karagyorgye-dráma fordítását.

³⁸ *Новозобрѣтенное и благоустроенное училище добродѣтели, содержащее пятнадесять пріятныхъ повѣстей съ правоучительными ихъ поученіями и примѣчанмы, во употребленіе,*

1810-ben – Stratimirović érsek minden küzdelme ellenére – I. Ferenc állami felügyelet alá vonta a szerb egyházközségek mellett működő felekezeti iskolákat, s kinevezte a budai születésű Uroš Nestorovićot (1765–1825) a magyarországi szerb iskolák főfelügyelőjévé. Nestorović cenzúrázta az orosz földről behozott iskolai könyveket is, mielőtt azokat az Egyetemi Nyomdában újraszedték és nyomtatták.³⁹ A szerb iskolarendszer általa kidolgozott, új szervezeti felépítésében hat tankerület lett, közülük a budai igazgatójának Petrovics cenzort tettek meg.⁴⁰ Az „államosított” felekezeti iskolák fenntartását Nestorović az ún. iskolai alapokra bízta, amelyeket a hívek adományaiból (a templomokban körbevitt „harmadik perselyből”) kellett fenntartania minden egyházközségnek. Az iskolai alap intézménye olyan sikeresnek bizonyult, hogy 1815-ben Nestorović kezdeményezésére az udvar az ő vezetésével Budán létrehozta az „ortodox nemzeti iskolák küldöttségét”, amely az iskolai alap közös vagyona felett rendelkezett. Ennek több más világi között Petrovics György cenzor, tankerületi igazgató és Vitkovics János (Jovan Vitković, 1785–1849) budai parókus is tagja lett.⁴¹

1815-ig az Egyetemi Nyomda cirill betűs könyveinek árusításával a nyomda többi könyvét is terjesztő bizományosok foglalkoztak. A budai iskolai alap igyekezett megszerezni az Egyetemi Nyomdától a cirill betűs könyvek terjesztési jogát is, de csak rövid ideig, 1815 és 1819 között kapott rá lehetőséget, mert ezután a nyomda visszaállította a régi, bevált bizományos rendszert.⁴² Vitkovics János budai szerb pap 1827-ben nyerte el, s 1843-ig töltötte be az Egyetemi Nyomda szerb és görög cenzori tisztét, miközben tabáni parókusi teendőit is ellátta.⁴³ A forrásokból látszik, hogy már 1813 körül megvolt a karlócai érsekben a szándék, hogy egyházi személyt tudjon a nyomda szerb cenzori posztján. Ezzel a saját munkáját igyekezett megkönnyíteni a szerb ortodox egyházi könyvek tartalmi ellenőrzése terén. A budai püspökkel folytatott levelezéséből derül ki, hogy az érsek ekkortájt valójában Dionisije püspöktől és a pest-budai szerb papoktól várt javaslatokat a könyvek „javítása” terén.⁴⁴ A budai főpap hamarosan javasolta is Jovan Vitković budai és Jovan Teodorović pesti parókust a nyomdai állásra az érseknek. Levelében azzal érvelt, hogy a papok alkalmazása segíthetné, hogy az

увеселение и пользу Славено Сербскія юности, у две части изданное Иоакимомъ Вучичемъ славено-сербскимъ писателемъ, Въ Будимѣ градѣ, писмены Крал. всеучилишта пештанскогъ, 1823.

³⁹ KIRÁLY 2003, i. m. 61.

⁴⁰ Јачов, Марко, *Оснивање Депутације православнох националних школа у Будиму 1815. године* = *Сентандрејски зборник, 1*, Београд, Српска академија наука и уметности, Сентандрејски одбор, 1987, 153–168, 157. Petrovics cenzor tehát Király Péter feltételezésével szemben azonos volt a budai tanfelügyelővel (KIRÁLY 2003, i. m. 319).

⁴¹ Nestorović működésének s a szerb iskolaügy szekularizálási folyamatának további lépése a szentendrei szerb tanítóképző felállítása volt 1812-ben (Јачов 1987, i. m. 160).

⁴² IVÁNYI, GÁRDONYI [1927], i. m. 138.

⁴³ Vitkovics János alakját, a tabáni, illetve a magyarországi szerbség történetében betöltött szerepét a BTM kiállítás-katalógusában mutattam be részletesebben: GOLUB 2019, i. m.

⁴⁴ SZOEL, Konzisztórium iratok, 1813. nov. 6. (Stratimirović érsek levele Dionisije püspökhöz); 1813. nov. 30. (a püspök válaszelevele).

1809-ben elhunyt budai lelkész, Petar Vitković esperes által megkezdett vállalkozás, „az *Evangéliumok* és az *Apostolok cselekedeteinek szerb fordítása*” megjelenhessen az Egyetemi Nyomdában.⁴⁵ Bár nem került hivatalosan állásba a nyomdánál, a két pap ezután is aktívan részt vett az itt publikálandó cirill könyvek előkészítésében. A püspök 1821. szeptember 29-én arról számolt be a helytartótanácsnak, hogy egy bizottság végzi az Egyetemi Nyomda új szerb kiadványainak összeállítását és az újrayomandó szövegek javítását, amelynek tagjai Jovan Teodorović pesti konzisztórium-i ülnök és Jovan Vitković budai parókus.⁴⁶ Vitkovicsnak hivatalosan csak 1827-ben sikerült Petrovics György nyomdokaiba lépni, ettől kezdve viszont tizenöt éven keresztül cenzorként járulhatott hozzá ahhoz a kulturális misszióhoz, amelyet az Egyetemi Nyomda a magyarországi cirill betűs könyvnyomtatás terén, illetve a 19. századi szerbség életében betöltött. Olyan korszakalkotó művek kerülhettek engedélyével a nyilvánosság elé, mint Vuk Stefanović Karadžićnak (1787–1864) (3. ábra), a szerb irodalmi nyelv radikális megújítójának Miloš Obrenović fejedelemről szóló könyve, vagy a Karadžić által szerkesztett, *Danica* című évkönyv 1829-es évfolyama, amelyek igazi áttörést hoztak az új szerb helyesírás tekintetében.⁴⁷

Vitkovics cenzúrázta a később a Tabánban megtelepedett, sokoldalú költő-huszárkapitány, Pacsics János (Jovan Pačić, 1771–1849) *A szláv népek személyneveinek szótára* című gyűjteményét is, amelynek társszerzője Jan Kollár pesti evangélikus lelkész-tudós, a szláv kölcsönösség hirdetője volt.⁴⁸ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában nemrég került elő a Jankovich Miklós által a Pesti Magyar Színház megnyitására tervezett *Corona Polyglotta (Linguarum Hungaria indigenarum) Thaliae Pest 1837* című emlékkönyv kéziratai közül Pacsicsnak egy szerb nyelvű köszöntőverse is, amelyen Vitkovics revizori szignója olvasható. (4. ábra)

Vitkovics János volt az, aki a bécsi cenzúra döntése nyomán Budán sem engedte megjelentetni Joakim Vujić önéletírását 1829-ben, ezért az végül Károlyvá-

⁴⁵ SZOEL, Konzisztórium-i iratok, 1813. szept. 13.

⁴⁶ KIRÁLY 2003, i. m. 325.

⁴⁷ КАРАЏИЋ, Вук Стефановић, Милош Обреновић, кнџазь Сербїи, или Грађа за српску историју нашега времена. Написао Вук Стеф. Караџић..., У Будиму, у Штампарији краљ. универс. Пештанскога, 1828; Даница, забавник за годину 1829, издао Вук Стеф. Караџић... 4. година, У Будиму, у Штампарији краљ. универс. пештанскога, [1828]. KIRÁLY 2003, i. m. 249. Igaz, Karadžić 1832-ben például már nehezményezte Vitkovics esperes cenzori szigorát, ezért inkább Bécsbe, az örmény nyomdába küldte nyomtatásra Luka Milovanov verstanti munkáját (КАРАЏИЋ, Вук Стефановић, Вукова преписка. Књ. 6. Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1912, 411).

⁴⁸ PAČIĆ, Jovan, *Gmenoslow čili Slownjk osobných gmen rozličných kmenů a nárecj národu slawenského, sebrany od Jana Pačiče, rozmnoženy, saustaweny latinským pjsmet a poznamenánjmi opratřený od Jana Kollára*, wydaný Jozefem Milowukem, W Budjne, 1828. Szerb párhuzamos címe: *Имесловъ или Рѣчникъ личны имена разны народа славенски, скупіо Іоаннь Пачичъ, умножіо, с' латинскомъ ортографіомъ изразіо, и примѣчанія додао Іоаннь Колларъ, издао Јосифъ Миловукъ*, У Будиму, словима Кр. всеучил. пештанског, 1828.

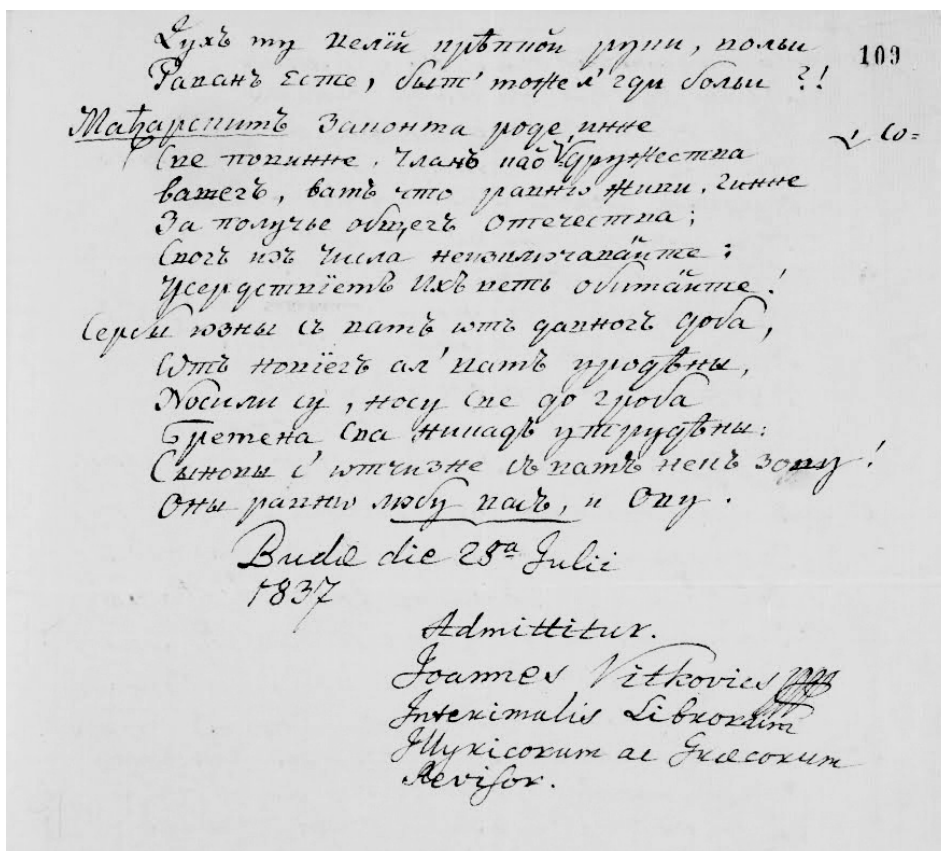

3. ábra. Vuk Stefanović Karadžić, Miloš Obrenović, Szerbia fejedelme, amely Vitkovics János cenzori engedélyével jelent meg Budán az Egyetemi Nyomdában (OSZK Törzsgyűjtemény, 286.980)

rosban látott napvilágot 1833-ban.⁴⁹ Pedig Vujić budai tartózkodása kapcsán nemcsak a tűzvész után megújuló „alsóvárosi”, azaz tabáni szerb templomról számolt be lelkesen, dicsérve az új ikonosztáz mestere, Arsenije Teodorović festő művészi kvalitásait, hanem a Vár intézményei között „a pesti Egyetem királyi nyomdáját, azaz tipográfiáját” is fontosnak tartotta megemlíteni.⁵⁰ Munkája során Vitkovics később Vuk Karadžićtyal is konfliktusba került, pedig testvére, az ismert kétnyelvű költő, Kazinczy Ferenc pesti táborának kulcsfigurája valaha jó barát-

⁴⁹ WALDAPFEL 1934, i. m. 16.

⁵⁰ Вулић, Јоаким, *Јоакима Вучића славно-сербскога писателя Животоописаніе и чрезвичайна нѣгова приключенія, во кратицѣ собственномъ рукою нѣговомъ списана у общежителному монастыру Бездину, во Богохранимой Спархїи темишварској, У Карлштадту, писмены книгопечатателя Іоанна Претнера, 1833, 12–13.*

4. ábra. Vitkovics János revizori ellenjegyzése a Corona Polyglotta számára írt egyik szerb óda kéziratán (OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 4100, fol. 109)

ságban volt a szerb irodalmi nyelv és helyesírás reformerével. A tabáni pap-cenzor 1836. július 4-én engedélyezte az Egyetemi Nyomdában a *Pesme Kraljevića Marka...* című szerb népdalgyűjtemény nyomtatását Konstantin Kaulicij kiadásában.⁵¹ Karadžić azonban plagizálással vádolta Kaulicijt, amit végül a cenzori kollégium 1841. november 16-án kelt határozatában elutasított.⁵² Vitkovics János cenzori karrierjét végül az törte derékba, hogy korábbi pártfogoltja, Teodor Pavlović (1804–1854) a tudtával nyomtatta *Serbske narodne novine* című újságját a pesti szerb alapítvány, a Tökölyanum épületében titkon felállított sajtón, kijátszva

⁵¹ *Песме Кралѣвића Марка, совокуплѣне изъ различити юначки песнарица, изданіемъ Константина Каулиціе, Книгопродавца Ново-Садскогѣ, У Будиму, писмены Крал. всеучилища пештанскогѣ, 1836.*

⁵² KIRÁLY 2003, i. m. 327.

a magánsajtó tartását tiltó törvényt.⁵³ Pavlović Beimel Józsefnek fizetett havi húsz forintot, hogy az ő neve alatt jelentesse meg a titkos sajtón nyomtatott dolgokat.⁵⁴ Miután Pavlović újságját betiltották, Vitkovicsot is elbocsátották cenzori állásából.⁵⁵ Pavlovićnak ennek ellenére sikerült beírnia magát a Matica srpska és évkönyve, a *Letopis* (kezdetben *Serbske letopisi*, majd *Serbskij letopis*, *Novij serbskij letopis*) történetébe.

A cenzorok-revizorok mellett a nyomdai szakszemélyzetben is szükség volt szerb nyelvismerettel rendelkezőkre. Egy, már korábban feltárt szerb forrás 1813-ban a szedők hiányára panaszkodik: a szerb ifjúság akkoriban nem találta vonzóknak ezt a szakmát.⁵⁶ Máshonnan van adatunk ugyanebből az évből a nyomda akkori szerb szedőjére: „Georgije Mihajlović”, aki válási kérelmet nyújtott be a budai püspökhöz, foglalkozását úgy tüntette fel, hogy „betűszedő a Királyi Egyetemi Nyomdánál”.⁵⁷ Mihajlović, ismertebb nevén Georgije Mihaljević (?–1835 u.) 1803 és 1813 között, úgy tűnik, állásban volt a nyomdánál. Az Egyetemi Nyomda szerb kiadványaiból tudjuk meg, hogy írással, fordítással, sőt könyvek terjesztésével is foglalkozott. 1803-ban Budán megjelentetett, *Aždaja sedmoglava...* (Hétfejű sárkány...) című fordításának címlapján a pesti egyetem nyomdájának „collectoraként” tünteti fel magát, s hozzáteszi, hogy a könyvet nála lehet beszerezni.⁵⁸ Nem utolsósorban ő volt az első, Budán megjelent szerb kalendáriumok, köztük

⁵³ ИВИЋ, Алекса, *Историја Матице српске од оснивања у Пеути (1826.) до пресељења у Нови Сад (1864.) = Матица српска, 1826–1926*, Нови Сад, Матица српска, 1927, 22.

⁵⁴ KIRÁLY 2003, i. m. 329.

⁵⁵ E helyen azokról az Egyetemi Nyomdában tevékenykedő szerb cenzorokról írok részletesen, akik egyúttal a budai szerb közösség meghatározó alakjai is voltak. Rajtuk kívül többen is foglalkoztak szerb könyvek cenzúrázásával a 19. század első felében. A szerb kultúrtörténet szempontjából közülük Pavel Nedoklanski és Jovan Subotić nevét érdemes még kiemelni. Nedoklanski (Nedoklánszky Pál) 1831-ben és 1837-ben bizonyosan cenzorkodott. 1827-ben egy szerb könyvre Pesten (*Kasija carica*), egyre pedig Budán (*Cvet nevinosti*), Vasilije Subotić könyvkötőnél fizetett elő, később azonban inkább a pestiek között hozzák mint prenumeránst. Az 1830–1840-es években az ortodox tanügy irányításában vállalt különböző tisztségeket. 1842-ben lett a Matica srpska tiszteletbeli tagja (*Letopis Mатице српске*, 119[1876], 320). Jovan Subotić (Szubotics János, 1817–1886) szerb költő, jogász, politikus, a Matica elnöke és évkönyvének szerkesztője az 1840-es években szintén cenzorkodott az Egyetemi Nyomdában.

⁵⁶ IVÁNYI, GÁRDONYI [1927], i. m. 137.

⁵⁷ „Писмен собиратель” (SZOEL, Konzisztórium iratok, 1813, 108. sz.).

⁵⁸ DOŠEN, Vid, *Аждаа седмоглава, сирѣчь Сѣписанїе седми грѣховъ смертнихъ, стїхотворнымъ художествомъ устроено и съ далматинскога языка на славно-сербскїи пречищено тицанїемъ Георгїа Мїхалѣвича при Крал. тѣпографїи Унїверситет. пеит. коллектора, у коего и продаютса*, Въ Будимѣ градѣ, печатано при Славено-сербской и прочихъ восточныхъ языковѣ, Крал. унїверситета тѣпографїи, 1803. Szinnyei József életrajzi lexikonja nyomán „Mihalevics György” mint korrektor került be a köztudatba, pedig ő szedő (collector) volt (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 8, Bp., Hornyánszky, 1902, 1242).

a betiltott 1808. évi összeállítója is, aki egyébként már 1805-ben is közreadta az Egyetemi Nyomdában egy, a szerb felkelésért lelkesedő művét.⁵⁹

A budai születésű Uroš Andreić/Andrejević (1797–1847 u.), aki a Matica srpska alapítása körül is jelen volt, korrektorként dolgozott az Egyetemi Nyomdában. Így említi 1826-ban Dositej Obradović *Hristoitia* című könyvének előfizetői jegyzéke.⁶⁰ A könyvre Ján Kollár és Vitkovics Mihály mellett Vuk Karadžić is előfizetett, mégpedig a pesti prenumeránsok között, míg a budaiak sorában megtaláljuk Vitkovics János és Uroš Nestorović nevét is. Andreić amellelt, hogy a Matica kiadványainak korrektúráját végezte, kiadói tevékenységet is folytatott: 1826-ban Kaerling János Tóbiás (1780–1845) litografálta számára Miloš Obrenović fejedelem portréját Pavel Đurković rajza nyomán.⁶¹ A *Serbske letopisi* 1826. évi 3. részének megjelentetésére Josif Milovuk pesti könyvkereskedővel, kiadóval gyűjtött előfizetőket.⁶² 1827-ben „Uroš Andreevič korrektor által küldetett” Budáról és Pestről is számos előfizetés a *Cvet nevinosti ili Dobrivoj i Aleksandra* (Az ártatlanság virága, avagy Dobrivoj és Alexandra) című kötetre.⁶³ 1830-ban Andreić, „az Egyetemi Nyomda keleti korrektora” Pesten előfizetett Ján Kollár *Rozprawy o gmenách, počátkách i starožitnostech národu slawského a geho kmenů* (Tanulmányok a cseh népnek és törzseinek neveiről, kezdeteiről és őskoráról) című művére is, amellyel illusztris nemzetközi, „össz-szláv” prenumeránsárdában találta magát.⁶⁴ A cseh, szlovák, lengyel, német előfizetők mellett a magyarországiak sorában „Ján Vitkovič” budai parókus neve is szerepelt.

A 19. század elején a szerb könyvek, folyóiratok és kalendáriumok kiadásában és terjesztésében kulcsszerep jutott az előfizetés (prenumeráció) gyakorlatának. A szerzők és kiadók törekedtek a szerb könyvújdonságokat – köztük például a Szerb Matica a *Serbske letopisi* számait is – a négy nagy pesti vásár (március 19., június 8., augusztus 29., november 15.) egyikére megjelentetni. A szerbiai előfi-

⁵⁹ Mihaljević kalendáriumairól bővebben МАТИЦКИ, Миодраг, *Календари Георгија Михаљевића = Студије и грађа за историју књижевности*, 2, уред. Марта ФРАЈНД, Београд, Институт за књижевност и уметност, 1986, 155–178. A felkelésről szóló mű: МИХАЉЕВИЋ, Георгије, *Пљснь храбымь Сербіаномь*, Въ Будимѣ, печатана при Кралевскомъ університетѣ, 1805.

⁶⁰ ОБРАДОВИЋ, Доситеј, *Христоиѿѿа сирѣчь Благи обычаи и Вѣрнаѣъ отъ алфавита, списана Досіѿеємь Обрадовићемь*, издана иждивеніємь Јосифа Миловука и Гавриїла Бозитовца..., Въ Будинѣ, печатано писмены Кралевскаго оуниверситета пештанскаго, 1826.

⁶¹ *Класицизам код Срба, 3, Сликарство и графика*. Уред. Душан Петровић и др. Београд, Просвета, 1966 (Народни музеј, Београд, Посебна издања, 3), 32.

⁶² Ugyanerre a számrá Budán – a későbbiekben még tárgyalandó Vasilije Subotić könyvkötő mellett – a Tabánban született Gavriilo Bozivotac (1798–1856) is gyűjtött előfizetéseket. Ő már pesti kereskedőként lett a Matica srpska egyik alapítója. Bozivotac a *Hristoitia* 1826-os egyetemi nyomdai kiadására, amelyre Josif Milovukkal vállalkozott, szintén gyűjtött Budán támogatókat.

⁶³ МИХАЉОВИЋ, Евстатије, *Цветъ невиности или Добривој и Александра, сочинѣнь Евстаѿиємь Міхайловичемь*, У Будиму, писмены Кр. всеучилища пештанскогъ, 1827.

⁶⁴ KOLLÁR, Ján, *Rozprawy o gmenách, počátkách i starožitnostech národu slawského a geho kmenů*, w Budjně, w Král. Universické Tiskárně, 1830.

zetők gyakran az idesereglő balkáni kereskedőket bízták meg az előfizetések, illetve az általuk megrendelt könyvek oda- és visszajuttatásával.

Christoph Martin Wieland *Sympathien* című, Teodor Pavlović fordításában 1829-ben Budán napvilágot látott művének OSZK-beli példányát az előzéklapján olvasható, szerb nyelvű, kézírásos bejegyzése szerint Jovan Golub a megjelenés évében, ónaptár szerint augusztus 27-én („829. év augusztus 27-én a miénk szerint”), azaz a Gergely-naptár szerint szeptember 9-én vette át „barátjától, Stefan Branovački ügyvédtől”, aki a könyv végén található jegyzék alapján a zentai előfizetések gyűjtője volt. A bejegyzés dátumából feltételezhetjük, hogy a könyv a nyár végi, Keresztelő János fővétele ünnepén, azaz augusztus 29-én kezdődő pesti vásárra jelenhetett meg, s így jutott el kilenc nap múlva megrendelőjéhez. A marginálisból az is kiderül, hogy a zentai curiális nemes Stefan nevű fia számára fizette elő a könyvet egy forintért, akiről a prenumeránsi jegyzékből azt is megtudjuk, hogy diák volt.⁶⁵ A Golub család egyébként a zentai szerbség történetébe is beírta magát: Georgije nevű felmenője 1751-ben határőrkapitányi szolgálatért nyert nemesi rangot, s lett ugyanebben az évben a zentai szerb templom fő donátora. 1855-ben a templom udvarában emelt családi síremlékük könyvünk vásárlójának, Jovannak és possessorának, Stefannak is emléket állít.⁶⁶ Stevan Branovački (1804–1880) pozsonyi jogi tanulmányai után 1828-ban lett Zentán ügyvéd, s a bejegyzés tanúsága szerint pályája elején foglalkozott előfizetők gyűjtésével az Egyetemi Nyomda kiadványai számára. Branovački később jelentős politikusi-kultúrpolitikus karriert futott be: a magyar országgyűlésben és a szerb egyházi-nemzeti kongresszusokon is több ízben volt küldött, Újvidék polgármestere (1869–1872), a Szerb Nemzeti Színház egyik alapítója, majd élete végén (1872–1880) a Matica srpska elnöke is volt.⁶⁷ A könyv budai előfizetői között találjuk melleleg Stefan Stanković püspököt (1829–1834), Jovan Vitković parókust, illetve ez utóbbi közeli barátai és hívei közül Jovan Berić és Georgije Stanković tabáni polgárokat is, valamint Petar Asi-Markovićot (Asi-Markovics Péter, 1770?–1844), Bihar vármegye táblabíráját is. Georgije Stanković budai tanácsnok a Tabán híres szerb szülöttének, Kornelijje Stankovićnak (1831–1865) volt az édesapja, akiben a zenetörténet az első képzett, hivatásos szerb zeneszerzőt tiszteli.

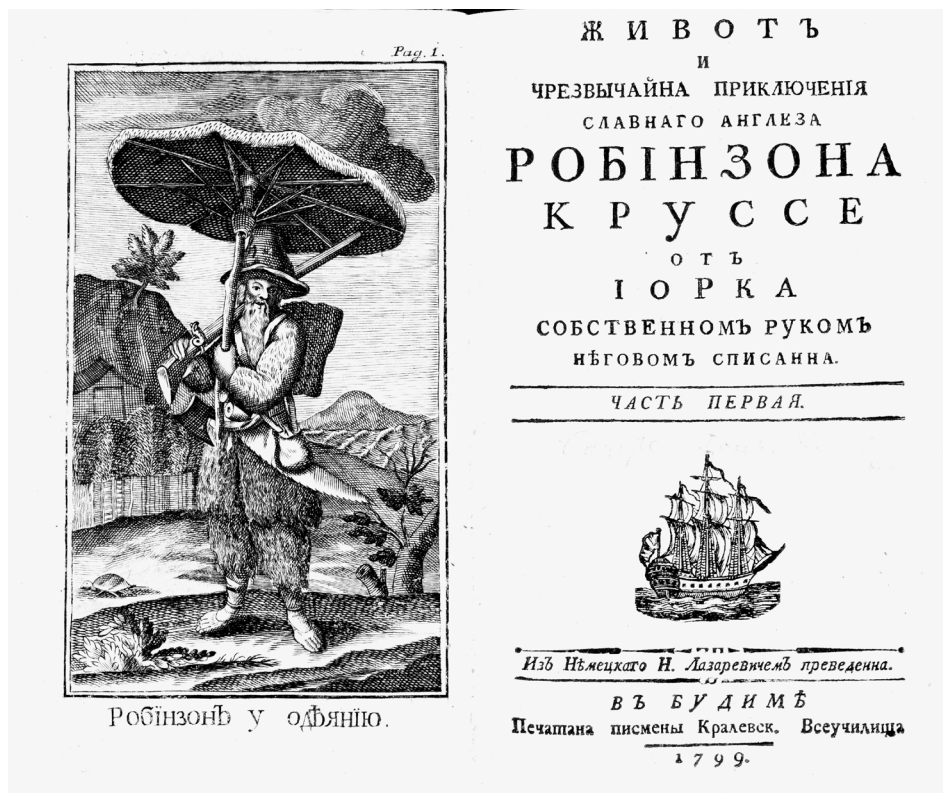
Az említett Petar Asi-Marković kitűnt a Budán élő szerbek közül bibliofilijával. Három, az Egyetemi Nyomdában nyomtatott könyv szerzője, s számos

⁶⁵ WIELAND, Christoph Martin Виландове Симпатіе или Разговори мудрог приятеля са средним душам, превео Теодор Павловић..., У Будиму, печатано у Типографији Кр. свеучилишта пештанског, 1829. A bejegyzést tartalmazó példány jelzete: 237.605, OSZK Törzsgyűjtemény.

⁶⁶ МОМИРОВИЋ, Петар, *Стари српски записи и натписи из Војводине, 3.*, Нови Сад, Матица српска, Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, 1996. Кат. 5524. Көзөнөм Raško Ramadanskinak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a síremlékről készült fényképfelvételeit.

⁶⁷ МИЛИСАВАЦ, Живан, *Из историје Матице српске – Председници Матице српске – Стеван Брановачки = Рад Матице српске*, 4(1972), 84–85.

szerb könyv – például a *Robinson Crusoe* 1799-es budai kiadásának – mecénása is volt.⁶⁸ (5. ábra)

5. ábra. A *Robinson Crusoe* 1799-es budai szerb kiadása (OSZK Törzsgyűjtemény, 33.621/1)

Dositej Obradovićnak is elküldte *Stematografija* című művének egy példányát, amit a szerb felvilágosodás legnagyobbja *Etika* című munkájával viszonzott.⁶⁹ Ezenkívül a Matica srpska egyik első tagja és a tabáni szerb székesegyház donátora is volt.⁷⁰ Jovan Vitković budai paphoz hasonlóan patronálta a szegényebb,

⁶⁸ DEFOE, Daniel, *Животъ и чрезвычайна приключенія славнаго англеза Робинзона Круссе отъ Іорка собственномъ рукою нѣговомъ списанна, часть 1., изъ нѣмецкаго Н. Лазаревичемъ преведенна*, Въ БудимѢ, печатана писмены Кралевск. всеучилища, 1799.

⁶⁹ ОБРАДОВИЋ, Доситеј, *Сабрана дела, 1811–1961, 3.*, За штампу приредило... Боривоје МАРИНКОВИЋ, Београд, Просвета, 1961, 272, 468–469, 524.

⁷⁰ A székesegyház 1850. évre vonatkozó inventáriumából derül ki, hogy valamikor korábban Asi-Marković egy nagy keresztet adományozott a templomnak (SZOEL, Budai székesegyház inventárium az 1850. évre).

illetve kezdő szerb írókat is, például Jovan Sterija Popovićot, a szerb drámaírás úttörőjét vagy Joakim Vujićot, akivel komaságban is állt. Asi-Marković már 1802-ben felvetette a karlócai érseknek egy szerb könyvkereskedés megalapításának ötletét Budán vagy Újvidéken, majd 1816-ban szerb tankönyvek terjesztésére szakosodott intézményt tervezett létrehozni, ám mindkét alkalommal a főpásztor ellenállásába ütközött. 1818-ban a városi magisztrátushoz folyamodott azzal a kéréssel, hogy „az illír nációnak” részére könyvkereskedést („National-Buch Handel”) nyitna Pesten, de akkor sem járt sikerrel.⁷¹ 1814-ben az iskolai alapnak adományozott kétezer forintot, de a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe is ajándékozott tárgyakat. Budai otthonában jelentős könyvtárat gyűjtött össze, s 1833-ban Miloš Obrenović Szerb Fejedelemsége részére is küldött Georgije Knežević révén nyolcszáz kötetet.⁷² A szerb könyvek terjesztését biztosító, egy-két hétig tartó pesti vásárok az író-olvasó közönség, a szerb intellektuális elit számára is találkozóhelyül szolgáltak.⁷³ Vuk Karadžić levelezéséből tudjuk, hogy maga is megfordult a pesti vásárokon, sőt szerb antikvát (srbulját) is sikerült itt beszereznie. Joakim Vujić saját műveit próbálta értékesíteni a vásárokon.⁷⁴ Az Egyetemi Nyomda azon kiadványaihoz, amelyek külső megrendelő, tehát nem a nyomda költségén jelentek meg, előfizetői jegyzéket mellékeltek a megjelenést támogató személyek névsorával.⁷⁵ A prenumeránsok kedvezményes áron jutottak a könyvekhez, s a nevük is ott díszelgphetett a könyvek végén, illetve ritkán az elején található, általában a terjesztéssel megbízott személyek lakhelye szerint városenként tagolt jegyzékben.⁷⁶ A prenumeránsok neve mellett rendszerint társadalmi rangjuk, foglalkozásuk is szerepelt, így e jegyzékek értékes forrásai a könyvkultúra kutatóinak. Minthogy az ilyen magánkiadásban megjelent, de a budai Egyetemi Nyomda sajtóján nyomtatott szerb könyvek alapvetően szépirodalmi művek voltak, olvasóközönségük leginkább a polgári középrétegből került ki, amely közérthető nyelven írt, érdekes, érzelmes olvasmányokra vágyott. Jovan Subotić 1842-ben a *Serbskij letopis* egyik számának előszavában nehezményezi, hogy a Szerb Matica évkönyvének előfizetői között a papi és a tanult réteg alig képviselteti magát.⁷⁷

A híres emberek életrajzát „Blanchard és Schiller nyomán szabad fordításban”, Eftimije Ivanović karlócai pap által kiegészítve közreadó, *Novij Plutark* (Új Plutarkhosz) című szerb gyűjtemény első részére 1809-ben azonban számos pap

⁷¹ ОБРАДОВИЋ 1961, 3, 469.

⁷² Asi-Marković bibliofil kezdeményezéseiről, valamint írói munkásságáról bővebben ld. Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Петра Аси-Марковића помагање српске књиже и настојања да отвори српску књижевну = Историјски часопис*, 20(1973), 193–200.

⁷³ A szerb előfizetők kérdésével és az olvasóközönség összetételével részletesebben foglalkozik Póth István, *Univerzitetska štamparija i čitaoci srpske beletristike u prvoj polovini 19. veka = Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*, publ. Péter Király, Bp., Akadémiai, 1983, 369–376, 370–371.

⁷⁴ Póth 1983, i. m. 371.

⁷⁵ Király 2003, i. m. 65.

⁷⁶ Póth 1983, i. m. 372.

⁷⁷ Uo., 370.

is előfizetett, akit egyházmegyénként, a világi prenumeránsoktól elkülönítve sorol fel az előfizetői jegyzék.⁷⁸ A budai egyházmegye itt szereplő öt papja között Jovan Vitković még budai adminisztrátor mivoltában van feltüntetve három szentendrei és egy nagyszombati társa mellett. A pesti előfizetők között egyébként testvére, Vitkovics Mihály „fiskál”, Jovan Muskatirović pesti tanácsnok, valamint Diakonovics-Loga Konstantin „vlach tanító és a Királyi Nyomda ezen nyelvű könyveinek korrektora” is szerepel.

Vitkovics János, aki négy évtizeden át volt a tabáni szerbek papja, nemcsak cenzorként, hanem – amint arra már fentebb is láttunk példákat – előfizetőként is fel van tüntetve számos szerb, valamint magyar nyelvű kiadványban. „Vitkovics János assessora a Budai nemegyesült görög püspöki-székek ’s budai plebánus” Dayka Gábor verseit velinre nyomtatva rendelte meg 1813-ban.⁷⁹ 1818-ban Dositej Obradović *Mezimac* (Dositej Obradović úr utolsó szülőtte), majd 1826-ban *Hristoitia* című művére is feliratkozott.⁸⁰ 1822-ben előfizetett Napóleon önéletírására, amely Georgije Magarašević szlavenoszerb fordításában látott Budán napvilágot.⁸¹ Milovan Vidaković (1770–1841) *Kassia* című, antik tematikájú regényét fia, Nikola számára rendelte meg 1827-ben.⁸² A könyvre az előfizetéseket Budán Toma Pantazić kereskedő gyűjtötte, s a tabáni papon és helyi hívein kívül a Vitkovicsok régi családi ismerőse, Gerasim Zelić (1752–1828) archimandrita is támogatta megjelenését, aki a dalmáciai szerbek jelentős egyházi vezetője volt, de ekkor Budán kényszerült megtelepedni. Zelić Budán jelentette meg önéletírását, majd 1825-ben szintén az Egyetemi Nyomdában végrendeletét is. A *Kassia*ra egyébként Pesten Vitkovics Mihály, Josif Milovuk, az első pesti szerb könyvkereskedés tulajdonosa és Nedoklánszky Pál, az Egyetemi Nyomda későbbi cenzor-revizora is előfizetett. A könyv szerzője, Vidaković szentimentalista regényeivel a következő évtizedek legolvasottabb írója lett, s a visszaemlékezések szerint még pesti szárnybontogatása idején gyakran

⁷⁸ ИВАНОВИЋ, Јевтимије, Новый Плутарх или Краткое описаніе славнѣйши людій свію народа отъ древнѣйши времена до данась по Бланшару и Шіллеру свободно преведень, и новыми біографіями умножень Евѳуміемъ Ивановичемъ..., 1. часть, Въ Будимѣ, писмены Кралѣвскаго унгарскаго універсітета, лѣта 1809.

⁷⁹ DAYKA Gábor, *Újhelyi Dayka Gábor ’versei*, Öszveszedte ’s kiadta barátja Kazinczy Ferenz, Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813.

⁸⁰ ОБРАДОВИЋ, Доситеј, *Мезимацъ Г. Досіеѡа Обрадовича, 2. часть: Собранія разныхъ нравоучительныхъ вещей въ пользу и увеселеніе*. По подлинному рукопису Павломъ Соларичемъ изданъ, У Будиму, изъ Печатнѣ кралѣв. мадѡар. свеучилища, 1818.

⁸¹ *Нове историческе паметидостойности живота Наполеона Бонапарте као што и е онъ самъ своеручно написао или другима диктирао и као што се у нѣговомъ кабинету у Св. Єлени ноћу између 4. и 5. мая 1821. нашле и затекле, преведено съ нѣмачкогъ єзика*, У Будиму, писмени Кр. универзитета пештанскогъ, 1822.

⁸² ВИДАКОВИЋ, Милован, *Кассіа царица, или Травезиранъ Октавіанъ, сочиненъ Милованомъ Видаковичемъ профѣссоромъ*, У Будиму, писмены Крал. всеучилища пештанскогъ, 1827.

kosztolt Vitkovics pap-cenzor házában.⁸³ Érdekes adalék, hogy Vidaković nevét – nyilván még a szegedi piaristáknál töltött tanulóévei alatt – beleírta a szintén Budán megjelent, *Serbskij sekretar* (Szerb titkár) című levelezési segédkönyv egyik, ma az OSZK gyűjteményében található példányába, amely egyúttal a rendház könyvtárának bélyegzőjét is tartalmazza.⁸⁴ A magyar nyelvű könyvek között Vitkovics János neve megtalálható még Schams Ferenc Buda-könyvének és Szigligeti Ede színműveinek prenumeránsi jegyzékében is.⁸⁵ A tabáni pap 1843-ban a németből szerbre átültetett és a budai püspök áldásával megjelentetett bibliai olvasmányok, a *Bibličeska povjest* (Bibliai elbeszélés) előfizetője is volt, amelyre Budán Aleksander Vesković gyűjtötte a prenumeránsokat. A könyvből rendelt magának Jovan Knežević tabáni bíró, valamint tíz példányt Dimitrije Popović tanító is. A korra jellemző, hogy az előfizetők között viszonylag kis számban találunk nőket. A tabáni cenzor-pap felesége, Alka Vitković (?–1861) neve a Dimitrije Davidović kiadásában, 1815-től Bécsben megjelenő almanach, a *Zabavnik* előfizetői között tűnik fel 1818-ban, amikor az kivételesen Budán látott napvilágot.⁸⁶

A fentebb előfizetőként említett Josif Milovuk (1787–1850) az Egyetemi Nyomdában nyomtatta ki *Knjigoimenik* című árazott könyvjegyzékét is 1833-ban, amelyben nemcsak a saját költségén megjelentetett és Budán, az Egyetemi Nyomdában nyomtatott, hanem több, Velencében, Bécsben és Lipcsében kiadott szerb kiadvány, illetve térkép, metszet s néhány – szerb vonatkozásokkal bíró – horvát, német és lengyel nyelvű nyomtatvány is megtalálható volt.⁸⁷ Milovuk jegyzéke azért is érdekes, mert az egykori pesti Rózsa téren található saját kereskedésében árusított (94 tétel), illetve a Maticánál kapható könyvek (15 tétel) után külön fejezetben sorolja fel a Budán, az Egyetemi Nyomdánál „kötés nélkül” megvásárolható szerb könyveket (45 cím, főleg egyházi könyv és „hasznos” irodalom), valamint „iskolai könyveket” (tankönyvek és tanítási segédletek) is. Végül a *Knjigoimenik* függelékében azon könyveket veszi sorra, amelyek még megjelenés előtt voltak 1833-ban.

Itt találjuk egyebek mellett Berics János (Jovan Berić-Popović, 1786–1845) „rác diákoknak” szánt magyar tankönyvét.⁸⁸ (6. ábra)

⁸³ ВИТКОВИЋ, Гаврило, *Биографија Јована Витковића = Летопис Матице српске*, 158(1889) 2, 30–58, 37.

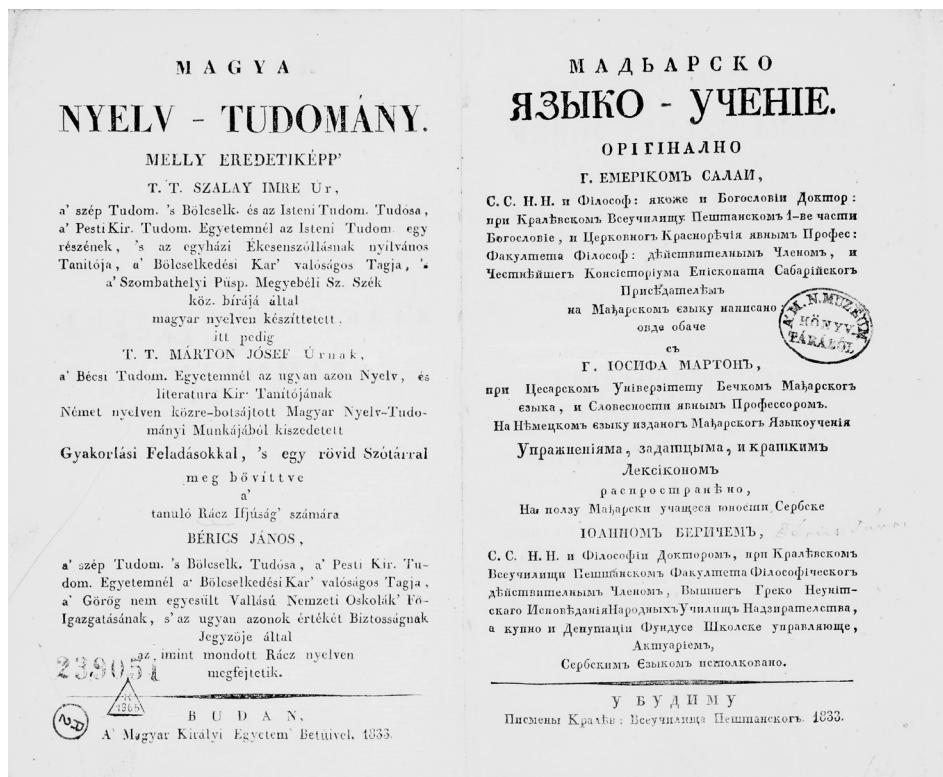
⁸⁴ OSZK Törzsgyűjtemény, 808.805.

⁸⁵ SCHAMS, Franz, *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern*. Ofen, Druck Univ., MDCCCXXII [1822], 32; SZIGLIGETI Ede, *Szigligeti eredeti színművei*, Pesten, Fűskúti Landerer Lajosnál, 1839.

⁸⁶ *Забавникъ за годину 1818, Димитриѣмъ Давидовићемъ, учредникомъ Новина сербски, сочинѣнъ, У Будиму, [Димитрије Давидовић], 1817.*

⁸⁷ МИЛОВУК, Јосиф, *Јосифа Миловука Књигоиѣменик, У Будиму, писмени Крал, всеучилишча пештанског, 1833.*

⁸⁸ SZALAY Imre, *Magyar nyelv-tudomány, mely eredetikepp Szalay Imre... által magyar nyelven készítettett... itt pedig... gyakorlási feladásokkal, s egy rövid szótárral meg bővítette... Bérics János... által rácъ nyelven megfejtetik*, Budán, a Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1833. Szerb

6. ábra. Szalay Imre Magyar nyelv-tudománya, melyet a „rác ifjúság” számára Berics János adaptált (OSZK Törzsgyűjtemény, 239.051)

A könyv valójában Szalay Imre nyelvtanának átültetése volt a „rác ifjúság” számára, amelyet fordítója, Berics a magyar tudományosság fő előmozdítóinak, Széchenyi István és Teleki József grófoknak ajánlott. Platon Atanacković budai püspök gyermekkori barátja, a bölcséletet és Pozsonyban jogot végzett, majd a birodalom ortodox iskolaügyében vezető tisztségeket betöltő Berics egyébként verseket is írt, a szerb helyesírás kérdéséhez is hozzászólt, és korának minden jelentős szerb értelmiségi írójával jó viszonyt ápolt. Vuk Karadžić egy időben azt tartotta róla, hogy „Magyarországon nincsen még egy szerb, aki így gondolkodna nyelvről és iroda-

nyelvű párhuzamos címe: *Мађарско языко-учение, оригинално г. Емерикомъ Салаи... на мађарскомъ языку написано, овде обаче съ г. Иосифа Мартонъ... на нѣмецкомъ езику изданогъ Мађарскогъ языкоученія упражненіяма, задатцыма, и краткимъ лексикономъ распространѣно, на полу мађарски учащесе юности сербске Иоанномъ Беричемъ... сербскимъ языком истолковано, У Будиму, писмены Краљв. всеучилища пешпанскогъ, 1833.*

lomról”.⁸⁹ Emellett a tabáni szerbségnek is fontos alakja, Vitkovics János parókus-cenzor egyik legjobb barátja és buzgó híve is volt. Szerzőként olyan, alapvetően külföldi minták alapján készült, vallásos elbeszéléseket jegyzett, amelyeknél – amint azt előszavukban ki is emeli – a szerb gyerekek tanítását tartotta leginkább szembe előtt. Az általa írt, az Istenszülő Szűz Mária életét bemutató könyvecske előfizetői között nemcsak maga a tabáni lelkész-barát, hanem a pest-budai szerb értelmiségiek java (Petar Asi-Marković, Nedoklánszky Pál), a tabáni székesegyház kurátorai s több helyi szerb kereskedő is megtalálható.⁹⁰ Ezért is meglepő, hogy Berics hasonló műfajú, Jézus életéről szóló munkájának második kiadásához viszont 1831-ben azt kérte az Egyetemi Nyomdától, hogy a könyv nyomdaköltségét csak a pesti József-napi vásár után egyenlíthesse ki, hátha a vásáron az előfizetőktől befolyik rá a szükséges pénz.⁹¹ A budai szerbek könyvkultúrája kapcsán meg kell említeni Vasilije Subotić (Szubotics/Subotics Vazul, ?–?) könyvkötőt és -kereskedőt is, aki 1814 és 1830 között a tabáni Szarvas-házban mutatható ki mint adófizető.⁹² Subotićot azonban már ezelőtt is szívesen foglalkoztatta egyházi könyveinek reparálására a budai szerb egyházközség, de a szentendrei templomok is. A tabáni székesegyház iratanyagában több számla is fennmaradt tőle szerkönyvek, anyakönyvek kötetéséért az 1805–1817 közötti időszakból.⁹³ 1828-ban a népszámláláskor háztartásában felesége mellett egy szolgát – talán inasát vagy segédjét – és egy cseléd-lányt írtak össze.⁹⁴ Érdekes, hogy Subotić mellett 1826-ban „Grig. Bozarović könyvkötősegédet” is a *Hristoitia* budai előfizetői között találjuk.⁹⁵ Ő azonos lehet Gligorije Vozarović (1790–1848) könyvkötővel, aki Vuk Karadžić patronáltjaként Bécsben, Jakob Herrmann mellett tanulta ki 1824 és 1826 között a mesterséget, majd 1827-ben tanácsára Szerbiába települt.⁹⁶ Vozarović lett az önállósodó Szerb Fejedelemségben az első könyvkiadó, s 1832-ben ő nyitotta Szerbiában, Belgrádban az első könyvkereskedést.

⁸⁹ Bericsről részletesebben ír МИЛИСАВАЦ, Живан, *Историја Матуце српске, I., 1826–1864*, Нови Сад, Матица српска, 1986, 108–138. Vö. KIRÁLY 2003, i. m. 307. Később Karadžić és Berics eltávolodtak egymástól: Berics 1820-ban Budán megjelent világtörténetét (*Svemirna istorija*) Karadžić már bírálta régies, egyházi szlávós szóhasználatáért és betűtípusáért (KIRÁLY 2003, i. m. 302).

⁹⁰ БЕРИЋ, Јован, *Житије пресвяте, пречисте, преблагословенне, славне владицице наше Богородице и присно-дѣве Маріе, списано Јоанномъ младшимъ Беричемъ...*, У Будиму, писмени Краљ. всеучилища пештанскога, 1835.

⁹¹ KIRÁLY 2003, i. m. 69. БЕРИЋ, Јован, *Житије господина и спаса нашегo Исуса Христа, написано у Бечу 1811 и саде другий путъ издано 1831. Јоанномъ Беричемъ...*, У Будиму, писмени Краљвскога всеучилища пештанскогъ, [1813].

⁹² SZENTESI 2008, i. m. 77; SZENTESI 2019, i. m. 2019, 267.

⁹³ SZOEL, Budai egyházközség iratai, 1805. jan. 29. (*Molitvoslov* felújításáról); 1806. nov. 11. (bársonyba kötött és aranyozott liturgikonért, illetve bőrkötésekért).

⁹⁴ SZENTESI 2019, i. m. 267.

⁹⁵ Felvetődik, hogy esetleg Subotić mellett dolgozhatott rövid ideig ebben az évben.

⁹⁶ Vozarovićról bővebben ПОДОЉСКИ, Михаило, Г. *Возаровић, први београдски књиговецац и књигопродавац = Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 5(1932), 24–38.

Subotić szintén nemcsak könyvkötéssel, hanem könyvek, köztük az Egyetemi Nyomda termékeinek terjesztésével is foglalkozott. Dositej Obradović *Hristoitia* című műve – amely Josif Milovuk és Gavriilo Bozítovac pesti kereskedők költségén jelent meg Budán 1826-ban – borítója belső oldalán azt adja hírül, hogy a könyvet „Budán Vas. Subotić könyvkötő- és kereskedőnél”, Pesten pedig Uroš Andreić korrektornál és a kiadónál – azaz nyilván Milovuk könyvkereskedésében – lehet beszerezni. Subotićtól 1812-ben tizenhárom tankönyvet vásárolt Konstantin Stojanović tabáni tanító ötven forint értékben.⁹⁷ Subotić budai előfizetőként 1828-ban támogatta Vuk Karadžić Miloš fejedelemről szóló könyvét, de pesti könyvkereskedő-konkurensé, Milovuk kiadványa, a *Sveslavije* második kötetének megjelenését is.⁹⁸

Ahogy láttuk, az Egyetemi Nyomda cirill betűs termékeiben található előfizetői jegyzékek nemcsak a tabáni szerbokról és társadalmi viszonyaikról, hanem az időszakosan itt tartózkodó személyekről is számtalan adalékkal szolgálnak. Atanasije Stojković *Fizikájának* első kötete a magyarországi szerb művészet története szempontjából is tartalmaz egy érdekes adatot: budai előfizetői között találjuk ugyanis Pavel Đurković (Gyurkovics Pál, 1772–1830 körül) festő nevét, aki későbbi művészi pályafutása során a szerb klasszicizmus vezető alakja lett.⁹⁹ Az adat megerősíti, hogy a bajai születésű, első ikonosztázait Pomázon és Dunaföldváron megalkotó művész 1800–1801-ben Budán élhetett. Ez egybevág azzal, hogy Đurković egy helyen József nádor fiatalon elhunyt felesége, Alekszandra Pavlovna udvari festőjének vallotta magát, hiszen az orosz cárkisasszony 1800. február 1. és 1801. március 16. között élt Budán.¹⁰⁰

Külön kutatást érdemel Dimitrije Arsenijević kántor-scriptor tevékenysége, amely a Tabánhoz is kötődik. A budai egyházközség iratanyagában több számla is tanúskodik 1806-ból arról, hogy az egyébként magát kántorként szignáló Arsenijević rendszeresen „restaurált”, javított és kiegészített régi templomi könyveket a tabániak számára.¹⁰¹ Igényes kivitelű kéziratos betoldásai még a pomázi szerb egyházközség szerkönyveiben is előkerültek.

Végezetül érdemes kitérni arra is, hogy a budai szerbek saját közösségi céljaikra is rendeltek kiadványokat az Egyetemi Nyomdától. Ezek egy csoportja az oktatáshoz, az iskolához köthető.

A szláv ajkú, „nem egyesült görög rítusú” tanulóifjúság részére az osztrák tanügyi reform szellemében már a bécsi Kurzböck-nyomda megkezdte a cirill ábécéskönyvek, szép- és helyesíráskönyvek, katekizmusok és más tankönyvek termelését, amelyet az Egyetemi Nyomda méltóképpen folytatott. Ahogy a liturgikus

⁹⁷ SZOEL, Budai egyházközség iratai, 1812. nov. 8.

⁹⁸ Поповић, Јефта, Свеславије или Повјесница добродјетелни и сјајни Србаља. Св. 2. [Кнез Лазар Цар српски], У Пешти, издаје Јосиф Миловук, [1831].

⁹⁹ A festő a *Fizika* 2. kötetére, amely 1802-ben jelent meg, már nem fizetett elő.

¹⁰⁰ Тодић, Бранислав, *Српски сликари од XIV до XVIII века*. 2. Петроварадин, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад, Платонеум, 2013, 81.

¹⁰¹ SZOEL, Budai egyházközség iratai 1805–1820.

könyvek esetében, az iskolai könyveknél is elsődleges szempont volt a hatalom részéről a kiadványok importálásának kiküszöbölése az Orosz Birodalomból.

E korszaknak a tabáni szerbekhez kötődő emléke 1796-ból a budai szerb iskola vizsgaértésítője, amelyet Emanuil Grujić budai „kereskedő és polgár” költségén nyomtatott ki az Egyetemi Nyomda.¹⁰² Ebből a tanulók névsora mellett kiderül az is, hogy mely tárgyakat tanították az egyes osztályokban egyházi szláv, német, magyar és latin nyelven. Ahogy a karlócai érsekség, illetve a szláv ortodoxia iskoláiban általában, úgy Budán is az egyházi szláv ábécé (*Bukvar*), a zsoltároskönyv (*Psaltir*), illetve a horologion (*Časoslov*) szolgált az olvasás-írás tankönyveként. A magyar nyelven való olvasás csak a legfelső, grammatista osztályban volt elvárás. Ebben az évben Mojsej Popović tanító mellett Budán a hittant a helyi pap-adminisztrátor, Manuil Malešević tanította minden osztálynak heti két és fél órában, illetve a vasárnapi liturgiák előtt másfél órában.

Közvetve a budai szerbséghez köthetjük azon nyomtatványokat is, amelyek Dionisije Popović, az első ténylegesen Budán is rezideáló budai püspök megrendelésére, illetve jóváhagyásával láttak napvilágot az Egyetemi Nyomdában.¹⁰³ Ezek egy része nyilvánvalóan kapcsolódott a tudós főpap által 1820-ban a Tabánban alapított, de csak egy évtizedig működő budai „klerikális iskola”, korabeli közkeletű nevén a „halászapnevelde” (szerbül *Ribarska bogoslovija*, illetve a latin nyelvű forrásokban *Schola Piscatoris/Fischerianarum*) működéséhez is, hiszen a papképzést szolgáló ortodox teológiai művek szlavenoszerb nyelvű fordításairól, kivonatairól van szó.¹⁰⁴ E fordítások születésében a cenzor-pap Vitkovics Jánosnak is szerepe lehetett, bár szerzőségük körül máig elég sok a nyitott kérdés.¹⁰⁵ Közülük a *Sokrovište hristianskoe* (Keresztény kincs) című, 1824-ben megjelent liturgia- és szentségtani kézikönyv azért is érdekes számunkra, mert a budai kiadás előszava fontosnak tartotta kiemelni, hogy a fordítás a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye központjában készült, amely a „nyomda közelében” található.¹⁰⁶

¹⁰² *Извъщеніе явнаго испытана въ Славено-сербскомъ народномъ училищи будимскомъ... 1796. торжественнаго...*, Въ Будимѣ, писмены Славено-сербскіа печатни Кралевскаго всеучилища, [1796]; *XVIII. századi érdemsorozatok*, összeáll. Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Pavercsik Pona = *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája*, szerk. Lécés Károly, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1989 (A Magyar Neveléstörténet Forrásai, 3), 16.

¹⁰³ A Dionisije püspök által lefordított és Budán kinyomtatott művekről korábban Király Péter is írt: КИРАЙ, Петер, *Истинная повесть о Куріллѣ и Мефодіи*. София, Дринов–Пенсофт, 2001. A nyomtatványok viszonyáról Vitkovics János személyéhez, a korábbi irodalommal: GOLUB 2019, i. m. 291–295.

¹⁰⁴ A papneveldeiről bővebben СТЕФАНОВИЋ, Димитрије Е., *Казивања о богословији у Будиму из треће деценије XIX века = Српски календар за просту 1998. годину*, Будимпешта, Демократски савез Јужних Словена у Мађарској, 1997, 125–130.

¹⁰⁵ A különböző vélekedések újabb összefoglalása a korábbi irodalommal: GOLUB 2019, i. m. 292–294.

¹⁰⁶ ВULGARIS, Nikolaos, *Сокровище христіанское то есть Толкованіе святихъ таинъ, святогъ храма, сосудовъ церковныхъ и божественне и священне літургіе, [составлено от господина Николаа Булгара]*, Въ Будинѣ градѣ, писмены Кралевскаго всеучилища пештанскаго,

A budai szerbek részére alkalmi nyomtatványok is készültek az Egyetemi Nyomdában. Műfaji sokféleségük érzékeltetésére kiemelhetjük Petar Vitković (Vitkovics Péter, 1754–1808), a cenzor Jovan édesapja és budai parókus előde által írt gyászbeszédet, amelyet a szerb eredetű orosz tábornok, Simeon Zorič édesanyja felett a tabáni székesegyházban mondott 1805-ben.¹⁰⁷ 1844-ben nyomták ki három nyelven – szerbül, románul és görögül – Platon Atanacković (1788–1867) püspök felhívását az adakozásra a budai szerb püspöki palota építésére.¹⁰⁸ Két év múlva jelent meg hasonló céllal a főpap tollából a budai püspökség központjainak történetét bemutató könyvecske.¹⁰⁹

A nemzeti könyvtárunkban fellelhető szerb nyomtatványok közelebbi vizsgálata nemcsak a Pesti Egyetemi Nyomda cirill sajtójának 1796 és 1850 közötti történetéhez, hanem a Budán élő szerb közösség művelődéstörténeti helyének meghatározásához is újabb adalékokkal tudott szolgálni. A nagy múltú hazai szlavisztika képviselői már nemegyszer rámutattak a budai Várban működő Egyetemi Nyomda korszakalkotó jelentőségére a szerb irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom fejlődésének tekintetében. A fentiekben ismertetett adatok azt a szintén közismert tényt is alátámasztják, hogy a Tabán területén megtelepedett szerbség – annak prominens képviselői révén – markáns szerepet játszott a szerb művelődéstörténet Pest-Budához köthető, 19. századi fejezetében.

1824. E nyomtatványcsoportba sorolható még: *Оучение христiанское кое содержава наинужданiе членове православне въре наше... съ греческаго преведено отъ једногъ Родољубца*. Въ Будимѣ градѣ, писмены Кралевскаго всеучилища оунгарскаго, 1823; *ΓΟΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΕΝΟΣ, Книга сіа преподобнаго отца нашегѡ Іоанна Дамаскина Дѣла Філософiческа, Источникъ знанiа и изложене православногѡ вѣры обстоителное или Богословіа, повелѣніемъ... Діонусiа отъ Поповичъ, православногѡ епископа будимскаго... преведеса изъ греческаго и латiнскаго языка на сербскiй языкъ*, Въ Будимѣ градѣ, [s. n.], 1827; *Охридски, Теофилакт, Истинная повѣсть о Курiллѣ и Мефодiи*, Въ Будинѣ градѣ, писмены Кралевскаго всеучилища пештанскаго, 1823.

¹⁰⁷ *ВІТКОВІС, Петар, Слово надгробное блаженопочившей старицы госпожи Стефанiди Зоричъ пресловутыхъ двухъ генераловъ россiйскихъ матери при ея погребенiи во храмѣ Сошествiя святаго Духа, реченное Петромъ Витковичъ парохомъ будимскимъ..., иждивенiемъ... Живка Мартиновичъ и... .. Марiи отъ Радубицки...*, Въ Будинѣ градѣ, писмены Кралевскаго всеучилища венгерскаго, 1806.

¹⁰⁸ *АТАНАЦКОВИЧ, Платон, Программъ ради зиданя резиденцие Епископата будимскаго..., Платонъ Атанацковичъ епископъ будимскiй...*, [Buda], [Еgyetemi Nyomda], 1844.

¹⁰⁹ *АТАНАЦКОВИЧ, Платон, Повѣсть резиденцие Епископата будимскаго а отъ части и овога самогъ, написао и издао епископъ будимскiй Платон*, У Будиму, писмены Кр. свеучилища пештанскогъ, 1846.

Golub, Xénia

Сербы в Буде и Университетская типография – Приложения к книжной культуре одной былой общины

Сербское население района города Буды „Табан“, также называемого по данной общине Рацкий город (Рацварош), переживало свой расцвет в 18-ом веке и первой половине 19-ого века. После разрушения сербского православного храма в Буде зимой 1949–1950 годов пострадали не только кафедральный собор Будапештской епархии Сербской православной церкви, но и организовавшаяся вокруг него сербская община, проживавшая здесь не меньше трехсот лет. Кроме сохранившихся предметов разрушенного храма память о былой табанской общине сербов хранят – посредственным или непосредственным образом – и сербские кириллические продукты Университетской типографии в Буде. Поскольку кириллическая деятельность данной типографии играла решающую роль в истории будапештских сербов, а также и в сербской культуре в общей сложности между 1796 и 1850 годами, именно это период, из которого в типографических продуктах данной печати и в архивных документах, относящихся к ним содержатся ценные сведения о сербах в Буде. В предлагаемом сообщении на материале документов, хранящихся в Венгерской национальной библиотеке им. Сечени рассматриваются вопросы, как сербы в Буде, в том числе и сербская интеллигенция, проживающая некоторое время в городе, принимали участие в работе Университетской типографии, какие печатные продукты они поддерживали как пренумеранты или заказывали для себя. На основе данных книг предоставляется возможность сделать определенные выводы не только о книжной культуре, об ориентации в области просвещения, но и об общественных ролях, об экономической силе, о формировании национального идентитета рассматриваемой общины.

Keywords: 19th century, Cyrillic bookprinting, Serbian Orthodox Church, Buda, Pest University Press, Serbian minority in Hungary, National Széchényi Library.

Simon Melinda

Bécs vagy Lipcse?

A magyarországi könyvkereskedelem egyesületi kapcsolatrendszer a 19. században

Nem új megállapítás, hogy Magyarországon túlnyomórészt német könyvkereskedők telepedtek le a 19. század első felében. Ők természetes módon használták az anyaországban kialakult kapcsolati hálójukat: azoktól a német és osztrák cégektől kértek bizományi hitelszámlát, akiktől tanultak vagy segédként dolgoztak, illetve amelyek esetleg már szüleikkel, felmenőikkel is üzletbaráti kapcsolatokat ápoltak. Hasonlóképpen hozták magukkal a német könyvkiadás és -kereskedelem szokás-jogát, hagyományait, pénzügyi-számviteli módszereit. Új működési területükön is gyakorlatilag a német könyvkereskedelem egész Európára kiterjedő rendszerének (periférikus) részét képezték.

A szortiment-kereskedések tevékenységének legszámottevőbb része a német import magyarországi eladása volt. Azon kevesek, akik könyvkiadásra is vállalkoztak, csak minimális mértékben tudtak olyan kiadványokat megjelentetni, amelyek külföldre is exportálhatóak voltak (bár törekedtek erre). Így tehát a pénzügyi mérleg erősen aszimmetrikus volt: a német könyvkiadók termékeit importálták, a húsvéti vásárok előtti/alatti elszámoláskor pedig készpénzt/váltót küldtek ki Lipcsébe.

A rendszer csomópontjai a bizományosok voltak. Ezek a nagykereskedő cégek összegyűjtötték a könyvkereskedések megrendeléseit a német kiadóvállalatoktól, majd (akár egy-egy irányban közös) csomagok útján ellátták magyarországi megrendelőiket. A kifizetéseket is ők intézték minden irányban, olykor óriási adminisztrációs gépezetet működtetve. Tették ezt természetesen a haszonért.

A 19. századi könyvkiadás szabott árú termékekkel működött, vagyis a kiadó előre meghatározta a kiadvány bolti árát. Ezek bizományban érkeztek a könyvkereskedésekhez, vagyis a kiadó hitelre adta termékeit, és ezek árát csak a következő évi húsvéti vásárkor kellett kifizetni. A bolti árból rendszerint 33⅓% kedvezményt kaptak a bizományos cégek, amelyek a maguk során 25% kedvezményt adtak a könyvkereskedéseknek. Ilyen haszonkulcs (és sok megrendelő) esetén nyilvánvalóan megérte erre a tevékenységre vállalkozni.

A magyarországi és erdélyi könyvkereskedések észszerű földrajzi okokból bécsi bizományosokkal dolgoztak, hiszen a szállítmányok amúgy is ezen az útvonalon érkeztek hazánkba. Ugyanezen az útvonalon indultak vissza a remittendák (eladatlan könyvek) is a külföldi kiadók felé – ezek postaköltségét a feladó könyvkereskedésnek kellett viselnie, aki ezáltal is érdekeltébbé volt téve inkább az eladásban.

DOI 10.17167/mksz.2023.1.92-104

Az első jel, hogy Pest is részt kér a haszonból és regionális központi szerepre törekszik, az a fővárosi kiadók körlevele, amelyet a frissen megindított osztrák szaklap, a *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* 1860. március 20-án megjelent cikkéből ismerünk meg.¹ Ebben Carl Seeliger lőcsei könyvkereskedő „a könyvkereskedelemben eddig nem tapasztalt önkényuralmi visszaélések”-re panaszkodva közölte 11 magyar kiadó (általa is megkapott) levelét. Eszerint

„A Magyarországon és Erdélyben megjelenő (...) cégek számának növekedésével a helyzet olyan mértékben megváltozott, hogy a frankálatlan remittendák immár sok bosszúsággal járnak. (...) Ezért az alulírott pesti könyvkereskedők ebben a kérdésben összefogtak és elhatározták, hogy ez év március 15-től (...) Pestet Magyarország és Erdély számára olyan bizományi központnak kell tekinteni, ahová minden remittenda és egyéb küldemény (...) bérmentesítve küldendő, mint ahogy például Bécs az egész Osztrák Monarchia számára ilyen bizományi központ, Lipcse pedig az egész német könyvkereskedelem számára ilyen bizományi központ.

Pest 1860. február 27.

Ferdinand Eggenberger, Magyar Mihály, Hermann Geibel, Julius Müller, Conrad Adolf Hartleben, Carl Osterlamm, Georg Kilian, Ferdinand Pfeifer, Robert Lampel, Ráth Mór, Lauffer & Stolp.”

Bár Heckenast Gusztáv és Emich Gusztáv² nem írta alá a körlevelet, a kartell akarata érvényesült, és érzékenyen érintett mindenkit. A vidéki könyvkereskedők minden erejükkel tiltakoztak a hatalmi pozícióból hozott döntés ellen. A bécsi lap hasábjain sorra jelentek meg a miskolci Fränkel Bernát,³ a nagyváradi Hollósy Lajos,⁴ illetve névtelen szerzők⁵ cikkei – mindhiába: a kispénzű vidéki könyvkereskedők nem tudtak eredményt elérni ebben az aránytalan küzdelemben. Egy évvel később a tiltakozást kirobbantó Seeliger maga rendkívül rezignált hangnem-

¹ SEELIGER, Carl, *Aus der Provinz = Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz*, 1860, 9, 43. (A későbbiekben: OBC)

² Mindkettőjük bel- és külföldi társadalmi-szakmai hálózatával részletesen foglalkozott Lipták Dorottya, ld. *A vállalkozó és a kultúra, Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)*, szerk. Lipták Dorottya, Bp., Kossuth, 2012; *Vállalkozás, kultúra, polgárosodás, Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára*, szerk. Lipták Dorottya, Bp., OSZK, 2011; LIPTÁK Dorottya, *Buchhändlerische und verlegerische Karrieren in Budapest während der Modernisierung im 19. Jahrhundert. Eine sozio-kulturelle Analyse = Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*, 2001/2002, 65–79.

³ FRÄNKEL Bernát, *Offener Brief an Herrn Carl Seliger in Leutschau* = OBC, 1860, 13, 68–69.

⁴ HOLLÓSY Lajos, *Noch einige Worte über das bekannte Circulär der Pester Herren Verleger* = OBC, 1860, 14, 75.

⁵ *Zu Sachen des Pester Circulair's vom Februar d. J.* = OBC, 1860, 19, 101–102; *Miscellen* = OBC, 1860, 21, 120; *Eine Stimme aus der Provinz Ungarns* = OBC, 1860, 26, 147; RÁTH Mór, *Antwort ans „Eine Stimme aus der Provinz Ungarns”* = OBC, 1860, 28, 155; *Noch einmal Nagy's Adels-Lexicon* = OBC, 1860, 30, 163.

ben írt a kérdésről: „Mivel én mondtam ki az első szót az ügyben, hadd mondjam ki az utolsót is, és mondjam el, hogy tavaly télen Pesten, egy kellemes pohár sör mellett érdeklődtem egy pozsonyi kollégámtól az ügy további menetéről, és a rövid választ kaptam: „(...) valószínűleg bérmentesítve kell remittálnunk”.⁶

A kitaró lőcsei bolttulajdonos ugyan még 1862-ben⁷ és 1863-ban⁸ is visszatért a kérdésre, végül már egészen délibábos terveket felvázolva a magyarországi könyvkereskedelem teljes átalakítására, de a helyzet visszavonhatatlanul megváltozott: ettől kezdve Pestre is ki kellett fizetni a remittált könyvek költségét.

Ez azonban még nem azt jelentette, hogy ezen pesti cégek bármelyike már hivatalosan is bizományosi tevékenységet végzett volna, eddig csupán gyakorlatilag volt közvetítő szerepük a vidék felé. A magyar főváros csak a hatvanas évek második felében kezdett bizományi központtá válni. A Schulz-féle szakmai adattár 1861-es kimutatásában még egyetlen hivatalos bizományos sem volt Pesten, ám 1871-ben már kilenc ilyen céget regisztráltak. Bécsset vagy Lipszét persze nem lehet egy napon említeni Pesttel, de Prága hasonló növekedési pályát járt be:⁹

	<i>Bizományos cég</i>		
	<i>1861</i>	<i>1871</i>	<i>1881</i>
Budapest	0	9	10
Prága	0	11	17
Bécs	30	32	31
Lipsz	87	101	131

	<i>Megbízó cég</i>		
	<i>1861</i>	<i>1871</i>	<i>1881</i>
Budapest	0	86	98
Prága	0	78	102
Bécs	267	414	512
Lipsz	2374	3565	5184

Arra azonban érdemes odafigyelnünk, hogy mindezek a viták a bécsi könyvkereskedői egyesület lapjában zajlottak le. Saját orgánumban itt közölték véleményüket a magyarországi könyvkereskedők, itt, a nagy nyilvánosság előtt tá-

⁶ SEELIGER, Carl, *An die Herren Provinzial-Buchhändler in Ungarn* = OBC, 1861, 11, 92.

⁷ SEELIGER, Carl, *An die Herren Provinzial-Buchhändler in Ungarn* = OBC, 1862, 11, 89–90.

⁸ SEELIGER, Carl, *An die Herren Provinzial-Buchhändler in Ungarn* = OBC, 1863, 15, 144–145.

⁹ *Statistische Übersicht der Bewegung und Ausbreitung des Buchhandels während der letzten 20 Jahre = Allgemeines Adressbuch für den deutschen Buchhandel, den Antiquar-, Colportage-, Kunst-, Landkarten- und Musikalien-Handel sowie verwandte Geschäftszweige*, Leipzig, Schulz, 1881, 479–480. (A továbbiakban: Schulz Adressbuch)

madtak és védekeztek magyar szakmai belügyekben. Folyt az adok-kapok Fischel Fülöp cégalapítása körül,¹⁰ a Wilhelm Lauffer által adott ingyen példányok ügyében,¹¹ és egészen ingerült hangvételű nyílt levelet adott közre például Julius Thiering (Sopron), amelyben felhívta Alfred Klein (Sátoraljaújhely) figyelmét, hogy ne küldjön többé kéretlen csomagokat, mert nem veszi át / kidobja / a sajtosnak adja el őket (mármint hogy abba csomagolja az áruját).¹² Erre egy védekező levél volt a válasz, majd a soproni kereskedő még határozottabb hangú közleménye: „ha Klein úr olvasta volna a Buchhändler-Correspondenz-t”, tudhatta volna, hogy Thiering megtiltott minden kéretlen küldeményt.¹³

Ez az idézet kiválóan mutatja, milyen referencia-szerepe volt a bécsi szaklapnak Magyarországon az 1870-es években. Ez természetes is, hiszen a Magyar Könyvkereskedők Egyletének megalapítása előtt először csak a német, majd később az osztrák fórumok jelentették az egyetlen lehetőséget a szakmai kommunikációra. Az 1825-ben alapított lipcsei Börsenverein lapja, a *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschäftszweige* 1834-ben indult, s a kezdetektől fogva figyelmet szentelt a magyar viszonyoknak is.¹⁴ De maguk a Magyarországon letelepedett kereskedők is beküldték írásait a lapba, a helyi viszonyokat elmagyarázva (olykor magyarázkodva) német kartársaiknak.¹⁵ Belső csatáikat is a *Börsenblatt* hasábjain vívták például Carl Friedrich Wigand és Philip Korn (mindketten pozsonyi cégtulajdonosok),¹⁶ itt vádolták meg Emich Gusztávot tisztességtelen árengedmény adásával,¹⁷ aki ugyanitt védekezett hevesen,¹⁸ s ugyanez volt a fóruma a többi pesti könyvkereskedő nyilvános állásfoglalásának

¹⁰ *Die Gefahren des ungarischen Buchhandels* = OBC, 1868, 19, 175; FISCHEL, Philipp, *Entgegnung* = OBC, 1868, 21, 196.

¹¹ *Aus Ungarn* = OBC, 1868, 29, 282; LAUFFER, Wilhelm, *Erwiderung* = OBC, 1868, 31, 299–300.

¹² THIERING, Julius, *Unverlangte Sendungen* = OBC, 1876, 32, 294.

¹³ THIERING, Julius, *Unverlangte Sendungen* = OBC, 1876, 35, 322–323.

¹⁴ Pl. *Ungarn* = *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschäftszweige*, 1835, 16, 310. (a továbbiakban: BB); *Ungarische Zeitschriften* = BB, 1835, 21, 420; *Pesth* = BB, 1839, 24, 556; *Ausländische Literatur in Ungarn* = BB, 1840, 49, 1171–1172; *Pressburg* = BB, 1840, 69, 1704; *Mannigfaltiges* = BB, 1841, 79, 1877–1878; *Mannigfaltiges* = BB, 1842, 101, 2824.

¹⁵ Pl. REICHARD, Carl, *Dringende Erinnerung aus Ungarn* = BB, 1839, 10, 229–230; B. [BENCZUR József], *Echo aus Ungarn* = BB, 1839, 112, 2857–2860; J. B. [BENCZUR József], *Die ungarische gelehrte Gesellschaft in Beziehung zum Buchhandel* = BB, 1840, 69, 1701; BENCZUR, Josef, *Ungarn's Buchhandel im Verhältniss zum Deutschen* = BB, 1842, 46, 1124–1126.

¹⁶ WIGAND, Carl Friedrich, *Erklärung* = BB, 1841, 92, 2288–2289; KORN, Philip, *Abwehr* = BB, 1842, 12, 330–331.

¹⁷ *Zur Reform des Buchhandels in Pesth* = BB, 1844, 10, 267–269.

¹⁸ *Encore un avis au lecteur* = BB, 1844, 12, 343; EMICH, Gustav, *Beleuchtung des Aufsatzes „zur Reform des Buchhandels in Pesth“* = BB, 1844, 20, 649–654.

is az ügyben.¹⁹ Amikor 1860-ban megindult az *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz*, a magyarországi könyvkereskedők írásos megnyilvánulásai áttevődtek Lipcséből Bécsbe – mindaddig, amíg saját szaklapunk, a *Corvina* meg nem kezdte működését 1878-ban.

A német, illetve osztrák egyesületek azonban nemcsak a kommunikáció lehetőségét adták lapjaik által, hanem az összeurópai szakmai köztudatba való bekerülés lehetőségét is – szakmai címtáraik által. 1839-ben indult Otto August Schulz lipcsei könyvkiadó szaknévsora *Allgemeines Adressbuch für den deutschen Buchhandel, den Antiquar-, Colportage-, Kunst-, Landkarten- und Musikalien-Handel sowie verwandte Geschäftszweige* címmel, majd 1866-tól jelent meg Bécsben Moritz Perles *Adressbuch für den Buch-, Kunst-, Musikalienhandel und verwandte Geschäftszweige von Österreich* című adattára.

Mindkét szaknévsort gyorsan „birtokba vették” a magyarországi cégek, hiszen egyértelmű előnyökkel járt, ha létezésükről tudomást szerzett a szakma. A Schulz-féle adattárban 1840-ben 16 magyar cég szerepelt, 1850-ben 32, 1860-ban 39, 1870-ben 77, míg 1880-ban 97 nevet számolhatunk össze.²⁰ A Perles-féle cégtár első (1866-os) kötetében már 70 magyarországi és erdélyi kereskedés szerepelt, 1870-ben 171, 1880-ban pedig 261. Látható, hogy hatványozottan több adatot küldtek be Magyarországról Bécsbe, mint Lipcsébe – ami arra utal, hogy az előbbinek jóval nagyobb szerepe volt a kapcsolattartásban, mint az utóbbinak.

Az adattárakban való szereplés azonban félrevezető lehet (és félre is vezetett néhány korábbi magyar kutatót), hiszen ez nem jelenti automatikusan az adott egyetben való tagságot is. Ha a csillaggal (vagy egyéb szimbólummal) megjelölt cégeket számoljuk össze, amelyek valóban tagok is voltak, egészen más (sokkal alacsonyabb) számokat kapunk. A lipcsei Börsenvereinnak 1840-ben nyolc magyarországi tagja volt,²¹ 1850-ben szintén nyolc,²² 1860-ban újra nyolc,²³ 1870-ben

¹⁹ *Über den als Beleuchtung gegebenen Aufsatz in Nro 20. dieses Blattes* = BB, 1844, 34, 1159–1160.

²⁰ *Allgemeines Adressbuch für den deutschen Buchhandel, den Antiquar-, Colportage-, Kunst-, Landkarten- und Musikalien-Handel sowie verwandte Geschäftszweige*, 1840, 1850, 1860, 1870, 1880, Otto August Schulz Hrsg., Leipzig, Otto August Schulz. (a továbbiakban: Schulz Adressbuch) *Adressbuch für den Buch-, Kunst-, Musikalienhandel und verwandte Geschäftszweige von Österreich* 1866, Moritz Perles, Hrsg., Wien, Moritz Perles, 1866 (a továbbiakban: Perles Adressbuch); OBC, 1870, 21, 170; OBC, 1880, 34, 319.

²¹ Conrad Adolf Hartleben (Pest), Gustav Heckenast (Pest), Georg Kilian senior (Pest), Kilian & Comp. (Pest), Carl Reichardt (Kőszeg), Andreas Schwaiger (Pozsony), W. H. Thierry (Nagyszombat), Carl Friedrich Wigand (Pozsony).

²² Gustav Emich (Pest), Hartleben kiadó (Pest-Bécs), Hartleben könyvkereskedés (Pest), Gustav Heckenast (Pest), Kilian & Comp. (Pest), Georg Kilian senior & Weber (Pest), Adolf Reichardt (Kőszeg), Carl Friedrich Wigand (Pozsony).

²³ Gustav Emich (Pest), Hartleben kiadó (Pest-Bécs), Hartleben könyvkereskedés (Pest), Gustav Heckenast (Pest), Georg Kilian (Pest), Leonhard August Krapp (Pozsony), Robert Lampel (Pest), Polátsék (Temesvár).

még mindig nyolc,²⁴ 1880-ban pedig már csak hét.²⁵ Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy sem a kiegyezés, sem a könyvkereskedelemmel foglalkozó hazai cégek számának számottevő emelkedése nem növelte meg a lipcsei egyesületbe való belépési hajlandóságot Magyarországon és Erdélyben.

A bécsi egylet adattáiraiban regisztrált hazai vállalkozások közül jóval többen voltak tagjai is az osztrák szervezetnek: az 1866-ban regisztrált 70 magyar könyvkereskedésből 45-en tagok is voltak, az 1870-ben regisztrált 144 cégből pedig 55-en. S ha a század végére vetünk egy pillantást, azt találjuk, hogy 1900-ban a magyarországi könyvkereskedések közül 20 volt tagja a lipcsei Börsenvereinnak és 54 a bécsi Verein der Oesterreichisch-Ungarischen Buchhändlernek.²⁶

A Magyar Könyvkereskedők Egyletének megalakulásakor is nem a német, hanem az osztrák adattárból gyűjtötték ki „azon könyvárusi cégek névsorát (Perles évkönyve szerint), melyek belépésüket még be nem jelentették, és melyek még utólag beléphetnek.”²⁷ Sennowitz Adolf ugyan többször kritizálta a Bécsben megjelent adatok pontosságát²⁸, de az osztrák szerkesztő hátrította ezeket, mondván, hogy ő csak a cégek által beküldött adatokból dolgozik – ha azok pontatlanok, az adattár rájuk vonatkozó része is az lesz. Persze azért mindent megtett az ügy érdekében, hiszen több olyan esetet is ismerünk, amikor „Perles bécsi cég az egyleti tagok hiteles névjegyzékének megküldését kéri.”²⁹ S éppen a mindig kritikus Sennowitz kevesli, hogy 1882-ben csupán 64 magyarországi és erdélyi cég tagja a Buchhändler-Vereinnak. Ezt részben a két nép ellenséges érzéseivel, részben a magyarok „fajtabeli léhaságával” magyarázta, és sürgette társait, hogy lépjenek be bécsi egyletbe. Erre egyrészt azért volt szükség szerinte, mert „hazai könyvkereskedelmünk – hogy a külfölddeli gyér összeköttetéseket ne is említsünk – még monarchiánk másik felével a szorosabb összeköttetések hiánya miatt is szenved”, másrészt azért, hogy barátságos viszonyt ápolva az osztrákokkal, kivegyék kezükből az importálás hasznát.³⁰

Az ellentéteknek tehát nyilvánvalóan anyagi okai voltak: egyrészt a kiszolgáltatottság a bécsi bizományos cégek felé, amelyek minden magyar ügyletet tranzitálva haszonra tettek szert, részben pedig az osztrák cégek magyarországi könyvterjesztése, amely jócskán kihalított a helyi cégek potenciális profitjából. 1883-ban

²⁴ Hartleben und Comp. könyvkereskedés (Pest), Gustav Heckenast (Pest), Georg Kilian könyvkereskedés (Pest), Georg Kilian kiadó (Pest), Leonhard August Krapp (Pozsony), Robert Lampel (Pest), Bernhard Nagel (Buda), Polátschek (Temesvár).

²⁵ Ludwig Aigner (Budapest), Dobrowsky und Franke (Budapest), Leonhard August Krapp (Pozsony), H. Martin (Budapest), Adolf Maurer (Kassa), Samuel Rosenberg (Eperjes), Johann Stein (Kolozsvar).

²⁶ Perles Adressbuch, 1900.

²⁷ *Corvina*, 1878, 1, 7.

²⁸ A., *Perles Adressbuch und der ungarische Buchhändler-Verein = Corvina*, 1882, 25, 103; SENNOWITZ Adolf, *Könyvkereskedelmünk a Perles-féle «Adressbuch»-ban = Corvina*, 1886, 17, 66–67; SENNOWITZ Adolf, *Kisértő volt magyar könyvárusok = Corvina*, 1889, 9, 34–35.

²⁹ *Corvina*, 1886, 32, 135.

³⁰ S. A. Szeged [SENNOWITZ Adolf], „*Kedves pályatársak!*” = *Corvina*, 1882, 23, 92–93.

Rautmann Frigyes is azt követelte a rendőrségtől, hogy fogják el és toloncolják ki a hazánkban „törvénytelenül szerte barangoló osztrák kolportőr-hadat.” Az osztrák nagykereskedőket is igen szemléletes jelzőkkel illették: „Ne túrje legalább a magyar könyvkereskedelem, hogy ama jó szomszédaink, kik valahányszor csak tehetik, rúgnak egyet rajtunk, fitymálva lenézik a magyar könyvárúst, sőt nemzeti becsületében is gázolnak, azok a jó szomszédaink, kik expanzív kifelé működésük polip karjaikkal amúgy is eleget szipolyozzák vérünket, még a bizományosság útján is szívják el tőlünk amúgy is véres verejtékes keresményünk legnagyobb részét.”³¹ Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mind az osztrák, mind a magyar egyesület pontosan ugyanabban a kiszolgáltatott, alárendelt helyzetben volt az akkori Európa könyves fővárosának számító és abszolút gazdasági erőfölénnyel bíró Lipcsével szemben. 1881-ben például a könyvkereskedői szervezetek ugyanolyan körlevelet kaptak, amelyben felszólították őket, hogy „minden egyesület küldje meg két példányban az alapszabályait a Börsenvereinnak megerősítés végett, mert ezentúl (...) csak oly egyesületek tagjai részesülhetnek a *Börsenblatt* hirdetésében stb. az alapszabályilag meghatározott kedvezményekben, melyeknek alapszabályai a Börsenverein által is megerősítették.”³²

Az amúgy sem felhőtlen osztrák–magyar viszony azonban egészen elmérgesedett 1888-tól. Ebben az évben ugyanis a lipcsei Börsenverein új szabályzatot dolgozott ki, amely több ponton is eltért az addigi gyakorlattól, és azonnali lépéskényszerbe hozta az összes nemzeti egyesületet. A *Corvina* közölt is részleteket az új német alapszabályból, és Benkő Gyula, akkori egyesületi titkár tömören jellemezte is azt: „Az eddig szabad társulás elvén nyugvó, üzleti hatáskörébe senkinek be nem folyó egyesületből kényszer-szövetkezet lett, mely szigorú követeléseket szab tagjaira. (...) Feltűnik mindenekelőtt a szövetkezeti alap, mely vidéki, ún. kerületi fiókegyesületekre támaszkodik s megkívánja, hogy az, aki a Börsenverein tagja akar lenni, tagja legyen egyszersmind az ő helyi egyesületének.”³³ Ez az abszolút hierarchikus rendszer tehát nemzeti (területi) alapszervezetekre épült, amelyek a Börsenverein tagjaiként feladták autonómiájukat, cserébe viszont kizárólagosságot élveztek az adott területen és részesültek a lipcsei anyaegyesület által nyújtott előnyökben.

Az osztrák egyesület azonnal lépett: az *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* 1888. augusztus 11-i számában már az új alapszabály-tervezet kidolgozott szövegét közölték, azzal a sürgető kéréssel, hogy a tagtársak a hozzászólásaikat minél hamarabb tegyék meg, hogy az új szabályzatot a lehető leggyorsabban el tudja fogadni a közgyűlés.³⁴ A tervezet összeállítóinak nem volt nehéz dolguk, hiszen a Börsenverein elnöksége kiadta a kerületi egyesületek alapszabálymintáját is, amely alapján dolgozhattak – sőt, dolgozniuk kellett.

³¹ Spectator secundus [SENNOWITZ Adolf], *Kell-e Bécs mint bizományosi hely?* = *Corvina*, 1888, 16, 66–67.

³² *A MKE 1881. július 28-án tartott ülésének jegyzőkönyve* = *Corvina*, 1881, 15, 59.

³³ *Külföldi ügyek* = *Corvina*, 1888, 13, 54.

³⁴ *Entwurf neuer Satzungen für den Verein der österreichisch-ungarischen Buchhändler* = OBC, 1888, 33, 378–383.

A magyar könyvkereskedők ezzel szemben mérlegeltek és késlekedtek. Augusztus 20-i közgyűlésükön még csak annyit állapítottak meg, hogy „a választmány már több ízben foglalkozott e kérdéssel, de javaslat betérjesztése még nem vált lehetségessé”, így a legközelebbi közgyűlésben kívánnak határozni a kérdésről. „Ily egzisztenciális kérdésben az elhamarkodás esetleg igen kényelmetlen helyzetbe juttathatná egyletünket, mely függetlenségét lehetőleg óvni kívánja.” Azt tisztán látták, hogy „a belépés előnyei azok volnának, hogy a magyar könyvkereskedelem a hatáskörébe eső területen a külföldi verseny túlkapásai ellen megóvatnék, hátránya pedig, hogy a magyar könyvkereskedők egyletének tagjai kötelezetenek egyúttal a Börsevenreinek tagjaivá is lenni” – vagyis a belépés bizony költségekkel járna. Végül úgy határoztak, hogy a választmány lépjen kapcsolatba a Börsevenreinnel és próbálják elérni, hogy „egyletünk függetlenségének és önállóságának föladása nélkül, lehetőig részesüljön a Börsevenreinek által nyújtott előnyökben.”³⁵ Minderről azonban csupán a következő évi, 1889. nyári közgyűlésen terveztek határozatot hozni.

Eközben az új bécsi alapszabálytervezet szövegében érdekes újdonságok bukkantak fel: az eddig Verein der *Österreichischen* Buchhändler neve immár Verein der *Österreichisch-Ungarischen* Buchhändler lett, az egyesület új adminisztratív szervezeti felépítésében (8. §) pedig megjelent a kilenc területi egységet (köztük Magyarországot is) képviselő obmann-rendszer.

Sennowitz Adolf megkongatta a vészharangot augusztus 30-án és szeptember 10-én megjelent hosszú, polemikus cikkében. Szerinte a 12. órában járnak, és gyors, határozott döntést kellene hozni a kérdésben, mert ettől függ, hogy javulni fog-e a magyar könyvkereskedelem helyzete, vagy „továbbra is oly alantas függőségben tartott, méltóságával s érdekeivel ellenkező állapotban fog-e megmaradni”, mint addig volt. Felhívta a figyelmet arra is, hogy új alapszabályában az osztrák egylet hirtelen feltűnően nagy figyelmet szentelt Magyarországnak: „a magyar könyvkereskedők egyesülete 191 szép számot tevő tagjaival egyszerre csak jelentőségre jut, soha nem tapasztalt figyelemben s előzékenységekben részesül és szinte kapkodnak utána.” Ennek oka Sennowitz szerint az, hogy az osztrák egyletnek szüksége volt a magyarokra a Börsevenreinek dominanciájának valamelyes ellensúlyozására. Az általa felvázolt képlet igen egyszerű: „Szerintem a lipcsei Börsevenreinek közvetlen csatlakozás a boldogulást, az osztrák egyletbe való csatlakozás ellenben a hanyatlást jelenti!” „Ha tehát szükségképp már csatlakoznunk *kell* az egyik vagy másik egyletbe (...), akkor már a józan ész is azt parancsolja, hogy csatlakozzunk inkább a nagyobbikhoz, a tekintélyesebbhez.”³⁶

Egy másik cikkében még határozottabban fogalmazott: „Nem naponta kell-e tapasztalnunk, miként özönli el az éhes szomszéd önművelte területeinket kéretlen kiterjesztésével, miként veszi el szánkából kenyerünket s miképp hódítja el tőlünk saját vevőinket? Ez a hatalmas, tekinteteket s korlátokat nem ismerő invázió saját

³⁵ *Jegyzőkönyv a MKE 1888. évi augusztus hó 20-án tartott közgyűléséről = Corvina*, 1888, 24, 101, 103.

³⁶ SENNOWITZ Adolf, *Videant Consules = Corvina*, 1888, 24, 108; 1888, 25, 108.

létünket fenyegeti, s ha mi még ezek tetejébe önállóságunkat is odadobjuk, s bilincsekbe engedjük verni magunkat, önkormányzati és adminisztratív tekintetben beleolvadván a Bécsben székelő osztrák egyletbe, elismervén annak fensőbbiségét, akkor ez biztos elpusztulásunkat jelentené. (...) Mert «timeo danaos et dona ferentes»! Vagyunk mi (...) oly erősek s életképesek, hogy a nagy német nemzetközi Börsenverein rokonszenvesebb égisze alatt könnyen nélkülözhessek a hírhedt, kétes értékű osztrák barátságunk vesztünkre törő ölelkezéseit.”³⁷ Nagy változás ez az 1882-es Sennowitzhoz képest, aki barátságos viszonyra buzdított az osztrákokkal és a bécsi egyletbe történő tömeges belépést sürgette...

A valóságban annyi történt, hogy Révai Sámuel alelnök és Benkő Gyula egyesületi titkár elutazott Bécsbe az immár osztrák–magyar egyesület 1889. február 2-án tartandó közgyűlésére. Kiküldetésük célja: „a bécsi egylet hangulatának megismerése”.³⁸ A konkrét tárgyalásokról nem számoltak be a nyilvánosság előtt, de nem sokkal később a bécsi választmánytól hivatalos átírat érkezett, amely felszólította a magyar egyletet, hogy „az osztrák egylet szabályzatához való hozzájárulása iránt mielőbb nyilatkozzék.”³⁹ Ez a magyarok számára elfogadhatatlan volt, hiszen az új bécsi szabályzat „Magyarországot mint szekciót ismeri csak el, melynek Obmannja egy szavazattal szerepelne a Central Ausschussban, éppúgy, mint Karinthia vagy Krajna.” Ráadásul a „Central Ausschuss hatásköre már magában véve is teljesen jelentéktelen, s az egyleti közhatalom nem ennek, hanem a választmánynak (Vorstand) van kezébe letéve, mely pedig *csupán bécsi könyvkereskedőkből állhat.*”⁴⁰

Valóban, ha a két egylet aktuális létszámát figyelembe vesszük, igencsak egyenlőtlenül oszlottak meg a szavazati jogok. Ha az új szabályzat által meghatározott kerületek mellé kigyűjtjük az 1889-es Perles-féle adattárban regisztrált cégek számát, az alábbi, erősen kiegyensúlyozatlan arányokat látjuk:

1. Magyarország: 370
2. Alsó-Ausztria: 287
3. Felső-Ausztria és Salzburg: 34 + 9
4. Stájerország, Karintia és Krajna: 40 + 8 + 6
5. Tirol és Vorarlberg: 44
6. Osztrák tenger mellék és Dalmácia: 26 + 8
7. Galícia és Bukovina: 100 + 19
8. Morvaország és Szilézia: 82 + 26
9. Csehország: 282.⁴¹

³⁷ A. S. Szeged [SENNOWITZ Adolf], *Az osztrák új aera és – mi = Corvina*, 1889, 2, 6; 1889, 3, 10.

³⁸ *A MKE választmányának 1889. jan. 30-án tartott üléséről felvett jegyzőkönyv = Corvina*, 1889, 4, 14.

³⁹ *Jegyzőkönyv a MKE jún. hó 25-én tartott választmányi üléséről = Corvina*, 1889, 18, 69.

⁴⁰ *A MKE választmányának 1889. febr. 7-én tartott üléséről felvett jegyzőkönyv = Corvina*, 1889, 4, 15.

⁴¹ *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz* 1888, 33, 380; 1889, 38, 403–404 (a továbbiakban: OUBC).

Nem csoda tehát, hogy 1889 nyarán a magyar könyvkereskedők úgy határoztak, hogy „egyletünk saját önállóságának kockázata nélkül a bécsi egylet alapszabályait el nem ismerheti, s ennél fogva a lipcsei egylethez való csatlakozást határozta el, úgy azonban, hogy egyletünk saját egyéniségét föl ne áldozza, s a lipcsei egyletnek csakis céljai megvalósításában segédkezzék anélkül, hogy annak egylet tagsági kötelezettségeit viselje.”⁴² Vagyis: a Börsenvereinhoz való csatlakozást, de valódi csatlakozás nélkül. Fából vaskarika.

Az a helyzet, hogy a Magyar Könyvkereskedők Egylete elkésett. Az osztrák–magyar egylet az 1889. január 1-i határidő előtt elkészült az új alapszabályával, azt betervezte Lipcsében, ott elfogadták, és a Börsenverein alapszervezete az egész monarchia területén a Verein der Österreichisch-Ungarischen Buchhändler lett. Már hiába is nyújtotta volna be csatlakozási kérelmét az MKE Lipcsében, azt napirendre sem vették volna, hiszen ez a földrajzi régió jogilag már képviselve volt a Börsenvereinban. (Az új magyar alapszabály tervezetét – amely a lipcsei, illetve a lipcsei útmutatás alapján készült bécsi mintákat követte – a *Corvina* 1889/22–23. száma hozta, és csak az augusztus 20-án tartott közgyűlés szavazta meg.)⁴³

Ezek után annyit tudtak mindössze tenni, hogy passzív ellenállást tanúsítottak a bécsi szervezet irányában. A csatlakozást sürgető átiratra adott válaszukban így fogalmaztak: „Nem a mi dolgunk, és nem is áll módunkban, hogy a kollégák nagyra becsült egyesületének alapszabályába bele akarjunk avatkozni, és mivel nagyszámú magyarországi taggal rendelkezik, az alapszabály szerint joga van ahhoz is, hogy közgyűlésén elnököt válasszon a számukra, de eleve el kell utasítanunk, hogy ezt a választást bármilyen formában elismerjük, vagy a választott személy tisztségét Magyarország területére nézve jogosnak tekintsük.” Áthidaló javaslatként azt kérték, hogy a bécsi egyesület magyar szekciójának elnöki tisztségét ne töltsék be, és a felmerülő ügyekről alkalmanként egyeztessen a két egyesület. Ebbe a bécsi egylet is beleegyezett, és ettől kezdődően egy udvarias, de távolságtartó viszonyban élt egymással a két szervezet.

A bécsiek még egyszer megpróbálkoztak a magyarok bevonásával: 1898 nyarán (nyolc évvel az említett „szakmai kiegyezés” után) ismét felkérték a Magyar Könyvkereskedők Egyletét, hogy a magyar szekció élére jelöljön ki valakit obmann-nak. Az udvarias elutasításra válaszul a bécsi szervezet a magyar egylet akkori elnökével, Hoffmann Alfréddal töltötte be az állást. A tapintatos, de határozott elnök megköszönte a bizalmat, de jelezte, hogy „a bécsi egylet működésében nem óhajt részt venni.”⁴⁴

A következő két évtized ennek a kényszerű „házasületnek” minden pozitív és negatív vonását mutatta. Több jelét láthatjuk a kollegiális együttműködésnek is,

⁴² *Évi jelentés a választmány 1888/9. egyletvi működéséről = Corvina*, 1889, 24, 100.

⁴³ *Jegyzőkönyv a MKE 1889. augusztus hó 20-án tartott rendes évi közgyűléséről = Corvina*, 1889, 25, 107.

⁴⁴ *Jegyzőkönyv a MKE 1898. évi július 5-én tartott választmányi üléséről = Corvina*, 1898, 19, 93.

de nem egyszer előfordult, hogy a magyar egyesület színleg autonóm, de gyakorlatilag alárendelt helyzete fájoan nyilvánult meg. Ilyen volt például az az eset, amikor a Magyar Könyvkereskedők Egylete 1907. január 2-án(!) este volt kénytelen általános ülést tartani, mert Bécsből kijózanító üzenet érkezett. „Az osztrák egylet (...) figyelmeztette egyletünket, hogy a rabattügyben csupán olyan határozatokat léptessünk életbe, melyek az osztrák könyvkereskedelemben is érvényben vannak (...), mert ezáltal kitehetjük magunkat az osztrák és német könyvkereskedők konkurenciájának és (...) a Börsenverein ilyen esetekben nekünk védelmet alig nyújthat.”⁴⁵

Nem meglepő tehát, ha újra és újra felbukkantak a helyzet megoldására tett javaslatok. 1903-ban például Kemény Miksa indítványozta, hogy az egylet „tegyen lépéseket arra nézve, hogy a lipcsei Börsenvereinnel szemben önállóságot nyerjen és függetlensége a bécsi egylettől elismertessék.”⁴⁶ Ennek megoldására úgy határoztak, hogy a szervezet életében először fizetett ügyvédet fogadnak (Ranschburg Nándor személyében), aki évi 600 korona tiszteletdíjért megoldási javaslatot kell kidolgozzon. Az elveszített lehetőség helyrehozása azonban fizetett ügyvéddel sem sikerült.

Bármennyire is sérelmezték, a magyar könyvkereskedők még a 20. század első másfél évtizedében is csak abban az esetben léphettek be a lipcsei egyesületbe, ha előzőleg igazolták, hogy az osztrák könyvkereskedők egyesületének is tagjai.⁴⁷ 1906-ban is csupán azt tudták megállapítani a közgyűlésen, hogy „a német Börsenverein hivatalosan csak az Osztrák–Magyar Könyvkereskedők Egyletét ismeri el mértékadó testületnek, s alapszabályai szerint csakis oly magyar kereskedőket vesz fel tagjai sorába, kik már előzetesen az Osztrák–Magyar Könyvkereskedők Egyletének tagjai. Nem követeli tehát, hogy az illető a Magyar Könyvkereskedők Egyletének is tagja legyenek.”⁴⁸

Az 1889-ben kialakult viszonyokat tehát már senki sem tudta megváltoztatni – egy világháború kellett hozzá. Az egész Európát felforgató konfliktus először gazdaságilag tette szinte lehetetlenné a könyvkereskedők helyzetét. 1916-ban már arról ír a kétségbeesett Ranschburg Viktor, hogy az örök rivális osztrák könyvkereskedőkkel közösen, karöltve forduljanak a lipcsei könyvkiadókhöz és „magyarázzuk meg azt a káros, visszás állapotot, amelybe a könyvárus (...) kerül a márka folytonos emelkedése révén.”⁴⁹

A fegyverek dörgése gyorsan elfeledtette a sok évtizedes osztrák–magyar rivalizálást és viszálykodást, s ezek hirtelen „boldog békeidőkkel” lényegültek át. Az otthon a csőd ellen küzdő vagy éppen a fronton harcoló könyvkereskedők már nem az ellenséget látták a másikban, hanem a sors- és pályatársat, az üzletbarátot,

⁴⁵ *Jegyzőkönyv a MKE folyó hó 2-án este megtartott általános üléséről* = *Corvina*, 1907, 1, 1.

⁴⁶ *Jegyzőkönyv a MKE 1903. dec. 16-án tartott választmányi üléséről* = *Corvina*, 1904, 1, 1.

⁴⁷ *Jegyzőkönyv a MKE 1903. október 25-ikén tartott jubiláris közgyűléséről* = *Corvina*, 1903, 33, 169.

⁴⁸ *Jegyzőkönyv a MKE folyó hó 9-én tartott általános üléséről* = *Corvina*, 1906, 35, 187.

⁴⁹ *Jegyzőkönyv az 1916. évi január hó 13-án tartott választmányi üléséről* = *Corvina*, 1916, 2, 5–6.

a „mi világunk” részét. Szép, de ugyanakkor fájdalmas egy magyar könyvkereskedő beszámolóját olvasni az 1917-es harctéri élményeiről:

„A véletlen különös találkozása, hogy annál a csapatalakulatnál, hova harctéri beosztásomnál fogva kerültem, két előkelő, nagy műveltségű bécsi könyvkereskedő – tüzérfőhadnagyok – tesznek szolgálatot. A *Börsenblatt*, *Wahlzettel*, a *Mitteilungen* és a *Corvina* állandóan ott fekszenek az ismétlő pisztoly, a prizmás távcső, térképmérő és egyéb katonai műszerek társaságában fenyőfából összerótt asztalunkon. A paritás kedvéért én képviselem a magyar könyvkereskedelmet, és ez a kis libris csoport naponta összeül, és folyik a szakszerű vitatkozás, kiadói, könyvtárosi élmények megbeszélése, míg kis házikónk ablakai meg-megrázkódnak az ágyúk és bombavetőök dörgésétől.”⁵⁰

A magyar és az osztrák könyvesek ugyanazzal a nosztalgiával kapaszkodtak az elmúlt régi világ emlékébe, amelyben még ellenfelek voltak, de annak a világnak már végképp vége volt. A háború végeztével, 1920-ban kezdődtek el a tárgyalások a Börsenvereinnel, hogy ismerjék el a Magyar Könyvkereskedők Egyletét az önálló Magyarország szakmai képviselői szerveként,⁵¹ de csupán 1929. október 30-án írták alá azt a szerződést, amelynek értelmében „egyesületünk a Börsenvereinnak elismert külföldi szerve lett, a német terminológia szerint „Anerkannter Verein”.⁵²

Simon, Melinda

Vienna or Leipzig?

The International Network of the Hungarian Book Trade in the 19th Century

It is not a new finding that booksellers who settled in Hungary and Transylvania in the first half of the 19th century were predominantly German. They used their network of contacts in the motherland, bringing with them the customary law and traditions of German book publishing and book trade. Even in their new field of operation, they practically formed a (peripheral) part of the European-wide system of the German book trade.

For logical geographical reasons, the bookshops in Hungary and Transylvania worked through Viennese agents, since the consignments arrived in Hungary via this route anyway. It was only in the second half of the 1860s that the Hungarian capital began to become an independent centre of commerce.

Lacking their trade journal, Hungarian booksellers first published their notices and fought their internal battles in the *Börsenblatt* in Leipzig (from 1834) and later in the *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* in Vienna (from 1870), until our newspaper, *Corvina*, began publication in 1878.

However, the German and Austrian associations not only provided a means of communication through their journals but also a way of entering the European professional community through their

⁵⁰ F. K., *A könyvkereskedelem jövője (Harctéri reflexiók)* = *Corvina*, 1917, 6, 30–31.

⁵¹ *Megállapodásunk a német egyesületekkel* = *Corvina*, 1920, 31, 153.

⁵² *Egyesületünk XLVI. rendes közgyűlése* = *Corvina*, 1930, 27, 148–149.

professional directories. Leipzig book publisher Otto August Schulz's directory started in 1839, and then Moritz Perles' similar database was published in Vienna from 1866.

Hungarian companies were quick to appear in both directories in large numbers, but if we count only the actual members of the respective associations, the numbers are much lower. The Börsenverein in Leipzig, for example, had only 7–8 Hungarian members between 1840 and 1880, while the Vienna association had many more.

In practice, however, the Hungarian and Austrian book trade was in constant rivalry and conflict. There were financial reasons for these conflicts: on the one hand, vulnerability to the Viennese agents, which made a profit by transiting all Hungarian transactions, and on the other hand, the distribution of books by Austrian firms in Hungary, which cut into the potential profits of local firms. It should not be overlooked, however, that both the Austrian and the Hungarian associations were in the same vulnerable, subordinate position vis-à-vis Leipzig, which was the book capital of Europe at the time and had absolute economic dominance.

From 1888 onwards, Austro-Hungarian relations, which were not always smooth, became very strained. In that year, the Börsenverein in Leipzig drew up new regulations which immediately forced all national associations to take action. This new hierarchical system was based on national (territorial) associations, which, as members of the Börsenverein, gave up part of their autonomy in exchange for exclusivity in the territory and the benefits of the parent association in Leipzig.

The Hungarian booksellers acted slowly, while the Austrian association took immediate action: its new statutes, drawn up before the deadline of 1 January 1889, were adopted in Leipzig and the official member organisation of the Börsenverein throughout the monarchy became the Verein der Österreichisch-Ungarischen Buchhändler. Thus, from then on, the Börsenverein only admitted those Hungarian booksellers who could prove that they were members of the Vienna association. The only thing the Hungarian Booksellers' Association could do was to negotiate to the extent that the Hungarian section of the Vienna Association would not be chaired and that the two associations would occasionally consult on matters of concern.

It took a world war to change the unchangeable conditions established in 1889. The thunder of guns quickly made the decades of rivalry fade away, and they suddenly became 'happy peacetime'. Booksellers fighting bankruptcy at home or fighting on the front line no longer saw each other as enemies but as partners in destiny and career. Hungarian and Austrian booksellers clung to the memory of the old world with the same nostalgia, but that world was over.

After the end of the war, in 1920, negotiations began with the Börsenverein to recognise the Hungarian Booksellers' Association as the professional representative body of the now independent Hungary, but it was only in 1929 that the contract was signed under which the Hungarian association became a recognised foreign body (Anerkannter Verein) of the Börsenverein.

Keywords: 19th century, Hungarian Booksellers' Association, publishing, book trade, Börsenverein, Verein der Österreichisch-Ungarischen Buchhändler.

KÖZLEMÉNYEK

Egy velencei nyomtatású szerb antikva a Todoreszku-gyűjteményből és possessorai. Nemzeti könyvtárunk egyik legnagyobb adományozója, Todoreszku Gyula (1866–1919) gyűjteménye az utóbbi években kétszer is a tudományos figyelem homlokterébe került. Születésének 150. évfordulója kapcsán 2016-ban az Országos Széchényi Könyvtár egy kamarakiállítással emlékezett meg híres donátoráról.¹ 2020-ban pedig az adományozás jubileumára háromnyelvű díszalbum jelent meg, melyben a magyar nemzet iránt elkötelezett, román származású, ortodox vallású gyűjtő román nyomtatványai különleges hangsúllyal szerepeltek.² Értékes szláv cirillika gyűjteményéből egy ősnymtatványt és 28 antikvát őriz nemzeti könyvtárunk, melyek közül az alábbiakban egy velencei nyomtatású szerb antikva történetéhez szolgálok adalékokkal tulajdonosi jegyei, bejegyzései alapján.

Az Ant. 4560 (OSZK, Régi Nyomtatványok Tára) jelzeten található könyv bibliográfiai leírása:³

[Liturgiarion]. Ou Bnecĭe[h] [Venezia], povelĕniem' Božidara ... ĩermonah' Pahomiĕ [recte: Vincenzo Vuković], v" lĕ[t] o[t] rož[d] 'stva H[risto]va 1554. [240] fol. – 4^{o4}

¹ „Kincseit a nemzetnek szánta”, 150 éve született Todoreszku Gyula, 2016. szeptember 16. – 2017. január 28. Országos Széchényi Könyvtár. A kiállítás kapcsán kurátora blogbejegyzés-sorozatot adott közre (<https://nemzetikonyvtar.blog.hu/tags/TODORESZKU>), illetve az alábbi publikációt óban összegezte új kutatási eredményeit: VARGA Bernadett, *Még egyszer a Todoreszku–Horváth könyvtárról = Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 2, 329–350.

² *Todoreszku, Egy kivételes könyvtár kincsei – Treasures of a unique library – Comorile unei biblioteci exceptionale*, szerk. Varga Bernadett, a szerk. munkatársa Hutai Zsófia, Nagy Levente, Bp., OSZK, 2020.

³ AKANTISZ Viktor, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*, Bp., Stephaneum, 1922, 90; *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa, Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok*, I, szerk. Soltész Erzsébet, Velencei Katalin, W. Salgó Ágnes, Bp., OSZK, 1990, kat. S 598.

⁴ A példányadatok: F. 235. kézirásos lappal pótolva. Hibásan kötött példány: a 25. füzet a 24. elé kötve. Kétszínnyomás. Kötés nélkül, Todoreszku-tékában. A példány részletes leírása, bejegyzéseinek részleges közlésével: БОР, Калман, *Старе штампане ћирилске књиге из Земалске библиотеке Сечени и Универзитетске библиотеке у Будимпешти = Археографски прилози*, 28(2006), 201–278. 228–229, kat. 18.

A kötetben az alábbi tulajdonosi jegyek – kézírásos possessorbejegyzések, illetve tulajdonbélyegző – találhatóak:⁵

„... [monast]ira Grabo[v]ca ... 1697” (töredékes bejegyzés a 2. előző előzéklap v.)⁶

„mona[s]tira Grabovca” (f. [1]r–[6]r; f. [49]r–[50]r; f. [210]v–[211]r)⁷
 „Graboc” (f. [40]v)

„Siû knigu [Li]tur[gi]â pisa Vuk” Kapuš[va]r”li[â] u monastir” Grabovac” za dušu svoego o[t]ca i matere B[o]g” da ih” prosti” (1. hátsó előzéklap r.)⁸

„Siâ kniga b[o]žestvenaâ Služavnih” iereâ ĩakova Stefanoviĉa paroha varoš’ Peĉvara darova emu na spomen’ večniĭ ierei Dimitriâ paroh’ sela Vemena 1769 leta dekemra 16-go u Peĉvaru varošĭ” (1. hátsó előzéklap v.)⁹

„Magister’ Vasilĭi Vukailovi[ĉ?]” (f. [209v]–[210]r)¹⁰

„Peĉat Vostoĉne crkve racalmaške 1889” (A rácalmási szerb templom körbélyegzője az első előzéklap rectóján; f. [2]r; [40]v; [240]v; 2. hátsó előzéklap r.)¹¹

A szerb szerkesztésű egyházi szláv – röviden szerb-szláv – nyelvű liturgiaron (misekönyv, liturgikon, egyházi szláv néven Службник) a papok és diakónusok részére tartalmazza az istentiszteletek szövegét: Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Vazul és az Előreszentelt adományok liturgiáját, az esti és reggeli istentiszteletek állandó imádságait, illetve a függelékben a nagyobb ünnepek és jelesebb napok liturgiáján elhangzó saját szövegeit. A liturgiaron 1554-ben Vincenzo (Viĉenco) Vuković (1518 k.–1575 u.) velencei nyomdájában készült. A nyomdát Vincenzo édesapja, az oszmán fennhatóság alá került Montenegróból Velencébe települt nyomdász, a podgoricai Božidar Vuković (olasz néven *Dionisio della Vecchia*, 1460 k.–1539) alapította. A velencei Vuković-nyomda lett a szerb könyvnyomtatás fő központja a 16. században, melynek középső, 1546 és 1561 közötti korszakában készült Vincenzo misekönyve. A liturgiaron a velencei Vuković-nyomda első termékeként, 1519/1520-ban nyomtatott Služebnik újrakiadása,

⁵ A cirill bejegyzéseket latin betűs átiratban közöljük, az egyházi szláv betűkkel jelölt számokat arab számokkal helyettesítjük.

⁶ ‘Grábóc monostoráé ... 1697’ (A tulajdonosi jegyeket saját fordításomban közlöm. G. X.).

⁷ ‘Grábóc monostoráé’.

⁸ ‘Ezt a *Liturgia* című könyvet írta Vuk Kapusváry Grábóc monostorában atyja és anyja lelki üdvéért, Isten bocsásson meg nekik.’ Itt az „írta” ige értelemszerűen a bejegyzés elhelyezésére vonatkozik.

⁹ ‘Ez a szent misekönyv Jakov Stefanović papé, Pécsvárad város parókusáé, amelyet Véménd falu parókusa, Dimitrije pap ajándékozott neki emlékébe 1769. december 16-án Pécsvárad városban.’

¹⁰ ‘Vasilij Vukajloviĉ magister’.

¹¹ ‘A rácalmási napkeleti egyház pecsétje 1889’.

melytől csupán a kolofonjához írt utolsó mondatban tér el. Vincenzo nem tüntette fel a könyvben a saját nevét édesapja, és annak nyomdása, Pahomije mellett, csak hozzáírta a meglévő kolofonhoz az 1554-es megjelenési évet. A példányok tényleges datálását és azonosítását tovább nehezíti, hogy Vincenzo liturgiarióját 1570-ben, legalább két variánsban, de változatlan szöveggel Velencében újranyomta Jerolim Zagurović is, aki azonban még a 2. kiadás 1554-es évszámát is megőrizte a kolofonban.¹²

Talán éppen a nyomtatvánnyal kapcsolatos bibliográfiai kérdések indították Todoreshku Gyulát arra, hogy a kiadványból három példányt is beszerezzen, annak ellenére, hogy a könyv nem tartozik a velencei szerb könyvnyomtatás leglátványosabb termékei közé, hiszen illusztrációkat sem tartalmaz. Todoreshku gyűjteményéből az OSZK-ba került 28 szerb-szláv cirill antikvából 16 köthető a montenegrói gyökerű velencei szerb nyomdákhoz: Božidar és Vincenzo nyomdájából hat-hat kötet volt a gyűjtő birtokában. Nemzeti könyvtárunk a liturgiarión négy példányát őrzi, a negyedik Horvát Istvántól származik.¹³

A Todoreshku Gyula gyűjteményéből származó jelen példány első, csonka előzéklapjának versóján a grábóci monostor szerb nevének töredéke ([манаст]ира Грабовца) és az egyházi szláv betűkkel jelölt 1697 évszám vehető ki. A monostor birtokos esetű szerb névalakja a könyv több lapjának margóján is megismétlődik.¹⁴ Figyelemre méltó, hogy fol. [40]. versóján a Grábóc helynév annak „magyaros” formájában (Грабоцъ) szerepel. Ezek szerint az antikva az 1697-ben Magyarország egyetlen, a török hódoltság kora óta működő szerb ortodox monostorának birtokában volt a Tolna megyei Grábócon. Az 1585-ös alapítású grábóci Szent Arkangyalok-monostorhoz tartozott a hazai ortodoxia legjelentősebb könyvtára, amelyből tíz cirill betűs antikva maradt ránk. Ezek egyike az OSZK grábóci misekönyve. A fennmaradó kilencet a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye könyvtára őrzi, ahová az 1960-as években – a szerzetesközösség megszűnésének időszakában – a grábóci monostori könyvtár került.

A vizsgált könyv hátsó előzéklapjának kézirásos bejegyzése megemlékezik „Vuk Kapušvarlija” donátorról is, aki szülei emlékére tett adományt „a grábóci monostornak”. Vuk ezek szerint vagy a könyv adományozója volt, vagy csak fogadalmi céllal, grábóci zarándoklata alkalmával írt a szerzetesközösség könyvébe.

¹² НЕМИРОВСКИ, Евгениј Љвович, *Црногорска библиографија, 1/2 (Издања Божидача и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа), Цетиње, Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1993. Kat. 12; Пет векова српског штампарства: 1494–1994 (Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.), приред. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић, Београд, Српска академија наука и уметности; Народна библиотека Србије; Нови Сад, Матица српска, 1994, 195–196.*

¹³ A másik két Todoreshku-példány: Ant. 4481, Ant. 4559. Horvát Istváné Ant. 4293. A példányok részletes leírását ld. Бор 2006, i. m. kat. 19–21.

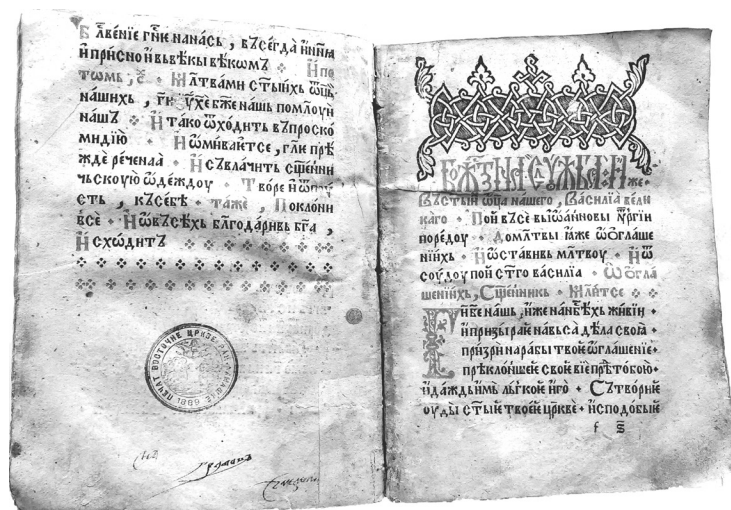
¹⁴ Vö. Бор 2006, i. m. 228.

Kapusváry Vuk (Wolffangus, Farkas) a komáromi ortodox közösség prominens tagja volt, I. Lipót császártól kapott nemességet 1687-ben.¹⁵

A grábóci könyv későbbi bejegyzései is mutatják, hogy a monostori könyvtár egyes darabjai a környékbeli, tolnai-baranyai falvak szerb parókiáira kerültek az ott szolgáló grábóci szerzetesek révén. A 18. század közepén a Karlócai Metropólia templomaiban a szerb nyomtatású, 16–17. századi istentiszteleti könyveket felsőbb egyházi utasításra orosz–ukrán nyomtatású liturgikus könyvek váltották fel. Egy következő marginális szerint a grábóci miscskönyvet 1769-ben Dimitrije véméndi szerb pap Jakov Stefanović pécsváradi parókusnak ajándékozta. Később, a fenti egyházközségek megszűnésével kerülhetett innen a rácalmási szerbekhez, amiről az egyházközség 1889-es bélyegzője tanúskodik. Vélhetően Vasilije Vukajlović magister kézjegye is itt kerülhetett a könyvbe, hiszen ez volt a családneve a település első ismert szerb tanítójának is, illetve ez a rácalmási család a 18. század folyamán több papot is adott a Budai Szerb Ortodox Egyházmegyének.¹⁶

Todoreszku Gyula az antikvát 1913-ban egy újvidéki könyvkereskedőtől, Đorđe Petrovićtól vásárolta meg, aki egy szerb-szláv ősnymtatvány, az első déli szláv nyomtatvány, az *Oktoih prvoglasnik* (Cetinje, Đorđe Crnojević, 1494.) és összesen 18 cirill betűs antikva beszerzésében volt segítségére.¹⁷

GOLUB XÉNIA

Liturgiaron. A grábóci monostor tulajdonosi bejegyzése és a rácalmási szerb templom körbélyegzője (OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 4560, f. [40]v)

¹⁵ Személyéről bővebben ld. GOLUB Xénia, *Szláv antikváink és szerb possessoraik = Hatalmi diskurzusok, A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*, szerk. Bíró Csilla, Visy Beatrix, Bp., Gondolat (Bibliotheca Nationalis Hungariae), 2016, 83–104, itt: 22.

¹⁶ Душмов, Милан, *Листа свештеника Српске православне епархије Будимске*, Будимпешта, самостално издање аутора, 2013, 118–119.

¹⁷ Бор 2006, i. m. 229. Vö. АКАНТИЗ 1922, i. m. 91.

MEGEMLEKEZÉS

Takács Béla (1930–1997), a sárospataki nyomda monográfusa. 2022. december 19-én a TTRE Közgyűjteményei Debreceni Református Kollégium Múzeuma emlékestet és kamarakiállítást szervezett Takács Béla halálának negyedszázados évfordulóján. Megtisztelték az alkalmat az egykori lelkész és muzeológus életpályáját végigkísérő intézmények, a szervező debreceni közgyűjtemények mellett a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei és a Déri Múzeum, illetve a református közösségek közül a tolcsvai és a Debrecen Mester utcai gyülekezet képviselői. Az est Bereczki Lajos könyvtárigazgató és lelkész áhítatának szívmengető karácsonyi gondolataival kezdődött. A közönség soraiban is jónéhány kettős kötődésű, pataki–debreceni vendég ült, és a közgyűjteményi igazgató, Győri János is arról szólt köszöntőjében, hogy Patak és Debrecen között az évszázadok során voltak egymást erősítő, máskor gyengítő folyamatok, de Takács Béla kora mutatja meg, hogy mennyire egymásra volt utalva a két kollégium. Az egykori múzeumigazgató kulturális kettős gyökerűségét a mikesi gondolat aposztrófájával idézte meg: „én úgy szeretem már Debrecen-t, hogy soha el nem felejthetem Patakot”. Meghívott díszvendégként emlékeztek Takács Bélára tudós fiai, Bolvári-Takács Gábor társadalomtörténész, a Tokaj-Hegyalja Egyetem egyetemi tanára, a PADOSZ történetének kutatója, és Takács Ádám filozófus, az ELTE és a University of Alberta tanára. Megszólaltak régi barátok, pataki oldalról ifj. Újszászy Kálmán, a pataki gyűjtemények alapítójának fia, a debreceniek közül pedig Szalkai Kázmér, a debreceni egyházmegye egykori hivatalvezetője, illetve Szabó Péter Csaba, Takács Béla utolsó éveinek fiatal munkatársa. Az eseményen az emlékezők felelevenítették az egykori múzeumigazgató emberi arcát, kedvességét, bohém humorát éppúgy, mint precíz munkamódszerét és protestáns munkaetikáját, illetve azt a kort, amelyben ez a hatalmas teljesítmény – keserűes körülmények rendezte keretben – megszülethetett.

A kamarakiállítás kurátorai P. Szalay Emőke, a Déri Múzeum egykori s a DRK Múzeuma mai etnográfusa, muzeológusa, Veress Dániel, az ELTE tanára, a DRK Múzeuma művészettörténésze, Ormosi Viktória, a Déri Múzeum munkatársa és Csorba Dávid DRK Múzeuma igazgatója voltak. A kiállítás öt tárlóban állította az érdeklődők elé Takács Béla életművét: megjelenítette a rendszerező muzeológust, a klenódiomok és különböző leletek gyűjtőjét, az egyházművészet-történészt, ezentúl Debrecen kutatóját, és bemutatta a kapott elismeréseket. Takács Béla tu-

DOI 10.17167/mksz.2023.1.109-115

dománytörténeti szerepének és múzeumszervezői tevékenységének méltatása ott hangzott el, ezt adjuk most közre.

*

Dr. Takács Béla (Sárospatak, 1930. március 21. – Debrecen, 1997. december 15.) a Sárospataki és a Debreceni Református Kollégiumok Múzeumának egykori igazgatója, református lelkész, művészet- és művelődéstörténész, a hazai református egyházművészet iskolateremtő alakja.

Írásaiban egyesül a teológia és a néprajz tudományának ismeretanyaga és számos módszere, szemléletében a kutató analitikus pontossága, a történetíró távlata és a felfedező lelkesültsége. Benne testesült meg a megismerés örök vágya: olyan részdiszciplínák felé nyitotta ki ezzel a templomi művészi értékeknek, a szűken vett református klenódiáknak a kutatását, és az egyházművészet alkotásait olyan összetett módon tudta bemutatni, mint korábban senki előtte. Törekedett nemcsak az elméleti felvérteztséget adó bibliai, teológiai és teológiatörténeti fogalmak terén a tisztánlátásra, de a protestáns társadalom- és művelődéstörténetben való tájékozottságra, és a történeti érték, a diakrón szemlélet láttatására. Családi öröksége és a pataki jellemformáló érvek hatására már korán tudatosult benne, hogy bár a Kárpát-medencei magyar református egyházi művészet nem adhatott le megrendelést sem egy Dürer-képzettségű, sem egy Rubens műhelyével rendelkező művésznek, de a magyar kismesterek a 18. századra önálló arculatot tudtak formálni a református egyháznak, ráadásul olyat, ami a jelenben is a protestáns örökséget jelenti. Ezért Takács Béla egész életében képezte magát, és számos gyakorlati készségben szerzett jártasságot, hogy megértse a népszokások művelődés- és technikatörténeti jegyeit, legyen az a népi és iparművészet (kisipar, céhes ipar és népi mesterségek, úgymint a hímzés, csipkeverés, ón- és textilmunkák, fafaragás), de akár a numizmatika, régészet vagy éppen a nyomda- és könyvtörténet világa.

A mai Sárospatak Kispatak részén született nyolcgyermekes nagycsaládban. Ez időben, 1931-ben ünnepelte a Pataki Református Kollégium a reformált oktatás 400. évfordulóját, Klebelsberg Kuno és Horthy Miklós kíséretében az országos sajtó teljes arzenáljával jelen volt az eseményen. Ekkor adták át az Angol Internátust (ma: Kossuth Kollégium), és indult útjára a faluszeminárium nagy mozgalma is. A Pataki Diákok Országos Szövetsége (PADOSZ) létrehozta a reliefalapot, és 1936-tól a Pataki Református Kollégium nagykapuja, Dufartja alatt az ősi múltra emlékeztető emléktáblák sorát adták át: a Dabóczi Mihály alkotta *Gályarab és Bujdosó pataki diákok* reliefjeit, illetve a Szabados Béla tervezte *Kollégium megvédésének* emléktábláját, iskolalapítókra, mecénásokra, híres diákokra, mint Kossuth Lajosra és tanárára, Kövy Sándor jogi professzorra emlékeztek. A csonka Magyarországon, a határszélre került mezővárosban 1938-ban már a Felvidék gömöri részei is visszatértek; nagy erővel szervezték a tehetségkutató mozgalmat, a szomszédban (a mai Tokaj-Hegyalja Egyetemen) tanultak a prepák, és mendikálni jártak a pecúrok, szupplikálni a nagydiákok, és egy ejteles korsóval koccintva a tokaji aszút választották, a seniort.

Takács Béla az Állami Tehetségvédelmi Alap (1941) versenyvizsgás kiválasztása révén került be a pataki kollégiumba. Bertha Zoltán osztályában tanult, s az osztályfőnöke példája (nyelvek tudója, lelkész és festői vénával megáldott tehetség) és szigorú elvárásai indították útjára. Mire befejezte a nyolcosztályos gimnáziumot és 1949-ben jó eredménnyel leérettségizett, ismét összébb ment az ország, a világháború és a rezsimváltás váltoállítást hozott, és elfogyott Patak körül a levegő. Még a Sárospataki Teológiai Akadémián kezdte tanulmányait, majd annak 1951-es megszűntetése után Debrecenben folytatta az iskolát. 1951-ben őt is kihallgatták Debrecenben, hogy miért utaztak vissza a pataki diákok ősszel? Mit remélt az az 54 teológus? Hogy újraindulhat majd a Bodrog-parti Athénban az élet, a megfogyatkozott tanári karral a betiltott főiskolán? Ezután az intézményes helyét átvette a személyes kapcsolat: a patakiak levelezése tartotta fenn a pataki szellem honvágát. „Lajos bátyám” (Darányi Lajos, későbbi püspök) prédikációi és lelki támasza, és „Kálmán bácsi” (Újszászy Kálmán, a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények vezetője) szakmai tanácsai voltak az aranyszálak, melyek nem szakadtak el. A pataki teológusok Exodusnak nevezett útján készült képen a hajóban együtt kelt át a Tiszán Semsey Klára és Barcza József, pataki–debreceni diákok, s végül együtt tértek vissza mindhárman, majd Debrecenben egy időben szereztek meg lelkészi diplomájukat 1954–55-ben, egy időben engedték őket doktorálni ugyanott (ketten 1980-ban, Barcza József 1981-ben). Debrecenben érte őket '56, az országos események elsőként itt érlelődtek ki, s a kollégium mellett vonult a békés tömeg a nyomdába kiadni a követeléseit.

A történelmi szituáció pozitív változást is hozott: 1957-ben újraéledt a Tiszán-inneni Református Egyházkerület. Takács Bélának a már Patakon elkezdett muzeológiai, régészeti érdeklődése a tiszántúli kerületben sem hagyott alább. Diplomázás után előbb Patakon dolgozott 3 hónapot, majd több évi tiszántúli segédlelkészség következett (a debreceni Nagykönyvtárban és Hajdúböszörmény Kálvin téri gyülekezetében), s végül a tiszáninnyi kerület püspöke, Darányi Lajos tanácsára közgyűjteményi állás után nézett. Az Újszászy házaspárral a Kazinczy utcai kert diófái alatt töltött beszélgetések és számos közösen végzett munka is efelé terelték. Újszászy Kálmán hathatós közreműködésével – és az 1958 óta regnáló új tiszántúli püspöknek, Bartha Tibornak és a református egyház tudományos gyűjteményei főigazgatójának, Esze Tamásnak az engedélyéért megharcolva – Takács Béla visszatérhetett Patakra, az ország akkor egyetlen felekezeti muzeális gyűjteményébe muzeológusnak (1958. június 1-től), főállásban pedig ezentúl még tolcsvai lelkészként tevékenykedett (1966). Ismerősök közé érkezett: az Újszászy házaspár mellett Czegle Imre, Román János, majd Barcza József dolgozott a kollégiumban, a rivális, állami kezelésben lévő Rákóczi Vármúzeumban Balassa Iván, majd Dankó Imre fogadta el szakmai társnak. Takács Bélát ezentúl számos ismerőse, jóbarátja mint kiváló társasági embert jellemezte, az anekdoták, jókedv és sárm volt velejárója: nem lehet véletlen, hogy már később – debreceni szolgálata idején – ő lett a Sárospataki Öregdiákok Debreceni Baráti Körének vezetője.

Fő feladata Patakon a muzeális anyagok rendszerezése, gyarapítása volt, melyet mindvégig nagy erudícióval, szakmai igényességgel végzett. Utóbb ekként vallott

Újszászy Kálmánról egy interjújában: „bevezetett a muzeológia rejtelseibe, szépségébe, megtanított arra, miként kell igényes kiállítást rendezni, és neki köszönhetem, hogy gyakornok lehettem (1959-ben) a Magyar Nemzeti Múzeumban és az Iparművészeti Múzeumban”. Takács Béla megtervezte a múzeum egyházművészeti arculatát; kialakította az állandó iskolatörténeti kiállítását a nagy pedagógusról, J. A. Comeniusról, és szervezett számos időszakos kiállítást. Kutatásaival megteremtette a pataki nyomdatörténet alapjait, és hihetetlen munkabírást jellemzi, hogy időszakos terepmunkával elvégezte a zempléni és a parádi üveghuták feltárását. Rendszerező szellemiségének eredménye (kartotékok és leltárkönyv, kiállítás és terepmunka) azóta is a múzeum változatlan és meghaladhatatlan öröksége: a 2021-ben renovált épületben a kiállítás az ő rendszerét élte tovább, változatlan gazdagságban.

A 15 évi pataki muzeológiai munkát követően Debrecen visszahívta Takács Bélát. Ez idő alatt a cívisvárosban Bartha püspök vezetésével az egyház és a kollégium kulturális szerepét újrapozícionálták, s lendületes átszervezésbe és építkezésbe kezdtek. Útjára indult a *Studia et Acta Ecclesiastica* nevű tudományos forrásfeltáró kiadványsorozat (1965–), mely Melius Juhász Péter és a 16. századi kortársai életművére fókuszált, áthallásosan Debrecen jelenbeli szerepét erősítő. Megünnepezték az 1567. évi debreceni „alkotmányozó” zsinat 400. évfordulóját (1967), és ekkor vált ki a Debreceni Református Kollégium Múzeuma a Nagykönyvtárból. Makkai László tudós személyének a kerülethez és a teológiához kötésével pedig létrejött előbb a Kelet-Középeurópai Reformáció Történetének Kutatóintézete (1971), majd a Doktorok Collegiuma (1972), új köntösbe öltöztetve ezzel a háború előtti teológia tudományos fórumát, a Coetus Theologorumot. Ekkor költözött át a főgimnázium a kollégium épületébe, és szükség volt a régi iskolai eszközök, kollégiumi tárgyak muzeológiai begyűjtésére, leltárba vételére. Módis László könyvtárigazgató halálát követően (1973) tehát átcsalogatták Patakról előbb a múzeumból Takács Bélát, majd ugyanonnan a Nagykönyvtár korábbi munkatársát, Barcza Józsefet a Kutatóintézetbe Makkai László mellé (1975).

Takács Bélát hasonló módon alkalmazták, mint korábban: a Debrecen Mester utcai gyülekezet lelkészeként végezhetette a múzeumi munkáját. Nem kétséges, hogy szakmai okok és egyházpolitikai célzat is szerepet játszott a meghívásában. Az útra bocsátó főnöke, Újszászy Kálmán a múzeum 1974. évi jelentésében ekként értékelte a helyzetet (SRKTGY Levéltára, R.F.VI.2/10.):

„1973. május 1-től Takács Bélát, mint megválasztott debreceni lelkészt a Debreceni Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum igazgatásával bízták meg. Mintegy másfél évtizedre terjedő sárospataki szolgálata alatt muzeumunk anyagának rendezésében, gyűjteményeinek, elsősorban az egyházművészeti gyűjtemény fejlesztésében, a múzeum állandó és időszakos kiállításainak szervezésében és kimunkálásában, a múzeum presztízisének szilárdításában és kapcsolatainak kiépítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett, s magának mint szakírónak a szakirodalomon belül is megbecsült

helyet biztosított. Új megbízását az igazgatására bizott muzeum megszervezésének, kívánatos fejlesztésének szükségessége tette, nemcsak református egyházi muzeumi, hanem egyetemes magyar muzeumpolitikai vonatkozásban indokolja.”

Debrecenben is a meglévő anyagok rendezésével kezdte a munkáját. Megindult a tárgyak leltárkönyvbe írása és leltári számmal történő ellátása, muzeológiai leíró kartonok készítése. A kollégium évszázadokig közös és igen sokrétű raktári anyagot osztályokba sorolta ábécérendben: a nyolc osztályból az F osztályba került az iparművészeti, benne az egyházművészeti anyag. Itt ugyanazzal a lendülettel és szorgalommal végezte munkáját, mint Patakon: a rendszerezést követően kiállításokat rendezett és folytatta a gyűjtőmunkát. 1974-től a Múzeum mellett a Nagykönyvtár igazgatóhelyettese is lett. Megrendezte Fekete Csabával együtt 1973-ban a Himnusz és Csokonai születésének jubileumának közös kiállítását. A nemzetközi és országos kutatócsoport jelenlétében megszervezett, többnapos gályarab-évfordulós konferenciára az ő rendezésében nyílt meg 1976. február 11-én a Tiszántúli Református Egyházkerület első, méltó színvonalú egyházművészeti kiállítása, mely 1988-ban, majd 2014-ben került átrendezésre, de továbbra is igazodott Takács Béla eredeti elképzeléséhez, kiállítási tervéhez.

A muzeumi feladatok, a terepmunka gyűjtőútjai és a gyülekezeti élet mellett Takács Béla ez idő alatt is folyamatosan publikált: tudományos leírásokat, elemzéseket és történeti összefoglalásokat nyújtó tanulmányokat. Az ipartörténeti kutatásai új elemekkel bővültek: a debreceni nyomdatörténet mellett megírta a helytörténet nagy összefoglalóit a céhek, a könyvkötészet s a református klenódiumok tárgy körében. Még 1972-ben nyújtott be egy többéves tervet ismeretterjesztő cikkekről, és meg is valósította: a *Reformátusok Lapja* s a *Confessio* közölte tematikus sorozatait a Biblia növényeiről, állatairól, mesterségeiről, épületekről, evangélistákról, a református egyház szimbólumairól. Városi, egyetemi, egyházi közegben intézményi és személyes, baráti kapcsolatokat épített, inspiráló légkörben dolgozott. Részt vett reprezentatív városi, országos és nemzetközi kiadványokban mértékadó tanulmányokkal: nem feledve kettős kötődését, a pataki Kollégium 1981-es és debreceni 1988-as jubileumi kötete egyaránt épített hiánypótló kutatásaira. Új távlatokat nyitó elemzésekkel szolgálta a civisvárost és a Kollégiumot (*Debrecen története*, 1984; *Nyomdatörténeti tanulmányok*, 1986; *A Debrecen Református Kollégium története*, 1988; *Debrecen Református Nagytanplom [Tájak, korok, múzeumok sorozat]*, 1988, 1991, magyar, német s angol nyelven).

Újabb fordulat, régi emlékezetet rendezett újjá: az 1988–1989-es eseményeket követően II. János Pál pápa debreceni, 1991-es látogatásakor a Déri Múzeumban ökumenikus egyházművészeti kiállítást rendezett P. Szalay Emőkével társszervezésben *Hogy mindnyájan egyek legyenek* címmel; a pápa pedig magánemberként tiszteletét tette a magyar református kollégiumok ősi hitvallói és mártírjai, a gályarabok oszlopa előtt. Ekkorra már szakmai körökben elfogadottá vált, és végérvényesen Takács Béla nevéhez kötődött a református egyházművészet fogalma,

melynek művészi értékei szakmai megbecsülést, elismertséget váltottak ki magyar s nemzetközi szinten egyaránt („*Uram hajlékodat, szeretem házadat*”, *Református művészet Magyarországon*, Bp., Officina Nova, 1990, 1991, magyar, német s angol nyelven). A két világháború között – elsőként – Palotay Gertrúd, Zoltai Lajos és Mihalik Sándor foglalkozott tudományos igénnyel a témakörnek egy-egy ágával. A század második felében alkotó Takács Béla volt az, aki először látta át az egyházművészet teljes spektrumát, és publikációkban is foglalkozott mindegyik jellegzetes tárgytypussal.

Takács Béla Debrecen református közgyűjteményében 20 éven át dolgozott, egészen nyugdíjazásáig (1994). Ezalatt a debreceni teológián 1980-ban doktorált Debrecen ipartörténetéből, és a világi tudományosság előtt is megmérette magát: 1994-ben megvédte történettudományi (néprajzi) kandidátusi értekezését *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben* címmel. Tevékenyen részt vett a múzeumi, néprajzi kapcsolatok magyar (Déri Múzeum, KLTE Néprajzi Tanszék) s nemzetközi szintű ápolásában (a vasfüggöny leomlása után, 1992-ben önálló kiállításon mutathatta be a magyarországi református egyházművészetet Berlin–Spandauban; rendezőtársa P. Szalay Emőke volt). Közéleti és múzeumszervezői munkásságát a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Móra Ferenc-díjjal (1992), a köztársasági elnök a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével ismerte el (1997), posztumusz pedig Debrecen Kultúrájáért díjjal tüntették ki (2005). Korai halálát számos pályatárs méltatása követte, szinte azonnal kiadták életmű-bibliográfiáját, majd két újabb összegző kiadványt, és számos gyűjteményes kötetten kéziratos maradt. Sárospatak és Zemplén, Debrecen, illetve a református egyházművészet hármasszerejében megjelent írásaival ma is, holta után is tanít.

Takács Béla páratlan tudósi és múzeumszervezői életműve ritka fénylő csillaga a református egyházművészet horizontjának; kiemelten gazdagította a szakrális néprajz és a muzeológia tudományát; és ismeretterjesztő írásain, illetve prédikációin és gyülekezeti munkáján keresztül pedig elérte a szélesebben vett nagyközönséget, a református egyház őt is felnevelő gyülekezeteit. Érvényes hátrá a bibliai íge, „az igaznak emlékezete áldott” (Péld 10,7).

CSORBA DÁVID

A Debreceni Református Kollégium Múzeuma megemlékezésre hívja Önt

2022. december 19-én
14 órakor

TAKÁCS BÉLA

református lelkipásztor,
művészettörténész,
múzeumigazgató

halálának 25. évfordulóján.

Rendezvényünkre szeretettel várjuk

a Debreceni Református Kollégium régi Kántus-termébe!

Debrecen, Kálvin tér 16.
muzeum.drk.hu

Debreceni Református Kollégium
MÚZEUMA

Áhítatot tart *Bereczki Lajos*.

Múzeumunk egykori igazgatójának életművét felidézük gyermekei:
Bolvári-Takács Gábor és *Takács Ádám*, valamint

munka- és pályatársai:
T. Németh Annamária,
P. Szalay Emőke,
ifj. Újszászy Kálmán,
Fekete Csaba,
Szalkai Kázmér és
Szabó Péter Csaba.

A megemlékezés meghívója

VITA

Beveczky Gábor válasza Gazda István hozzászólására.* Köszönettel tartozom Gazda István hozzászólásáért. Megjegyzései a tanulmányomban¹ tárgyalt, 1861 és 1911 között évente megjelent sajtóáttekintések közül nyolc (esetleg csak hét) szerzőségére vonatkoznak. Tanulmányom az éves sajtóáttekintések tagolásával, a közölt adatok jellegével és a fél évszázad alatt bekövetkezett változásaikkal foglalkozik. A hozzászólás csekély mértékben érinti a mondandómat. A szerzőség bármennyire fontos is egyébként, nem középponti kérdés a sajtóáttekintések szerkezete, adatai és a változásaik szempontjából. Köszönetem őszinte, de fogalmazhatnék úgy is: a hozzászólás roppant kellemetlenül érint. Ugyanakkor helyénvalónak találnám, ha Gazda István nem hibáztatna rajtam kívül mást is azért, amit nekem rótt fel.

* GAZDA István, *Hozzászólás Beveczky Gábor Szinnyei József és a hazai hírlapirodalom című írásához* = *Magyar Könyvszemle*, 138(2022), 406–407.

¹ BEVECZKY Gábor, *Szinnyei József és a hazai hírlapirodalom* = *Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 367–380.

SZEMLE

Lucie Storchová, *Bohemian School Humanism and its Editorial Practices (ca. 1550–1610)*, Turnhout, Brepols, 2014 (Europa Humanistica, 16. Bohemia and Moravia, II). 369 p.

Ha nem arra koncentrálunk, hogy ki mindenki van ellenünk, hanem következetesen és tartalommal teli módon mutatjuk meg, hogy kik vagyunk – következetesen abból kiindulva, hogy kik voltunk –, akkor vélhetően kevesebben idegenkednek majd tőlünk, még akkor is, ha éppen kevésbé érdeklőket, hogy mi a mondandónk. A közép-európaisághoz alapvetően tartozik hozzá a svejki nevetés. (Ahogy persze már Tolsztoj is ábrázolta ezt – kár lenne 21. századi hatalmi érdekekből elfeledni.) Talán ezt a hagyományt kulturális génjeikben hordozva tudnak a cseh és morva humanizmus kutatói olyan hatékonyak lenni, hogy csak abban a nemzetközi vállalkozásban, amelybe tizenöt évvel a magyarok után kapcsolódtak be, mára négy kötettel büszkélkedhetnek (a magyar három kötettel szemben). Lehet, hogy az ő nem nemzeti kormányuk felelősségteljesebb a nemzeti hagyományok tartalmas ápolásában, mint a mi nemzeti kormányunk? Ne maradjon megnevezés nélkül az említett, Strochová művén kívül három kötet:

Kamil Boldan, Bořek Neškudla, Petr Voit, *The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*, Turnhout, Brepols, 2014 (Europa Humanistica, 12. Bohemia and Moravia, I.). 489 p.

Marta Vaculínová, Lucie Storchová, Marcela Slavíková, Bořek Neškudla, Ondřej Podavka, Magda Králová, *Bohemian Editors and Translators at the Turn of the 16th Century*, Turnhout, Brepols, 2021 (Europa Humanistica, 22. Bohemia and Moravia, III.). 489 p.

Robert Dittman, Jiří Just, *Biblical Humanism in Bohemia and Moravia in the 16th Century*, Turnhout, Brepols, 2016 (Europa Humanistica, 18. Répertoires et inventaires, I.). 329 p.

De térjünk rá Storchovának a cseh és morva iskolai humanizmusról írott művére.

Egy filológiai alaplú sok szempontból lehet fontos. Kezdjük a legkevésbé fontos szemponttal, a politikaival. Ugyanis – tetszik, nem tetszik – munkánk bármilyen felbukkanásának bármilyen részlete egyben politikai kérdés is. Az Európai Unió mostani politikai vezetői által sem tagadott, sőt – bizonyos tekintetben álságosan, farizeus módon – hangoztatott „európai érték”-ek közé sorolt, egyébként ténylegesen valódi érték Európa kulturális sokféleségének a megőrzése. Hogyan őrizzük meg, ha nem akarjuk, vagy nem tudjuk megismerni? Úgy, ha nem azokat kérdezzük az egyes kulturális jelenségekről, azok összefüggéseiről, akik ténylegesen azokat ismerik? – ennyit a politikai aspektusról. Történelmünkben nem csupán a 20. század az ismeretlen időszak, sohasem folyt szabad, nyílt, érdemi párbeszéd kora újkori történelmünk, napjaink életét meghatározó kérdéseiről sem. Olyan párbeszéd különösen nem, amikor a közép-európai népek értelmiségije egymással, vagy közösen nyugati kollégáikkal folytattak volna.

DOI 10.17167/mksz.2023.1.117-121

Sokkal fontosabbak azonban a filológiai, az irodalomtörténeti, illetve a historiográfiai szempontok. Hosszan követhetnénk a nemzetközi komparatiztika paradigmaváltásainak történetét az első összehasonlító irodalomtudományi lapoktól – a Meltz Hugó által Kolozsvárt 1877-ben indított (11 nyelvet célzó) *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapoktól*, illetve az 1887-től ezt követő marburgi Max Koch szerkesztette *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*től, – a 2004-ben indult *Comparative Critical Studies*ig. Minden ilyen törekvésnek és vállalkozásnak az alapja ugyanakkor az aprólékos filológiai munka, annak az anyagnak a megteremtése, amely valódi összehasonlításra alkalmas. Nem a pozitivisták kutatási korszak életre keltése szükséges, hanem az internet nyújtotta kutatási lehetőségek kihasználása mentén a tematikus anyaggyűjtés, a 19. században elképzelhetetlen teljességre törekvés egy-egy szűkebb kutatási területen. Emellett nagyon fontos a többnyelvűség fenntartása, hiszen a nyelvi globalizmus – az angol esetében nyelvi imperializmus – rombolja a kulturális sokféleség megőrzésének alapjait.

Amikor Jean-François Maillard, a párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Section Humanisme vezetője az 1990-es évek elején elindította az Europa Humanistica-programot, nem gondolhatta, hogy három évtized alatt mennyit változnak a kutatás technikai feltételei. Az általa elindított könyvsorozat, amelynek darabjait a Brepols kiadó adja ki, ha nem is nagy dinamizmussal, de azóta is megjelenik. Sajnos az időközben tervezett, a szövegek és kommentárok európai szintű adatbázisa nem nyert támogatást. Talán egyszer. Addig is fontos, hogy az egyes kutatócsoportok eredményei tematikus kötetekben mutassák meg egy-egy kulturális csoport humanizmusának eredményeit, egységes szempontok szerint, vagyis – egy hosszabb kutatási periódus végén – összehasonlíthatóan.

Mire alkalmas elsődlegesen ez a kutatás, így Lucie Storchová könyve is? Az európai szellemi áramlatok mozgásának történetét mutatja be. Azt a folyamatot, hogy hogyan jutottak el az egyes szellemi áramlatok szövegei egy-egy történelmi régióba, egyes társadalmi rétegekhez, egyes vallási vagy éppen szakmai csoporthoz. A program – Europa Humanistica – célja minden olyan személy (humanista) számbavétele, aki 1600 előtt született és 1500 előtt keletkezett szöveg továbbhagyományozásában ('transmissio') részt vett. Lefordította, sajtó alá rendezte, tartalmilag hű kivonatokban közölte, kommentálta. A program során kiadásra kerülnek az egyes szövegkiadások 'paratextus'-ai, jegyzetekkel, vagyis megjelenik a könyv kiadástörténete, a kiadás és a kiadó patrónusai, szakmai kapcsolatai. A humanisták rövid életrajzából megismerhetjük teljes munkásságukat, részletezve a szövegek 'transmissió'-jában betöltött szerepüket, és az utóbbi tevékenységre vonatkozó teljes, kritikai szakirodalmi bibliográfiát. A 'paratextus'-ok kiadásánál a szövegek világnyelvű (francia, német, angol) összefoglalóját is közlik a szerzők, Lucie Storchová esetében ez a nyelv az angol.

Az Europa Humanistica-program egyik fő jellegzetessége még, hogy az előzőekben jelzett alapvető szabályoktól kulturális közösségenként el lehet térni az adott nép művelődéstörténeti korszakhatárainak megfelelően. A Cseh és a Morva Királyság esetében a fehérhegyi csata (1620) például fontosabb korszakhatár művelődéstörténeti értelemben is, minthogy az egységesség kedvéért ragaszkodnánk a 1600-as „kerek” évszámhoz.

A közép-európai humanizmus egyik jellegzetessége, hogy az iskolai humanizmus jelenti a filológiai tevékenység jelentős részét. Más okai vannak ennek a Lengyel vagy a Magyar Királyság esetében, mint ahogy a cseh és morva példa is más okokat mutat. A helyi felsőoktatási intézmények hiánya vagy kis száma – így a 'peregrinatio academica' jelentőségének megnövekedése – például a filológiai munka sokféleségét, többféle iskolához tartozást eredményezett, emellett kevés az igazán európai szintű szövegfilológiai csúcsteljesítmény. A krakkói és prágai egyetemek alapvetően nagyobb esélyt adtak a cseh és a lengyel értelmiségieknek, mint a külföldi egyetemek a magyarországiaknak (és nem csupán a hazai iskoláztatás anyagi könnyebbségére gondolok). Fontos elhatározás volt tehát, hogy a cseh és a morva humanizmus esetében ezt a jelenséget – az iskolai humanizmust – külön kötet mutassa be. Önmagában ennek a tematikus egységnek a kialakítása és bemutatása is kiemelhető erőre Lucie Storchová munkájának.

Storchová könyvének már a szerkezete is nagy tudású, a forrásanyag ismeretén túl az európai humanizmus alapvető irodalmát is jól ismerő szerzőt sejtet. Az összeurópai perspektívát a területi jelleggel kapcsolatosan pontos megállapításokkal szűkíti közép-európaira, majd kiemelve a legfőbb jellegzetességet és hatásokat tud ráterni a prágai Károly Egyetem jelentette szervező erőre, és ennek részletesebb bemutatására. Azt hiszem, egy cseh historiográfiai hagyományban felnőtt szakembernél természetes, ha nem beszél részletesen arról, hogy a Cseh Királyság mennyit profitált abból, hogy a császári udvarnak is helyet adó főváros valóban nemzetközi központ volt. Kívülről és a fehérhegyi csata (és következményei) keserősége nélkül szemlélve azonban ez szembetűnő. A Spanyol Királyságtól az Orosz Császárságig, vagy akár a perzsa sah udvaráig mindenféle értelmiségi megfordult itt, az európaiak sokszor éveket időztek Prágában. A városnak ennek megfelelő kulturális infrastruktúrája is kialakulhatott, Storchová témájával kapcsolatosan csak a nyomdászaton emelem ki ezek közül. E nélkül a lehetőség nélkül Storchová története sem ilyen eredményességről számolhatna be. (Napjainkig is tanulság – akár a politikusok is tanulhatnak belőle: nem mindegy ki ül a nyakunkba; Közép-Európában a mi nyakunkban a 16. századtól mindig ült valaki, és ez nem is fog már változni.) De ne legyünk igazságtalanok, hiszen nem kérhetjük számon egy tematikus kötet előszavától, amit egyébként megtalálunk az ugyancsak Lucie Storchová szerkesztette kötet – *Companion to Central and Eastern European Humanism, vol. 2.: The Czech Lands*, De Gruyter, 2020 – három előszavában (Petr Voit, Lucie Storchová, Jan Matura, Marta Vaculínová).

Egy kérdés azonban feltehető a szerzőnek az előbbiekkal kapcsolatosan. Storchová kiváló eruditiót mutatva írta meg, miként alakult ki a filippista oktatási koncepció recepciója alapján egy új aranykora a latin nyelvű irodalomnak. Ennek a latin nyelvű humanizmusnak immanens törvényszerűségeire rámutató elméleti irodalomnak (Paul Oskar Kristeller, Wilhelm Kühlmann, Françoise Wacquet, Eckhard Kessler stb.) tanulságait ismerve fejti ki véleményét a cseh, szűkebben a prágai jelenségekről. A kérdés azonban az, hogy ez a jelenség akkor is így lenne bemutatható, ha Prága nem éppen birodalmi főváros? Az immanens törvényszerűségek kialakították volna ezeket a jelenségeket akkor is, ha a város értelmiségi környezete más, vagy alapvetően szegényebb? Számomra az egész történet történelmi, társadalomtörténeti háttere hiányosan látszik – lehet, hogy ezt egyébként illene tudnom, de félek, hogy egy nem cseh vagy morva olvasónak még annyira sem ismert, mint nekem.

A kérdés nem egyszerűen elméleti, és nem is egyszerűen az elméleti magasságokból a földre rántása egy olyan művelődéstörténeti jelenségnek, amelynek akkori résztvevői is többféle indítással érkeztek a történetbe. Értelmiségi karrier építésének a reményével, anyagi haszonszerzés okán (például egy nyomdász, egy kiadó), és természetesen olyan megfontolással is, hogy valóra váltsák Philipp Melanchthon ideáit a görög és latin klasszikusok kapcsán. Akár odáig elmenően – és Storchová ezt a perspektívát is kiválóan érzékeli és mutatja be –, hogy a filippista képzési ideál és szöveg tanulás alapján erkölcsi, és végső soron hitbéli tökéletességig jussanak el, akár tettekbe is válva ezt a hitet.

Komoly tanulsága Storchová könyvének, hogy a prágai gyakorlatban nem kötődik szorosan egymáshoz a filippista és a sturmi hagyomány. Johann Sturm ugyan gyakran fordul elő, de – ahogy a szerző fogalmaz – „diverged from the mainstream in the Bohemian environment and approached the imperial standard”. Ioannes Cocinus kiadói tevékenysége kapcsán mondja ezt, de a kötetben többször leszögezi, a fő trend a Melanchthon értelmezte ciceronianizmus és emellett („in part”) a sturmi. Magam kíváncsi lennék arra, hogy a leuveni humanista kör hatása kimutatható-e a prágai értelmiségi körökön. Az ottani retorika és dialektika tanítása az ún. „pauperes” hallgatói csoportoknak kidolgozott módszertanát követte, nem kevésbé alapozva például az iskolai színjátszás szövegeire. Storchová munkájában nem találkozunk sem Adrianus Barlandus, vagy a nála egy generációval fiatalabb Hadrianus Junius nevével, ahogy ez utóbbival kortárs szerzőkkel, akik a drámák és a humanista moralitás-irodalomban nagyot alkottak (Johannes Murellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius stb.), de még Petrus Nanniuséval sem. Ezek a kérdések a véleményem bevezetésében említett komparatív szempontból érdekesek. Hogy csak egyetlen példával érzékeltessem a problémát,

a Magyar Királyságban, az ország nyugati, törököktől el nem foglalt szélén, Németújváron a 16. század második felében egy magas színvonalú protestáns iskola működött. Vezető (és egyáltalán ismert) tanárai Wittenbergben jártak egyetemre, Melanchthon tanítványaitól tanultak. Minden, Storchová témájával kapcsolatos wittenbergi kiadvány ma is megvan Németújváron (Güssing). A strassburgi *Academia Sturmiana* tankönyvei kevésbé, csak esetlegesen. Megvannak viszont az említett leuveni módszer alapkönyvei is, bizonyítva – legalábbis szerintem –, hogy az ottani iskolába kevésbé felkészült, előzetes ismertekkel bíró hallgatók iratkoztak be, „pauperes”, nem értelmiségi családokból. Más tanítási módszertant követelt a jelenlétük, a cél azonban azonos, Sturm jelmondatát idézve: „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum”. Megjegyzem, hogy a németújvári (falusi) protestáns iskola fénykorában – a fennmaradt iskolai könyvek tanulsága szerint – Homérosz-fordítással is foglalkoztak, görögből latinra való fordítással. Ebben például ugyancsak filippista hatást is láthatunk.

Az a tény, hogy a leuveni módszer fel sem bukkan abban a forrásanyagban, amelyet Storchová elénk tárt, ismét csak arra utal – pontosabban ez egy valódi kérdés –: a Birodalom központjában másfajta-e (magasabb szintű?) a humanizmus gyakorlata, mint a periférián. Magam ebben a véleményben – igazából kérdésfeltevésben – csak azt a gondolatmenetet folytatom, amelyet Storchová a „Central European Humanists as a Discursive Community” alfejezetben kezdett el. Szerinte – magam is helyesnek látom – létezik a kontraszt az itáliai és a közép-európai humanizmus közt, és ez jól mutatkozik az iskolai humanizmus jellegzetességeiben. Storchová ebben a kérdésben Ann Moss tételére támaszkodik – bár a forrásokból is ezt láthatja –, miszerint „Transalpine humanism is generally distinguished by the assimilation of the humanist language model into scholastic logic and Christian moral philosophy”.

A kérdések sorát lehet persze folytatni, ha arra gondolunk, hány cseh tanítványa volt az *Academia Sturmiana*ának (HRUDÝ, František, *Étudiants tchèques aus écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle*, Documents, préparés pour l'édition par Libuse Urbánková-Hrubá, préface par Bedřich Šindelář, Brno, Universita J. E. Purkyně, 1970). Az 'eloquentia', a 'moralitas', és a 'pietas litterata', a humanista gyakorlatban való összekapcsolása mellett a strassburgi műhely komoly történetfilozófiai hangsúlyt is adott a tanulmányokban. (Nem kevésbé Wittenbergben is – ezt Storchová is mindig megemlíti Melanchthon oktatási programja kapcsán.) Melchior Junius neve viszont nem fordul elő a szövegekben és az interpretációban sem. Vélhetően ebben a kérdésben is igaz az – és ezt újra idézem –, hogy „diverged from the mainstream in the Bohemian environment and approached the imperial standard”. Kivételként itt is – nem biztosan – Ioannes Cocinus említhető, aki jogi stúdiumaival kapcsolatosan az erősen történetfilozófiai jogfelfogást megtestesítő Jean Bodinról írt 1581-ben. Vajon csak az iskolai humanizmus szövegeiből hiányzik a Junius-recepció, vagy általában a cseh történeti gondolkozásból is?

Annál is inkább érdekes a kérdés, ha látjuk, Petrus Codicillus Szophoklész-fordításának ajánlásában kifejezetten azt mondja, hogy a tragédia olvasásával az emberek (a társadalom) a társadalmi és a politikai rend és a természeti jog összetartozását láthatják, tanulhatják meg. Nem köti össze a Biblia olvasásának fontosságával – mint Melanchthon Szophoklész-szemináriumán: „Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum” –, de figyelemreméltó, hogy kimondottan is gyakorlati célt ad filológiai munkájának. Melchior Junius ezt Melanchthonnál közvetlenebbül teszi (nyilván nem Codicillustól várható Junius gondolatainak befogadása, de hogy Junius a későbbiekben, a 16–17. század fordulóján is ennyire 'echo' nélkül marad, valamilyen magyarázatra szorul).

Lucie Storchová kötetének számos tanulsága mellett fontos mondandója az is, hogy az olvasás-és befogadástörténet (recepció) módszertanában fontos figyelni a 16. század olvasási, de főleg szövegkompozíciós gyakorlatára. „Attention was often focused on selected passages determined by the school curriculum, for example”. Ezt elméleti munkákból is tudhatjuk (Anthony Grafton, Mary Thomas Crane stb.), de a szövegeket egy korpuszban is szemlélni tudva a tanulság nyilvánvalóbb. Az

egyek iskolai szövegkiadások tartalmát és ajánlóleveleit egyszerre látva azt is érzékelhetjük, hogy a korabeli szerzők idézeteinek azonosításában sem árt az óvatosság. Egy idézet forrása sokszor nem az ókori mű korabeli legjobb – ma azt mondanánk – kritikai kiadása, hanem bizony többször valamely iskolai 'editio'; ha éppen nem egy 'florilegium', vagy másfajta szöveggyűjtemény.

Egy magyar szakembernek furcsa azt olvasni, hogy a Prágai Egyetem mellett művelt nyomdászati, kiadói tevékenység „non elite” or indeed „middle-of-the-road” jelleggel bírt – mit mondjunk a debreceni, a kolozsvári, vagy sárospataki iskolai kiadásokról? –, de valóban, ha a bazeli, velencei, heidelbergi, párizsi, vagy éppen antwerpeni nagy szövegkiadó vállalkozásokkal vetjük össze, akkor külön kell jellemezni ezeket (és nem a kritikai kiadásokkal hasonlítva). Storchová könyvéből az is világos, hogy azok a humanisták, akik Prágában iskolai kiadásokat hoztak létre, többször részt vettek az innen nézve „elit” európai szövegfilológiai munkákban is, jelentek meg műveik már tanulmányaik alatt is az európai egyetemi központokban. Olvasva azonban életrajzaikat, nem tudok nem gondolni arra, hogy azok a magyar királyságbeli és erdélyi hallgatók, akikkel ők közösen hallgatták a wittenbergi tanárok előadásait, hazajöve – mert csaknem mindenki hazajött – milyen környezetben dolgozhattak tovább. Beythe Imre – az említett németújvári iskola rektora – Homérosz-fordításának esélye sem volt a megjelenésre, még iskolai kiadás formájában sem. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy az Europa Humanistica vállalkozás a Magyar Királyság és Erdély humanistái (Humanistes du Bassin des Carpathes) alsorozatában nem lenne kialakítható egy hasonló tematikus kötet.

Azt hiszem, hogy a közép-európai humanizmus kutatás új generációjának fontos dolga a nemzetközi vállalkozásokban (*Europa Humanistica, Companion to Central and Eastern European Humanism*) való részvétel mellett a komparatív vizsgálatok kiterjesztése. Ehhez persze meg kell ismerni egymás irodalmát. Nem szabad pusztán a nyugat-európai irodalmi gyakorlat alapján kialakított elméleteket követni a vizsgálatokban (azokat ismerni kell), hiszen – ahogy ezt Lucie Storchová mostani munkája is igazolja – számos olyan pont van történelmünkben, amelyet érteni kell helyi nézőpontból, majd magyarázni közös közép-európai, és ezek után közös európai módszerekkel.

MONOK ISTVÁN

Bányai Réka, *A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei*, Közreműködtek Gordán Edina, Muckenhaupt Erzsébet, Sebestyén-Spielmann Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2022 (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken, 14). 924 p.

A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei című sorozat újabb, immár 14. kötete hagyta el a nyomdát 2022 szeptemberében.

Az erdélyi ferences könyvanyag vizsgálata és feldolgozása meglehetősen eredményeket tudhat maga mögött: a csíksomlyói ferences rendház könyvtára két fontos állományrészének leírását Muckenhaupt Erzsébet közölte (MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Bp., Kolozsvár, Balassi, Polis, 1999; Uő, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009), 2002-ben a dévai (SZABÓ Henriette, *A dévai ferences rendház 1850 előtti könyvei*, Bp., OSZK, Osiris, 2022), 2009-ben a dési rendház (GORDÁN Edina, *A Dési Ferences Rendház Könyvtárának régi állománya*, Bp., MTA KIK, 2019) régi könyveinek katalógusa látott napvilágot.

Ezúttal Bányai Réka rendezte sajtó alá két, egykori székelyföldi ferences rendház – a mikházi, illetve a gyergyószárhegyi – régi könyveinek propriumadatait. Előljáróban el kell mondanunk, hogy ma egyik gyűjteményt sem őrzik eredeti helyén. Mindkét könyvtár szétszóródása már a második világháború viszontagságos napjaiban elkezdődött (az értékesebb darabokat a biztonságosabbnak

DOI 10.17167/mksz.2023.1.121-124

gondolt ferences kolostorokba szállították), a szerzetesrendek 1951-es feloszlata után pedig könyveiket a világi közigazgatás szerinti tartományi központba, Marosvásárhelyre szállították.

A szerző marosvásárhelyi római katolikus családban született, felmenői között örmény katolikusok is vannak, így gyermekkorától életközösségben van a város katolikus múltjával. Tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának magyar–néprajz szakán végezte, eközben könyvtárosi képzést is szerzett. 1997-től a Maros Megyei Könyvtár munkatársa, 2000-től az előbbi intézmény aleggységként működő Teleki Téka munkaközösségének tagja. A Teleki Téka gyűjteményének ismerője, értője, gyarapítója, a munkaközösség szíve-lelke, az erdélyi könyvtáros-társadalom elismert tagja. Publikációi többségében a rábízott gyűjtemény értékeit dolgozza fel a szakma és a szélesebb közönség számára.

A mikházi ferences rendház egykori könyvtára ma a Teleki–Bolyai Könyvtár nagyságrendileg negyedik állományrésze, éppen ezért korábban jóval kevesebb figyelem irányult rá a szakma részéről. A szerző korábban is több tanulmányban foglalkozott az állomány egyes darabjaival. A most megjelent katalógus majd évtizednyi kutatás méltó lezárásának tekinthető. A mikházi állomány katalógusa mellé – mintegy ráadásaként – bekerült a gyergyószárhegyi ferences rendház bibliotékája régi anyagának a leírása is. A nagyságrendileg jóval kisebb gyűjtemény feldolgozása is fontos kiegészítője az erdélyi ferences könyvtörténetnek.

A 924 (LXXXIV + 840) oldal tartalmazó kötet részletes bevezető tanulmánnyal kezdődik. Ez bemutatja a mikházi kolostor 17. századi alapítását, a bosnyák és a magyar ferencesek versengését, a könyvtár állományának legősibb rétegeit, fennmaradt jegyzékeit, gyarapítását-bővítését, valamint 20. századi szétszórattatását. Ezt követi a katalógusban közölt könyvmennyiség kiadási idő és hely szerinti, illetve tematikus megoszlásának alapos ismertetése, ahol a szerző részletesen ír az ősnymtatványokról, azok kalandos történetéről, külön kiemeli a 16–17. századi magyarországi nyomtatványokat, ezek közül is Pázmány Péter, illetve Káldi György azóta elveszett műveit. Ezután következik az egykori könyvtulajdonosok bemutatása, ahol hangsúlyosan megjelennek az erdélyi ferences rendházakból ide került corpusok, a 17. századi erdélyi katolikus papok és nemesek könyvei. Végül a kuriózumokról, a kéziratokról, illetve a történeti értékű kötésekről ír.

A bevezető tanulmány második nagy egysége a gyergyószárhegyi ferences klostrom késő középkori gyökereinek, majd 17. századi (újra)alapításának történetét, az állománynak az előbbihez hasonló szerkezetű elemzését tartalmazza.

A kötet elején magyar nyelvű bevezető tanulmányt és annak – valamivel rövidebb – román és német fordítását olvashatjuk. Ezt követi az impozáns bibliográfia, illetve a katalógus használati útmutatója.

A kötet törzsét képező katalógus 1904 tételt tartalmaz. A tételek leírása a lelőhellyel és jelzettel kezdődik, majd a szerző, cím, kiadási hely, kiadó/nyomdász, kiadási év, a formátum, valamint a terjedelem leírása következik. Egy sorral lejjebb (az ősnymtatványok, illetve a magyarországi kiadványok esetében) a nyomtatványnak a megfelelő nemzeti bibliográfiában szereplő száma szerepel. Ezután az illető kötet propriumadatait olvashatjuk a Borsa Gedeon névéhez köthető és az utolsó két évtizedben a magyar könyvkatalógusokban meghonosodott egységes rendszer szerint: esetleges hiányok (A), a kötés leírása (B), tulajdonosbejegyzések, pecsétek, exlibrisek (C), más jellegű bejegyzések (D), kolligátumok (E) és a példányra vonatkozó szakirodalom (F).

A hasonló jellegű katalógusok tételeit a szerkesztők vagy a szerzők betűrendje szerint, vagy a megjelenési év növekvő sorrendjében rendezik. Bányai Réka ötvözte a két rendszert, és mindkét kolostor könyvállományát hat nagy csoportra osztotta: Ősnymtatványok, Régi Magyar Könyvtár, 16. század, 17. század, 18. század, 1801–1850. Ezekon kívül megjelennek a töredékek, a nem azonosított nyomtatványok (*Incertae*), illetve a kisnyomtatványok is. A szerző a mikházi állomány 69 kéziratát, illetve 30 feltételezett szárhegyi provenienciájú könyvet is felvett a katalógusba. Ezzel megkönnyíti bizonyos korok kutatóinak a vizsgálódását. (Például a 17. századdal foglalkozóknak

nem kell végigolvasniuk a 18–19. századi nyomtatványok meglehetősen hosszú sorát. A részletes és pontos szerzőmutatót olvasva felmerült bennünk a kérdés, hogy nem lett volna jobb a teljes állományt kronológiai sorrendbe rendezni, és csupán a Régi Magyar Könyvtár anyagát közölni önálló fejezetben?)

A katalógus használatát három mutató segíti. Az első a nyomtatott szövegben szereplő személyneveket sorjázza, a második a nyomdahelyek és a nyomdászok között igazít el, a harmadik pedig a possessorok (nevének, esetleg monogramjának) betűrendes mutatója. Talán érdemes lett volna mutatóba rendezni a kéziratos bejegyzésekben szereplő helyneveket is. Ezt a hiányt viszont a kötet elektronikus közzététele némileg kiküszöböli.

A munka a 2022-es év egyik legjelentősebb könytörténeti kiadványa. Mint említettük, ma egyik állományt sem eredeti helyén őrzik. A katalógus legnagyobb érdeme, hogy Bányai Réka nem elégedett meg a Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött mikházi és gyergyószárhegyi provenienciájú kötetek leírásával, hanem állományrekonstrukcióra vállalkozott, és további nyolc gyűjteményben (a Csíksomlyói Ferences Kolostorban, a Csíki Székely Múzeumban, a Dési Ferences Rendházban, az Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltárban, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában, a Maros Megyei Könyvtárban, illetve a Maros Megyei Múzeumban) talált mikházi vagy szárhegyi provenienciájú köteteket, azok leírását is közölte.

Második érdem: a katalógus az erdélyi római katolikus egyház 17. századi történetének egyik jelentős, a továbbiakban megkerülhetetlen forrása kell hogy legyen. A fejedelemség-kor úgy került be a katolikus (egyház-történeti) köztudatba, mint az elnyomás kora, és sokáig nem is szentelt neki különösebb figyelmet a kutatás, a sérelmek és az elnyomás leírásán kívül alig olvashattunk valamit a korszakról. Talán az egyetlen – üdítő – kivétel Ferenczi György gyergyószentmiklósi plébános és általános helynök naplójának a kiadása volt. (Hasonlóképpen viszonyult nagyon sokáig az erdélyi református egyháztörténet-írás a 18. századhoz.) Muckenhaupt Erzsébet Kájoni-kutatásai, majd Bernád Rita életrajzi jellegű vizsgálódásai, valamint Tóth István György és Molnár Antal munkái viszont már más hangsúlyokkal vizsgálták a kort. Ebbe a sorba illik katalógusunk is, hiszen a korszak valamennyi jelentős erdélyi római és örmény katolikus személyiségének (Szalainai István, Ferenczi György, Damokos Kázmér, Verzár Oxendius stb.) könyvtárából ismert legálább egy kötetet. A bevezető tanulmányban a szerző is felhívja a figyelmet a Szentkirályi Miklós székelyhodosi plébános, maroszéki esperes könyvtárából származó 22 kötetre, amelynek fényében képzett – eddig csaknem ismeretlen – értelmiségi szellemi profilja rajzolódik ki.

A könyvtár rétegeinek egyház- és rendtörténeti kontextusáról a bevezető tanulmány részletesen beszél, ezért csupán két adatot emelünk ki: a reformáció-történet szempontjából is jelentős az a kötet, amely egykor Szegedi Gergely 16. században működő ferences hitszónok birtokában volt (111. tétel). A kora újkori Erdély két legnépesebb szerzetesrendje, a ferencesek és a jezsuiták kapcsolatának kutatásához is számos új adattal (pl. Ladó Bálint könyveivel) járul hozzá a kötet.

A katalógus viszont nemcsak a római (és örmény) katolikus egyháztörténet szempontjából érdekes, hanem a három erdélyi protestáns felekezet történetének kutatói számára is tartogat meglepetéseket.

A protestáns nyomdahelyek és szerzők elsősorban a 16–17. századi anyagban fordulnak elő. A reformátorok első három generációjához tartozó szerzők munkáin túl számolnunk kell egy másik jelentős, általában elfelejtett állományrészrel is: az ókori egyházatyák műveinek reformátori központokban megjelent kora újkori kiadásával. E kiadványokat elsősorban 1620 előtt külföldön tanuló protestáns diákok hozták Erdélybe, a 17–18. század folyamán egy részük katolikus tulajdonba került.

Több, Marosvásárhelyhez kötődő református értelmiségi könyvtárából került kötet Mikházára: A Schola Particula Wittenbergben tanult rektorai közül Laskói Csókás Péter (124. tétel) és Tordai Ádám (127., 247. tétel) könyvei. (Életrajzukat ld. SZABÓ András, *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 184–185, 274, 289.) Göcsi Máté helyi lelkipásztor, erdélyi református püspök fia, Vásárhelyi Izsák 1580-ban tanult Wittenbergben (SIMON Zsolt, *Göcsi Máté református püspök [1530 körül – 1585] = Teremtő életek, Marosvásárhelyi személyiségek,*

szerk. Pál-Antal Sándor, Simon Zsolt, Marosvásárhely, Mentor, 2011, 210–226.), ott vásárolhatta Hésiodos költeményeinek kétnyelvű kommentárját (252. tétel). A város 17–18. századi református lelképásztorai közül Fehérvári Nagy János (1622 k.) és Csabai András (1705–1716–?) bibliotékájának egy-egy kötete is szerepel a katalógusban.

Szilvásújfalvi Anderkó Imre, a 17. század eleji református egyházi élet egyik megosztó személysége, 1595-ben szintén Wittenbergben vásárolt Horatius-kommentárt (260. tétel).

A mikházi ferences könyvgyűjtemény számos olyan darabot tartalmaz, amely korábban valamely református oktatási intézmény környezetében is megfordult. Erdély legjelentősebb református oktatási intézménye a gyulafehérvári Collegium Academicum volt. Ennek egyik első academicus rektora, Maksai Öse Péter (a katalógusban tévesen Marai szerepel) franekeri tanulmányai alatt (HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I., Bp., Szeged, 1965, 291–294) Giulio Pace logikáját (305. tétel), Perecsenyi Izsák, későbbi marosillyei lelkész (BUZOGÁNY Dezső, Ősz Sándor Előd, *A hunyad–zarándi református egyházközösségek történeti katasztere* II., Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2005, 498) 1631-ben, a gyulafehérvári tanulmányai idején Gaspar Sánchez prédikációskötetét (703. tétel) szerezte be. Bojti Veres Gáspár udvari történetíró Bellarminus-kötetei (416. tétel) is valószínűleg az egyesített fejedelmi-iskolai könyvtár környezetében mozogtak. Aulus Gellius *Noctes Atticae*-ját (239. tétel) bizonyos Kállai Ferenc szerezte 1587-ben Sárospatakon, valószínűleg diákvevei alatt. Petrus Bechorius 14. századi bencés szerzetes kölni kiadású gyűjteményes kötete a 17. század közepén a pataki iskola könyvtárában volt. További két kötetet (565., 701. tétel) a debreceni református kollégium diákjai adták-vették egymás között a 18. században.

A 17. század első felében szolgáló erdélyi egyházi előljárók possesorbejegyzéseivel is találkozunk: Diószegi D. Péter széki, Tiszabecsi T. Tamás kolozs-kalotai, Patakfalvi Mózes kükküllői, Dengelegi Péter enyedi és Szentgyörgyi Nagy Bálint ugoicsai esperesek (Életrajzukat ld. HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Bp., 1980, 274, 326, 337–338) könyvtáraiból is került egy-egy corpus Mikházára (416., 599., 425., 138. és 37. tétel). Kolozsvári Bálint dési, Balai P. Mihály kükküllővári és Kovásznai V. István marosnagylaki szolgálatáról csupán a mikházi kötetek bejegyzéseiből értesülünk (158., 587., 134. tétel).

Továbbá meg kell említenünk néhány lutheránus és unitárius könyvtulajdonost is: Martin Plecker prázsmári, majd szászvolkányi lelkész 1550–1551-ben, wittenbergi tanulmányai alatt (Életrajzát ld. WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen* I., Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998, 90) vásárolta Andreas Osiander és Johann Spangenberg műveit (299., 336. tétel). Valentin Frank humanista műveltségű szebeni városszenátor és királybíró, a fejedelmi tanács, majd a Gubernium tagja szétszóródott könyvhagyatékából is került egy kötet (515. tétel) Mikházára. Valentin Radecius lengyel származású, erdélyi unitárius püspök (Életrajzát ld. KELEMEN Miklós, *Unitárius kislexikon*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999, 145) bibliotékájának két kötete, Galenus (237. tétel), illetve Justus Lipsius (275. tétel) egy-egy munkája előbb Bethlen Elekhez, majd utóbbi könyvtárának további két darabjával együtt a Nyárad menti klostomba került.

A katalógus hűen tükrözi azt a – néhány éve egyre szélesebb körben hangoztatott – tényt, hogy a könyvek közmondásos sorsa nem nélkülözi a felekezeti határok átlépését sem, és a könyvbeszerzések terén ezek a határok korántsem olyan merevek, mint ahogy gondolnánk. Egyrészt az ókori (elsősorban keresztyén) irodalom minden felekezeti lelkészeit érdekelte, a bibliamagyarázati és prédikációs irodalomban is jóval több a közös pont, mint a felekezeti különbség.

Éppen ezért jelen katalógus sem kizárólag a római katolikus egyháztörténet-írás, hanem a késő középkori és kora újkor erdélyi művelődéstörténet kutatásának fontos forrása.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

Esterházy Pál és Thököly Éva iratai I. Levelezés, sajtó alá rendezte Viskolcz Noémi és Zvara Edina, Király Péter és Kiss Erika közreműködésével, Budapest, 2022, Kossuth Kiadó, MTA KIK, (Esterhazyana). 352 p.

A huszadik század második felében többnyire amatőr szinten, kíváncsiságból vagy családi nosztalgia okán kedvelté vált családtörténeti kutatás tudományos színvonalon folytatott művelése az utolsó húsz évben kezdődött meg, és ért el hatalmas munkával, kiemelkedő eredményeket. Minderről rövid összefoglalót olvashatunk Monok István tollából az *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése* című kötet bevezetőjében (Bp., 2019). A megújuló kutatások pl. a Nádasdy és a Batthyány családokról szóló résztanulmányokban, adatbázisban és szöveggözlésekben dokumentált megjelenése mellett különös figyelem fordult az Esterházy család történetére, ahol a hagyaték feldolgozásában magyar és osztrák tudósok, irodalom- és könyvtörténészek, muzikológusok, művészettörténészek is új forrásfeltárásokkal, kiállításokkal jelentkeztek. Monok István egy új könyvsorozat indítását jelentette be: az *Esterhazyana* című, albumméretű sorozatban megjelent az Esterházy család könyvtárának feltárását tartalmazó kötet (MONOK István, ZVARA Edina Éva, *Esterhasiana Bibliotheca*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2020), Szalai Béla monográfiája az Esterházy Pál által foglalkoztatott rézmetszőről (*Mathias Greischer – Egy rézmetsző Esterházy Pál udvarában*, Bp., Kossuth, 2020), továbbá a korábban idézett levelezéskötet és a mostani ismertetendő újabb levélgűjtemény.

Az Esterházy család hagyatékának teljes feltárása több évtizedre munkát ad a kutatóknak, részben a fennmaradt óriási mennyiségű forrás, részben az időt és energiát nem kímélő munkához önfeláldozó kutatói utánpótlás hiánya miatt. Ennek a segítő, kedvesináló feladatsorozatnak kiindulópontja a két levelezéskötet, a család egyik legnevezetesebb képviselője, Esterházy Pál nádor feleségeivel váltott levelezésének kiadása.

Esterházy Pál nádor (1635–1713) levelezése az Országos Levéltár Esterházy hercegi család levéltárában maradt fenn, a P 125 jelzetű állagot Hárich János (1904–1990) hercegi levéltáros válogatta össze. Mint az első kötet bevezető tanulmányából, Viskolcz Noémi írásából kiderül, a hatalmas, Esterházy Pálhoz köthető anyag körülbelül harminc nyomtatott kötetnyi terjedelmű, ennek az iratanyagnak az első két kötete Esterházy Pálnak két feleségével folytatott levelezését tartalmazza. A levelek sajtó alá rendezésének technikai megoldásairól Király Péter bevezetője nyújt rövid eligazítást (sajnálatos, hogy ez a bevezető csak a második kötetben olvasható, bár az első kötetben Viskolcz Noémi tanulmánya ad némi útmutatást a sajtó alá rendezés megvalósítását illetően). Az illusztrációként közölt kézírás minta – ehhez mindkét kötet megtekintése szükséges – meggyőzően dokumentálja, micsoda különbség volt az iskolázott herceg és a széles látókörű, de tanulatlan és elsősorban érzelemvezérelt feleségei kézírása között. Ez utóbbi levelek sajtó alá rendezése komoly kihívás volt az editorok számára. A kimondottan kusza íráskép mellett rengeteg helytelenül leírt német vagy latin kifejezés, a központozás és nagybetűs mondatkezdés teljes hiánya, az ’í’-ző nyelvjárás vagy a német kifejezéseknél a bajor-osztrák szavak fonetikus rögzítése nemcsak a közreadóknak, de a kései olvasónak is gondot okoz. A sajtó alá rendezők ugyan kialakítottak egy viszonylag áttekinthető textológiai módszert, amely legalább a megértést elősegíti, de az archaikus szóhasználat sajátosságainak megtartása mégis számtalan magyarázó jegyzetet igényel, és hasznos segítség a kötet végén található fogalomtár is. Nem kevés gondot jelentett a kötet szerkesztői számára a levelezés kronológiájának felállítása. Mivel számtalan levél elveszett, főleg Esterházy Pál leveleiben nagy a hiátus, Thököly Éva pedig nagyvonalúan bánt a datálással, az életrajz ugyancsak hiányos ismeretéből és egyéb iratok hivatkozásából kellett a levelezés történeti szerkezetét felállítani. Mindez hihetetlenül nagy textológiai feladat volt, és a kötet valamennyi közreműködője maximális elismerést érdemel. A kiadvány gyönyörű illusztrációs anyagát három magyar (ELTE Egyetemi Könyvtár, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok) és egy osztrák gyűjtemény (Esterházy Privatstiftung) bocsátotta rendelkezésre.

A két család rokoni összefonódásáról annyit, hogy a Wesselényi-összeesküvésben érintett Thököly István halála után (1670) az Árva várát sikeresen ostromló Esterházy család lett az ott rekedt fiatal lányok, Thököly Mária és Thököly Éva gondozója. Előbb sógoruk, Thököly Katalin férje, Esterházy Ferenc, majd 1672-től Esterházy Pál lett a Thököly-lányok gyámja. Esterházy Pálnak ekkor már Esterházy Orsolya volt a felesége, akinek rövid élete alatt 17 gyermeke született. Férjével folytatott levelezése fontos előzménye a most kézben tartott kötetnek, a második feleséggel folytatott levélváltásnak. A közreadott 323 levél közül sajnos csak 51 maradt fenn a férjtől, a házasság történetét egyértelműen a feleség nézőpontjából ismerhetjük meg. Esterházy Pál mindkét házassága egyházjogilag is nehezen indult, mivel Orsolyával unokatestvérek voltak, pápai engedély kellett a házassághoz. Thököly Éva pedig evangélikus volt, a Thököly-lányoknak katolizálniuk kellett, és a pápai engedély sem volt mellőzhető. Esterházy Pál gyámsága sem merült ki a Thököly-féle hatalmas vagyon gondozásában és gyarapításában, még első házassága idején gyöngéd szájak fűzték gyámleányához, Évához, aki 1680-ban gyermeket is szült neki. Konkrét bizonyítékok híján a kutatás közvetett írásos utalások segítségével nyomozta ki, hogy a kis Ádámot a feleség, Orsolya sajátjaként ismerte el, így a hivatalos kronológiában is Esterházy Pál és Esterházy Orsolya tizennyolcadik gyermekeként szerepel, és Thököly Éva elsőként nyilvántartott és csupán félévig élt fia már a törvényes házasságban, 1683-ban született meg. Esterházy Orsolya 1682-ben váratlanul meghalt, Esterházy Pál nem sokkal a pápai diszpenzáció után, ugyanazon év júniusában eljegyezte, majd augusztus 9-én feleségül vette Thököly Évát. Levelezésük az eltitkolt viszony, a boldognak indult hivatalos együttlét, a közös birtoknövelő gazdálkodás, majd a véglegesen megromlott, különválásba torkoló házasság dokumentuma.

A házasság előtti időkből hatvanhat levél maradt fenn, közülük egyetlen egy származik Esterházy Páltól, bár ez nem jelenti azt, hogy a levelezés egyoldalú volt. Az viszont bizonyos, hogy a fennmaradt levelekben semmiféle utalás nincs a titkos viszonyra. Feltűnő, hogy a házasság előtt gyakran szerepel Thököly Éva levelében a gyöngyfűzőné, aki különböző vásárlási, varrási megbízatásokkal megy Esterházyhoz, feltehetően ő közvetítette a leveleket. A házasság legalizálása után már nincs szükség a „postás” megemlítésére. Egy 1679. évi levelében Éva kéri gyámapját, „ha lehetséges, szokatomagával ne gyöjjen Nagyságod, leánt is szokot ne hozzon Nagyságod, mivel igen félek az emberszólástól”. A gyámleány által használt formális megszólítások szinte minden levélben szó szerint azonosak, az aláírás is mindig „Nagyságodnak legkisebbik, alázatos szolgálója”. Esterházy Pál „édes Húgomasszonyomnak” szólítja gyámleány-kedvesét, és magázza, a tegezést mindkét házasságában az esküvő után alkalmazza. A feleségek, sem Orsolya, sem Éva nem tegeznek férjüket. Esterházy Pál megszólítás-, illetve elköszönésmódja a házasság folyamán megváltozik. Orsolyának „szerelmes Urad”, szerelmes Hűtvösöd” a búcsúformula, Éva esetében a házasság előtt „kegyelmed köteles szolgálja, Atyjafia”, a házasság ideális éveiben „az te igaz szíved”, „Igaz Férjed”, „az én szocellim igaz jóakaró Férje”, „igaz szívvel szolgáló Férjed”, bár ezek a formulák Esterházy Pál esetében akkor sem változnak, amikor már ágytól-asztaltól elválva élnek és levelezésük témája csupán veszekedés, kölcsönös rágalmazás. A fennmaradt levelekben csak egyszer találunk említést a házasság törvényesítése előtt született gyermekéről. 1680. július 29-én Thököly Éva aggódva írja, hogy a pestisjárvány miatt Esterházy Orsolya elmegy Kismartonból és a legkisebb gyermeket is magával viszi. „Az Asszony Önagysága /Esterházy Orsolya/ is el akar még e híten Lakompakra menni, mivel az a híre, hogy halnak itten az városban, de én el nem mehetek Önagyságával. Azmint érttettem, az kis Ádámkót /Esterházy Ádám/ is el akarják vinni magokkal, de ha Nagyságodnak úgy tedszik, talám jobb volna, ha itten maradna énvelem”. Thököly Éva még az első feleség halála után is ragaszkodik a szokásos aláírásformulához, ezt férje – bár erről levél nem maradt fenn – az eljegyzés megtörténte után szóvá is teszi. Thököly Éva tartja magát a formális elkötelezettséghez, a megszólítási formulát illető szemrehányásról az ő leveléből értesülünk. „Azmi penik édes szívem, Nagyságos Uram, az levélírást illeti, az én Nagyságodhoz való igaz szeretetem nemcsak arra vinne,

hogy másképpen írjak, de még az íletemet is kisz volnék Nagyságodért letennem, de mivel őfelszége még meg nem engedte ezt a mi állapotunkot, talám Nagyságod is kinevetne, ha másképpen írnék.” I. Lipót engedélye után az esküvő 1682. augusztus 9-én zajlott le, szeptember végi levelében az ifjú feleség aláírása már megfelel a férj kérésének: „Kegyelmednek szeretettel szolgáló felesége”. Más kérdés, hogy a továbbiakban Thököly Éva ismét „alázatos szolgálója”-ként szignálja levelét, és majd tíz év múlva írja le újból, hogy „kegyelmednek igaz hitvestársa”. Ebben a levélben többek között már azzal vádolja a nádort, hogy őt a másvilágra akarja küldeni.

A levelezés nélkülözhetetlen témája – legyen a házastársak között bármilyen is a viszony –, főképpen egymás kölcsönös egészsége iránti érdeklődés. Az ifjú és jó gazdaasszonyként viselkedő Éva azonban hamarosan erős kézzel irányítja a hatalmas Esterházy- és Thököly-birtokot. Mivel férje a törökkel vívott harcok és a politikai szerepvállalása miatt keveset tartózkodik közös kастélyaik valamelyikében, örömmel veszi, hogy feleségét megbízhathja a gazdaság irányításával, az intézőkkel, mesteremberekkel való érintkezéssel, a nagy mennyiségű termények és lábasjóságok elhelyezésének, adás-vevésének gondjával. A Thököly-gazdaságok is neki köszönhetően lesznek egyre jövedelmezőbbek. Az erdélyi Thököly-birtokok visszaszerzése, az anyai ágon történő vagyonosodás biztosították ugyan Thököly Éva igényeihez és társadalmi pozíciójához való életvitelét, de ő nem sokkal házasságkötésük után arról is gondoskodott, hogy születendő gyermekei számára is megszerezze az öröklési jogot. A házasság krízise is elsősorban gazdasági vonatkozású: Esterházy Pál gyakran változtatta végrendeletét, felesége vagyonát kisebbitve, többször juttatott nagyobb örökösödési lehetőséget egyre gyarapodó családjának. Thököly Éva panaszos levelei az 1680-as évek végétől kezdődnek, nemcsak a vagyon elosztása, hanem Esterházy nem kellően tisztelttű magatartása, az udvari élet külsőségeinek (ételek, ruházkodás) rangjához méltatlan kifejeződése miatt. A házaspár családi viszályát befolyásolta, hogy a következetesen császárpárti, katolikus Esterházy és a lázadó, evangélikus Thököly Imre politikai téren szemben álltak egymással, jóllehet személyesen, csatatéren soha nem találkoztak. Thököly Imre szerepére azonban többször utal leveleiben, és más főnemesek is éreztetik Évával, hogy szegény sorból férjének köszönhetően emelkedett az ország első asszonyává. A házasság válsága egyházi pártfogók bevonásával időnként csendesült, a házaselek újabb találkozása 1692-ben gyermekáldással is megpecsételődött, azonban a konfliktusos helyzet továbbra sem csitult. 1700-ban Esterházy Pál megvádolta a feleségét, hogy meg akarta őt mérgezni. Thököly Évát a vizsgálat idejére Bécsbe csalták, ahol ugyan nem börtönben, de kolostorban élt. Ettől kezdve levelezésük Thököly Éva állandó panaszkodása, harca az igazáért és könyörgése egy személyes találkozáért, amit férje mindig visszautasított. Ugyan Esterházy Pál is mint „édes szívem igaz Férjed” szavakkal zárja levelét, de felesége ártatlanságában nem hisz. „Ha vétkes nem vagy, azmint Leveleidben is írod, nincs édesem mitűl félned. Ha pedig vétkes vagy, jobb volna cselekedetedet nékem megvallanod, mert úgy elhitetném magammal, hogy vétkedet megbántad; de eddig minden Leveledben ártatlannak tartod magadat lenni”. A levelek szokásos formulája ugyan megmaradt, de stílusában változott. A házasság jogi és a birtok feletti vagyoni konfliktusok még az idegen nyelvekben kevésbé járatos feleségnél is megjelennek, megsokasodnak a latin és német kifejezések, noha a sajtó alá rendezőknek nem kevés gondot okozott a grammatikailag hibás, gyakran fonetikus leírt szavak megfejtése. Ugyan a mérgezés vádját nem sikerült igazolni, de Thököly Évát 1700 végén I. Lipót döntésével az alsó-ausztriai tulli Domonkos-rendi apácakolostorba küldték, gyermekeitől eltiltották, és megvalósult a separatio, az „ágytól és asztaltól” való örökös elválás. A mérgezés bebizonyítása halálos ítélettel járt volna. Thököly Éva kitartóan folytatta harcát szabadságáért, jogi és gazdasági rehabilitációjáért, de könyörgő levelei nem térnek el a szerelmes feleség korábban használt frazeológiájától: a megszólítás „édes szerelmes szívem”, az aláírás „kegyelmednek igaz szolgáló hitvestársa”. Sőt Thököly Éva még Pál napjáról sem feledkezik meg, 1701. január 22-én rossz anyagi helyzetére hivatkozva írja: „nem tudtam egyebet mit köldenem, ezen kis képet és agnus deit köldtettem, szegíny állappal lévén itten”. Thököly Éva kitartó harca már az új császár, I. József idején járt eredménnyel,

1706. október 21-én az uralkodó rendeletben visszaadta szabadságát, 1708-ban pedig visszahelyezte korábbi méltóságába és jogaiba. Ennek ellenére a vagyoni problémák a házasságok között továbbra sem rendeződtek, a levelezés a birtokviszonyok eligazításán felül gyöngyös szoknya, zafiros smukk visszaszerzéséről is tanúskodik. Thököly Éva „édes szívének” írt levelében, miután férje megtiltotta, hogy fia lakodalmán részt vehessen, visszamenőleg is megátkozza házasságukat: „átkozzom azt az órát, azmelyben első szép szavaival és sok égéretével reá vett kegyelmed az házasságra”. Noha házasságukat a pápa nem bontotta fel, a separatio megvalósult, férj és feleség soha nem laktak együtt. Ezért is meglepő, hogy Esterházy Pál – levél hiányában ezt is csak felesége válaszából tudjuk –, azzal vádolja Thököly Évát, hogy férjhez akar menni. Az utolsó fennmaradt levélben, amely néhány hónappal Pál herceg halála előtt íródott, Thököly Éva hivatkozik erre a képtelen ötletre: „Azon is kérem kegyelmedet, vesse ki az Elméből az én férjhezmenésem iránt való gondolatját, mert assecurálom kegyelmedet, hogy az én férjhezmenésem nem máshová, hanem az koporsóba léssen”. A következő év márciusában elhunyt Esterházy Pál temetésén a gyászbeszéd szerint mint „kedvelt házastárs” vett részt, de három évvel későbbi végrendeletében kikötötte, hogy sem Kismartonban, sem más Esterházy-kriptában nem temethetik el. Thököly Éva a Maria Lanzendorf-i ferences kolostor templomában nyugszik, az Esterházy-hitbizományt előbb Esterházy Mihály (Pál herceg fia) és Esterházy József (Pál herceg és Éva közös gyermeke) örökölte, és utóbbi leszármazottai vitték tovább a hatalmas vagyont.

Esterházy Pál nádor és felesége, Thököly Éva hercegné házassága romantikus (titkos) szerelemmel indult, a négy évtized családi gyarapodást és gazdasági növekedést is felmutató frigy azonban keserves veszekedésbe, mindkét fél részéről való vádaskodásba torkollott. A levelezés nagyon gazdag anyagot szolgáltat Magyarország legfőbb méltósága és felesége házasságáról, annak ellenére, hogy a két fél leveleinek száma aránytalanul a hercegné javára billen. A házasság érzelmi részéről feltehetően így is kimerítő képet kapunk, a hatalmas vagyon feletti osztozkodás, az Esterházy-birodalom irányításáról a kiadásra váró gazdasági és politikai iratok nyújtanak majd részletesebb képet.

A sajtó alá rendezés munkáját elvégző szerzők minden elismerést megérdemelnek. A kézirat-faksimilékét is tartalmazó kötet minden magyarútnál ékeesebben bizonyítja, hogy elolvasásuk, értelmezésük a 17. századi textológia legmagasabb fokú hozzáértését kívánta meg Viskolcz Noémi, Zvara Edina szerkesztőktől, valamint Király Péter és Kiss Erika közreműködőktől. A kötet 1581 lapalji jegyzetet tartalmaz, a függelékben fogalomtár, a hercegi házaspár életrajzának kronológiája, közös gyermekeik adatainak felsorolása, a teljes kötetre vonatkozó személynév és helynévmutató található. A szerzők pontos lelőhellyel sorolják fel a közreadott ötven illusztrációt, a nemzetközi érdeklődést kétoldali angol rezümé igazítja el. A tudományos forráskiadás kritériumait messzeemenően teljesítő, ugyanakkor szemet gyönyörködtető kiadvány remélhetőleg majd a könyvszakma kitüntető elismerésében is részesül.

NÉMETH S. KATALIN

Fábri Anna, *Arany idők, Esmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2022. 360 p.

Egy könyvismertetés legfontosabb kérdése, amelyet a recenzensnek fel kell tennie és törekednie kell megválaszolni, hogy miről szól az adott mű. S bár jelen esetben a kötet alcíme pontos választ ad erre: a gróf Teleki László neveltetését meghatározó eszmékről és emberekről, érdemes hosszabban elidőzni a kérdésnél.

Aki végigolvassa a könyvet, nemcsak a 18. és 19. század fordulójának főbb nevelési kérdéseivel, pedagógiai törekvéseivel, neves és máig ismert (és elismert) oktatóival és nevelőivel, nagy hatású

intézményeivel ismerkedhet meg behatóbban, nemcsak bepillantást nyer a Teleki család néhány meghatározó tagja neveléséről (és ezzel szoros összefüggésben az élet céljáról és értelméről) vallott nézeteibe, nevelődésének folyamatába (beleértve annak különböző állomásait és az abban bármilyen módon részt vevőket), hanem arról is képet kaphat, hogy milyen környezet vette körül a grófi család tagjait (és hatott rájuk): hol és hogyan éltek, kikkel érintkeztek, mit láttak és tapasztaltak az őket körülvevő világból és mit gondol(hat)tak minderről, milyen volt a kapcsolatuk a családjukkal, rokonaikkal, az őket körülvevő személyekkel.

A könyv két alapvető forráson alapul: gróf Teleki László (az apa) idősebb gyermekei nevelőjének írt útmutatásán, az ún. *Tanácsadáson* (*Gróf Teleki László tanácsadása a nevelésről*), valamint az ifjabb gróf Teleki László (a második házasságból született és szintén ezen útmutató szerint nevelt, a könyvben csak „Latziként” említett gyermek) tíz-tizenegy éves korában vezetett naplója fennmaradt töredékén, az ún. *Jegyzőkönyvön* (*Latzi Jegyzőkönyve*). E két különleges dokumentum mellett egy több mint húszoldalas bibliográfia (amely csak a könyvben hivatkozott vagy a szerzőt egy-egy kérdés átgondolásában jelentősen segítő könyveket, kéziratokat, tanulmányokat tartalmazza) jelzi azt a hatalmas forrásanyagot, amelyet Fábri Anna áttekintett és (fel)használt.

Az *Arany idők* nemcsak folytatólagosan olvasható, hanem az egyes fejezetek önálló egységként is tekinthetők, és az e szerkesztési elvből fakadó esetleges ismétlések a folyamatos olvasást sem terhelik meg, hanem épp ellenkezőleg, gazdagítják azt, mivel a szerző a visszatérő elemeket mindig új és újabb megközelítésben, más és más szempontok szerint vizsgálja. Stílusa egyszerre olvasmányos és adatgazdag, könnyed és sűrű: miközben minden szónak és jelzőnek pontos helye és szerepe van, Fábri Anna történetmesélői gördülékenységgel fogalmazza meg gondolatait. Szintén a befogadást könnyíti a Teleki család tagjainak pontos beazonosíthatósága. A neves arisztokrata család nemcsak szerteágazó családfával és számos jeles családtaggal bír, hanem az egyes ágak tagjai sokszor házasodnak egymással, és sokszor adják gyermekeiknek ugyanazt a keresztnévet, s így egy szűkebb családon belül is több Teleki Józseffel vagy Lászlóval szembesülhet az olvasó. A szerző ezeket a szövevényes családi viszonyokat teszi átláthatóvá egyfelől az adott személy azonosítását segítő (gazdagon variált) jel(lem)zőkkel, másfelől egy „megmetszett” családfával, amely a könyvben szereplő Telekiek mellett megjeleníti a család néhány hírneves (és a nagyközönség által jobban ismert) tagját, valamint érzékelteti kiterjedt rokonsági (kapcsolati) hálójukat is.

A kötet – az előszót és az epilógust nem számítva – tizenhét fejezetre oszlik, amelyek közül kettőt további alfejezetekre tagol a szerző. Minden fejezet élén hosszabb-rövidebb idézet, mottó áll, amely ókori és kortárs szerzők szépirodalmi műveiből, levelezéséből, valamint a Teleki család tagjainak egyes munkáiból való. A szerkesztési elv egyszerre tematikus és (részben) kronologikus, hiszen nemcsak „Latzit” szorosan vett neveléséről szól, hanem az apa és a nagyapa (gróf Teleki József), sőt, a (fél)testvérek tanulmányairól és nevelődéséről, nevelőiről, a család(tagok) oktatásról, nevelésről vallott elveiről és tapasztalatairól. A szerző a fejezetek középpontba állított kérdése(i) taglalása során sokszor utal előre és vissza az időben, hol a felmenők korábbi, hol Teleki László későbbi életútjának egyes mozzanatait kiemelve (így például az erkölcsei neveléssel foglalkozó fejezetben a ’becsület’ kérdéséhez kapcsolódóan a felnőtt Teleki László párbajügyeit említve).

A kötet azzal, a korban alapvető kérdéssel indul, hogy kié a gyermek: az állam vagy a család kezében van-e (kell legyen) a gyermek nevelése, a köz- vagy a magánnevelés kívánatosabb-e. S minthogy az oktatás és nevelés kérdése kihat a felekezetek és a családok önrendelkezésének kérdésére is, így a köz- és magánnevelés problematikája önmagán jóval túlmutató kérdés. A könyvben középpontba állított Teleki-ág tagjai nemcsak saját gyermekeik nevelésében játszottak meghatározó szerepet, hanem behatóan érdeklődtek az oktatás-nevelés kérdései iránt, és fontos tisztségeket vállaltak református kollégiumi kurátorokként (Teleki József, a nagyapa, rövid ideig tankerületi főigazgatóként is). Tudományosan képzett, publikáló emberek voltak, akik jelentős és felelősségteljes szerepet tölthettek be a politikai és igazgatási közszolgálat terén, aktív szerepet vállaltak a protestáns felekezeti

ügyekben (például mecénásként, ifjak külföldi egyetemi tanulmányait támogatva), és nemegyszer alkotóként is jelentkeztek a tudományos életben (Teleki József, „Latzi” féltestvére például szakmai tekintéllyé vált, és az Akadémia elnöke is lett). Saját gyermekeik nevelésében nemcsak a nevelők gondos kiválasztása kapott fontos szerepet, hanem az ifjak külföldi egyetemi tanulmány(útj)ai is.

Gróf Teleki László (1764–1821) *Tanácsadását* első házasságából született gyermekeinek nevelője, Szabó András számára állította össze, később azonban a második házasságból született „Latzi” nevelője, Eröss Sándor is útmutatásul kapta. Az apa, miközben gyermekei nevelésének mindennapi gondját átengedte másoknak, irányításának jogát fenntartotta magának. *Tanácsadása* nemcsak útmutató, utasítás, terv, hanem olyan „tananyag”, amelyet a nevelőnek el kell sajátítania, ki kell egészítenie és külföldi egyetemeken kell bővítenie. Vagyis a gyermekei nevelését szívéen viselő gróf nemcsak körültekintően választotta ki, hogy kikre bízta gyermekeit, hanem külföldi tanulmányaikat is fizette (és részben meghatározta).

Az *Arany idők* részletesen foglalkozik a nevelők helyzetével. Nemcsak a kiválasztásuk szempontjaival, a velük szemben támasztott követelményekkel, a számukra kínált külföldi képzési lehetőségekkel, illetve megbízatásuk konkrét részleteivel, hanem a családban és a környezetükben elfoglalt helyükkel, helyzetük kettősségével is. Hiszen miközben az atya (olykor az anya vagy a gyám) megbízottjai és egyben a nevelésben (szabályozott – és olykor erősen korlátozott – módon és mértékben) munkatársai is voltak, egyben az alkalmazottai is, ami elsősorban a személyzettel, és olykor a család vendégeivel való érintkezés során okozhatott nehézséget a számukra. Sőt, a neveltekkel szemben is ki kellett alakítaniuk a megfelelő (tekintélyt és egyben elfogadást biztosító) kapcsolatot, annál is inkább, mert miközben rájuk hárultak a mindennapi nevelés feladatai, a mozgásterük szabályozva volt (Fábri Anna több példát is hoz részben a Teleki, részben más arisztokrata családokból a nevelő és megbízója, illetve a nevelő és neveltje közötti kapcsolatra). A nevelői állás teljes elköteleződést kívánt. A családfő képzést és állást biztosított a nevelőnek, ami egyszersmind hosszú évekig teljes lekötöttséget (és a magánéletről és személyes ambíciókról való időleges lemondást is) jelentett. Másfelől azonban – és erre is több példát hoz a kötet – a nevelő későbbi életére kedvező befolyást és támogatást jelenthetett, és a családdal, a neveltjével való személyes kapcsolat élethosszig megmaradhatott.

A nevelés-nevelődés fontos állomását jelentette a külföldi egyetemi képzés (mind a családtagok, mind a nevelők számára). A könyvben hosszabb fejezet foglalkozik Göttingennel, ahová a Teleki család (és rokonság) több tagja iratkozott be. Az oktatás módja ekkor itt teljesen új volt: a professzorok saját maguk határozhatták meg a tananyagot, ők állították össze a jegyzeteket és saját házukban (magántereikben) tartották az előadásait. A diákok a kor jeles és neves tudósait és pedagógusait hallgathatták, használhatták a könyvtár gazdag gyűjteményét, és értékes személyes ismeretségeket köthettek. Jól példázza ezt a könyv egyik különleges forrásdokumentuma: gróf Teleki László (az apa) két barátság-albuma, amelyben az európai születési és szellemi elit neves tagjainak bejegyzései olvashatók, így több híres göttingeni professzor aláírása mellett például a későbbi hannoveri királyé is. Ez a közeg nemcsak kapcsolatok kialakítása miatt volt jelentős egy ifjú számára, hanem a társaságban való magabiztos és fesztelten viselkedés, valamint a társalgás (és vitakészség) elsajátításának (és gyakorlásának) lehetőségét is kínálta.

A *Tanácsadás* szerzője később a göttingeni egyetemre küldte Szabó Andrást és Eröss Sándort is, utóbbi számára azonban még egy évig „külső országi nevelés intézetümei”-nek meglátogatását is előírta. Az Eröss tanulmányútjával foglalkozó fejezet részletesen bemutatja Salzmann schneppfenthali, De Laspée wiesbadeni és Pestalozzi yverdoni intézetét is: a környezetet, a nevelőket, a pedagógiai elveiket, nézeteiket. Bár a tanulmányútra vonatkozó levelek és feljegyzések nem maradtak fenn, más forrásokból tudható, feltételezhető vagy kikövetkeztethető, hogy kikkel ismerked(het)ett meg, melyik intézet nyer(het)te el a tetszését, és az is, hogy tanulmányútján milyen, később is haszonnal forgatott könyve(ke)t vásárolt.

Gróf Teleki László számára a megfelelő nevelés jelentette a legfőbb jót, amit egy apa adhat gyermekeinek. Számára a sikeresség és „érdemesség” fokmérője a személyes teljesítmény és a köz javára végzett tevékenység volt, és ha ezt a jó neveléssel sikerül elérni, akkor a szülői élet teljessé válik: „akármely atyának is főbb vigasztalása csak az lehet, hogyha maga után az emberiségnek jó embertársakat, a vallásnak jó keresztényeket, a hazának jó hazafiakat hagy maga után”. A fizikai, szellemi és erkölcsi nevelést is fontosnak tartotta, és meggyőződése volt, hogy a gyermekekkel a természetük szerint kell bánni (és ennek megfelelően kell/lehet alkalmazni például – a korszakban általánosan elfogadott – fenyítést is). *Tanácsadásában* gyakorlati útmutatásokat és javaslatokat is megfogalmazott, többek között a jó és rossz példák által való nevelést. Lényegesnek tekintette a folyamatos tevékenykedést, munkálkodást, hogy egyetlen nap se teljen el haszontalanul.

Nem tulajdonította kizárólag magának a gyermeknevelés feladatait, hanem az apa és anya közös kötelességének tekintette. Az *Arany idők* önálló fejezetet szentel a gróf második feleségének, „Latzi” édesanyjának is. Mészáros Johanna szerető anyja volt, aki férje távollétekor neki küldött leveleiben részletesen beszámolt a gyermekekről és – főként vidéki tartózkodásaik idején – sok időt töltött velük: felolvasott nekik, „színházasdít” és társasjátékokat játszottak, kirándulásokra mentek együtt. Habitusát, természetét tekintve a kortársak szerint szeretett szerepelni és (olykor talán túlzottan is) szívén viselte mások sorsát. Rendkívül adakozó természetű volt, ő lett a Pesti Jóltétő Asszonyi Egyesület első elnöknője. A társasági életben is szerepet vállalt, pesti szalonjában szépírókat, költőket fogadott. Saját társasálete mellett gyermekei társas(ági) kapcsolataira is figyelmet fordított mind vidéki, mind pesti tartózkodásaik során.

Míg az *Arany idők* első fele mindenekelőtt a család, az apa (az anyja) és a felmenők társadalmi és tudományos életben vállalt és betöltött helyével és szerepével, nevelésről vallott elveivel és azok részletes bemutatásával, a korszak különböző pedagógiai irányzataival és képviselőikkel foglalkozik, a kötet második fele elsősorban „Latzi” nevelését, az őt körülvevő személyeket, valamint a természeti, épített és tárgyi környezetet állítja a középpontba. E fejezetekben gyakran feltűnnek személyes feljegyzései, naplóbejegyzései, a *Jegyzőkönyv*ben megörökített események és gondolatok is.

A Teleki családnak vidéken és Pesten is volt kastélya, palotája. Míg a sziráki kastély a családiaságot, a szabadabb, természetközeli életet kínál(hat)ta „Latzinak”, ahol a nevelője mellett sok időt töltött édesanyjával és a családtagjaival, a Szervita téri palota a reprezentációt, a szigorúbb és zártabb életmódot jelentette. A kötet mindkét környezetet bemutatja. A sziráki kastély ma is áll, és a látogató hozzávetőleges képet és benyomásokat szerezhet arról, hogy mit is láthatott a fiatal gróf, és milyen környezetben töltötte a napjait. A korabeli pesti Teleki-palotát azonban csak néhány, részben később, már az átalakítása után keletkezett írásos dokumentum vagy részleges ábrázolás alapján lehet – kikövetkeztethetően és olykor hiányosan – felvázolni. Mindkét környezet erősen hathatott „Latzira” és nevelődésére: a sziráki kastély dísztermének az ovidiusi *Átváltozások* néhány, olykor rémregénybe illő történetét megörökítő falfestményei, a régi bútorok, tárgyak, az ősök képei, a játékokra lehetőséget nyújtó kastélykert, valamint maga a táj, a séták, kirándulások helyszíne. Pesten mind-ezt a(z épülő) város nyújtotta. A kötet bemutatja, hogy milyen épületeket láthatott a kisfiú a palota közvetlen környezetében, vagy akkor, amikor nevelőjével istentiszteletra vagy sétálni ment, milyen kirakatok előtt állhattak meg, milyen hangok, illatok és egyéb hatások érhatték, kikkel találkozhattak, és ezek az alkalmak milyen lehetőséget biztosítottak a nevelőnek, hogy a különböző példákön keresztül való nevelés módszerét alkalmazza. Szó esik a különböző látogatásokról és vendégségekről is, a (gyermek)társaságokról, ismerősökről és barátokról, valamint a hosszabb-rövidebb utazásokról.

Önálló fejezetek és fejezetrészek foglalkoznak magával a szigorú értelemben vett tanulással (az időbeosztással, a különböző tananyagokkal és elvárásokkal, a pesti zene-, rajz- és tánctanárokkal) és a „magától való tanulásként” értelmezett olvasással. A gondos apa nemcsak azt írta elő, hogy mely (élő és holt) nyelvekben kell jártasságot szerezniük gyermekeinek, hanem azt is, hogy ezt milyen szinten és milyen módon kell megtenniük. Nem a konkrét megtanulandó anyagot írta elő, hanem a

nyelv elsajátításának módját: a gyermekek tanuljanak meg „beszélni, olvasni, érteni és írni”, azaz értelemmel használni a nyelvet. Az olvasásra (annak mikéntjére) nézve is adott utasításokat, és a nevelők az olvasási kedv felébresztésében és fenntartásában sikerrel járhattak, mert „Latzí” sokat és szívesen olvasott. A kötet bemutatja a kisfiú (időnként igen meglepő) olvasmányait, kitér a család különböző tagjainak gazdag könyvtárait, a gyermekek saját könyveire.

Szintén önálló fejezetek foglalkoznak a kötetben a színházzal és a (társas)játékokkal. A színházlátogatás mellett ők maguk is játszottak „színházsdit” otthon, sőt, „Latzí” jelenetek írásával is próbálkozott. A kisfiú (minden bizonnyal olvasmányélményei hatására is) naplójában is gyakran élt a párbeszédleírás módszerével, amikor saját magát Latziként nevezve, talán szóról szóra lejegyzett fontosnak vagy megörökítésre érdemesnek ítélt jeleneteket, szóváltásokat. A „színházsdit” mellett a (társas)játék is fontos szerepet töltött be – elsősorban talán inkább a sziráki – mindennapokban. A *Jegyzőkönyv* számos játék nevét megörökítette, sőt, fiatal írója több játékot részletesen is lejegyzett (ami alapján beazonosítható, hogy a schneppfenthali intézet híres tanára, GutsMuths játékkönyvből játszottak).

A vallásos és erkölcsi neveléssel külön-külön fejezet (is) foglalkozik. A *Tanácsadás* e témákkal kapcsolatos főbb kitételei mellett a Széna (ma Kálvin) téri akkor épülő református templom istentiszteleteiről, lelkészeiről és néhány prédikációjukról éppúgy szó esik, mint az erkölcsi nevelés főbb kérdéseiről. A Teleki családban a naplóír(at)ás „sokak által fontosnak tartott pedagógiai cél: az önellenőrzésre, önszemléltre szoktatás eszköze” volt. Az erkölcsi nevelést taglaló fejezetben hosszabb rész foglalkozik azokkal a hibákkal, amelyekért „Latzit” megdorgálták, vagy amelyekre naplójában ő maga is utalt, és amelyeket igyekezett javítani, elhagyni (sőt, arról is szó esik, hogy a nevelő egyes hibákról olykor szigorúbban és kizárólagosabban vélekedett, mint a *Tanácsadás* szerzője).

1823-ban Eröss Sándor – idő előtt – elhagyta a Teleki-házat. Az epilógus az ezt követő időszakot, mindenekelőtt Teleki László tanulmányait és európai körútját foglalja össze röviden a nagykorúságáig (1835) és az 1837-es erdélyi országgyűlésen való közéleti szerepvállalásáig.

Ha a recenziens a kötet részletesebb ismertetése után esetleg úgy is érezné, hogy legalább részben válaszolt az írása elején felvetett kérdésre, hogy mi(minden)ről szól a könyv, azzal még adós, hogy vajon kinek ajánlaná olvasásra és miért. S erre a kérdésre valóban egyetlen szóval tud válaszolni: bárkinek. Az *Arany idők* különböző „mélységben” olvasható, így a nevelés, a Teleki család vagy a korszak (művelődés)történetével hivatásszerűen foglalkozó szakember éppúgy találhat benne gondolatébresztő szempontokat, új megközelítésmódokat, korábban nem vizsgált forrásokat vagy régebbi következtetéseket módosító megállapításokat, mint az érdeklődő nagyközönség. A kötet végén található, könnyen használható (folyamatos számozású, de fejezetenként tagolt) gazdag jegyzetanyag az érdeklődés mértékétől függően nyújt még bővebb információkat, a bibliográfia pedig további tájékozási lehetőséget és olvasmányanyagot kínál. A névmutató és a már említett családfa az olvasás megkönnyítését szolgálja, a mottók lelőhelye és a képjegyzék pedig a (további) filológiai pontosságot. Végül a szerző köszönetet mond mindazoknak, akik a kilencévnnyi kutatása és munkája során segítettek. S bár a köszönetnyilvánítások általában a befejezést előlegezik, e tekintetben a recenzió rendhagyó, mert a kötet kapcsán még néhány további kérdésről is érdemes szót ejteni.

A könyv forrásanyagának sokszínűségéről már esett szó, de érdemes kitérni a képi ábrázolás gazdagságára is. Az *Arany idők* illusztrációi között található metszet és festmény, árnykép és fénykép, kézirat és könyvcímnap, ex libris és hirdetés, alaprajz és tárgyfoto. A reprodukált kéziratok – legyen szó a szülők „Latzinak” szóló leveleiről vagy a kisfiú húgának írt köszöntőverséről – könnyen olvashatók, a portrék segítségével pedig „megismerhetők” a korszak nagy hatású nevelői, tanárai és a Teleki család egyes tagjai. A kötet egyik különlegessége is az illusztrációkhoz kapcsolódik, és egy hiányból született. A szerző az előszóban kitér rá, hogy a *Jegyzőkönyv* feljegyzéseinek vizsgálatakor „ihlető segítség” lett volna számára egy gyermekkori arckép Teleki Lászlóról. Ilyen azonban nem maradt fenn, ezért egy Párizsban készült ifjúkori dagerrotípiája nyomán König Frigyes festő és grafi-

kus megalkotta egyszerre fiktív és valós retrospektív gyermekportréját, a művészi arcrekonstrukció folyamatának egyes állomásait is ábrázolva.

Részben szintén az illusztrációkhoz, részben már a kötet tervezéséhez kapcsolódik a könyv egy további rejtett érdekessége: az előzéklapon és az egyes fejezeteket jelző grafikai elemek visszatérő, csigákra emlékeztető, kihalt tengeri állatok, ammoniteszek megkövesedett maradványainak képe. Teleki László gyermekkorában gyűjtötte ezeket, halála után pedig gyászmenete a Magyar Nemzeti Múzeum főbejárata előtt indult, ahol a burkolat mészkőlapjaiban hasonló maradványok őrződtek meg.

E példából is látható, hogy a kötet több belső összefüggést, kapcsolódási pontot rejt. További szemléletes példa erre, hogy a gyermek „Latzi” irodalmi próbálkozásai közül *Az arany idő* című, latin költők hangját követő verse került a kötetbe, amely könnyen párhuzamba állítható az ifjú Teleki László másfél évtizeddel később, egykori nevelőjének írt levelében immár többes számban, ugyanígy az elmúlt (és vissza nem térő) idő emlékét idéző (és a kötet címét is adó) sorával: „[...]a kegyeddeli levelezés... v]isszaemlékeztet az ama szép viszonyokra melyek már megszűntek, legalább megváltoztak, s amaz arany időkre, melyekből semmi sem maradt meg, csak az emberek – ezekből is csupán egy-némelyek”.

A kötet a címével éppúgy felkelti a leendő olvasó figyelmét, mint egyszerre visszafogott és elegáns megjelenésével. A könyv témájához, az elemzett korszakhoz és a szerző személyiségéhez egyaránt illő igényes tervezés Andorka Tímeát dicséri. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy munkája nemcsak esztétikai szempontból kiemelkedő (külön megemlítendő a tökéletes tördelés), hanem a tervező több gyakorlati(as) megoldása is segíti az olvasást. Ilyen például a szöveget könnyítő színes jegyzetszámok ötlete. Ez a színhasználat a többi mutatóra is jellemző, beleértve a bibliográfiát és a tartalomjegyzéket is.

Végül érdemes a könyv egy újabb, részben önálló, részben szervesen kapcsolódó különleges kiegészítésének ismertetésére is kitérnie recenzensnek.

Fábr Anna a dhupla.hu digitális bölcsészeti platform munkatársai együttműködésével Teleki László 1796-ban írt és mindeddig kéziratban maradt *Tanácsadását* adja közre mind a szakma, mind az olvasók számára. A digitális szövegközlés az autográf kéziratot és modernizált átírást együtt teszi hozzáférhetővé (a párhuzamos olvasás lehetőségét többféleképp is biztosítva), így az érdeklődő egyszerre kap hiteles és könnyen olvasható változatot Teleki gróf munkájáról. A szövegközlést rövid életrajz egészíti ki, a megértést szómagyarázatok könnyítik, a kutatást és a (vissza)keresést pedig keresőprogram segíti. A 18. század végi szöveg egy 21. század eleji technikai megoldással, a könyv elején található QR-kód segítségével jut el az olvasóhoz.

Végezetül, összegzésként a recenzens az *Arany idők* kötet hátoldalán olvasható zárógondolatot idézve ajánlja Fábr Anna kötetét az érdeklődők figyelmébe: „A szerző a több évtizedes tudósi-tanári munkája során felhalmozott árnyalt és gazdag korismeretét e különleges könyvben finom beleérző-ábrázoló írásmóddal nyújtja át olvasójának, egyszerre kínálva részletes elemzéseket, összegző értelmezéseket és mához szóló tanulságokat.”

DEDE FRANCISKA

Molnár Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1450–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, 2022 (Analecta Franciscana, XIX. Nova Series, Documenta et Studia, 7), XLIX. 773 p.

Monumentális kötet, önmagában is hatalmas érték. 510 oldal forrásszöveg, 189 oldalas német nyelvű bevezetés, táblázatok, mutatók és 37 oldalas, a korszak magyar királyságbeli obszerváns ferences provincia történetére vonatkozó szakirodalom-jegyzék (822 oldalas korpusz). Nagyon fontos, hogy a ferences

DOI 10.17167/mksz.2023.1.133-137

történetírás legfontosabb sorozatának részeként jelent meg, így a magyar ferencesekről szóló alapvető forrásoknak és magyar szakirodalomnak alkalom adódik arra, hogy a nemzetközi történettudományi térben is megjelenjen. Ennél azonban sokkal több az, amit kézbe vehetünk Molnár Antal új könyvével.

Indítsuk az értékelést messziről, Gragger Róbert „magyarságtudomány” definíciójától. Hungarológia minden, ami a magyarokról és Magyarországról tudományosan ellenőrzött információkat közöl lehetőleg valamilyen világnyelven. (A definíció egyrészt nagyon tág, másrészt szűkítő is, de most nem a hungarológia fogalmáról kell értekezni.) A kifejezést – ’Hungarologie’ – tudányszakként körülírni, definiálni és ezzel létrehozni az a tény is aktuálissá tette, hogy az első világháború után sok értelmiségi gondolta úgy, hogy a békediktátum azért is volt ilyen kegyetlen és igazságtalan, mert a világ semmit, vagy nagyon keveset tudott a magyarokról. Az éppen aktuális hatalom képviselői azt mondanak, amit akarnak, elhiszik az emberek. Az ország elszigetelődött, és nem csupán a nagypolitika értelmében és gazdaságilag, hanem – ahogy 2022-ben az orosz emberek – a magyar szakmák képviselői is. A győztes hatalmak értelmisége önnön objektivitásától és nagyszerűségétől már akkor is eltelve úgy látta, büntetni kell a magyar utcaseprőt, kőművest, tanárt, táncost, zenészt, mindenkit. Robert Gragger, az európai-magyar értelmiségi pedig arra gondolt, hogy alap kutatásokkal, ezek eredményeinek nem magyar nyelvű közlésével kortársai elé tárhatja az európai (nyugati keresztény) történelem és művelődés egységét, benne a magyarokét, mint annak szervesült részét. Befejezhetetlen munkát kezdett el, a halála óta eltelt időben a magyar, a magyarországi és az európai értelmiség aztán ugyanolyan kételyekkel vagy meggyőződéssel folytatta vagy nem folytatta ezt a tevékenységet. Klaniczay Tibor a 20. század hatvanas éveinek kezdetétől dolgozott azon, hogy meggyőzze a tudáspolitikát döntéshozóit arról, hogy nem elég a magyar ’zelum’ az előbb említett tevékenységben, szükségünk van a „kívülről látás” folytonos jelenlétére is.

Molnár Antal az elmúlt tizenöt évben folyamatosan dolgozott azon a kötetben, amely sok tekintetben meglepheti a nem magyar olvasottságú használóját éppen úgy, mint a „belső szemmel” olvasó magyart, sőt, a magyar egyháztörténet régóta kutatókat is. Főként a magamfajtaikat, hiszen a szocializációnk olyan, hogy nem magától értetődő módon szembesülünk például a katolikus egyház egyetemes mivoltával. Sejtjük is, tudjuk is a történet egyes részleteit, de engem mindig meglep, ha az egyetemeség újabb részétörténet tárul fel előttem. A ferencesekről sok mindent tanultunk az iskoláinkban. Először is a ferences lelkiségről – megerősítve ismereteinket Franco Zeffirelli *Fratello sole, sorella luna* (avagy *Brother Sun, Sister Moon*, ha már anakronisztikusan angolul zengedeznek himnusz Istennek a 13. századi Itáliában (számomra rombolva ezzel a lelkiségi hatást) *Napfivér; Holdnővér című* 1972-es filmjével. Aztán a rend tagjainak szociális érzékenységről, egészen odáig elmenően, hogy a parasztfelkelés „ideológiai” háttérét adták (egyes interpretációkban), vagy hogy előreformációs vallásos attitűdöt terjesztettek. Ha valaki a 16–17. századi jezsuita forrásokkal is megismerkedik, akkor Ignatius követőinek véleménye is tisztán állhat előttünk: a ferencesek „Isten jámbor báránykái” – és tudásuk mélységét nem kis lenézéssel megسيمogathatjuk buksijukat.

Most pedig kézbe vehetünk egy olyan dokumentumegyüttest, amely több szempontból másféle képet rajzol – és az előszóban Molnár Antal ezt világossá is teszi – a rendről, annak a magyar királyságbeli szerepéről. Az első forrástörténeti meglepetés az, hogy a magyar középkor iratpusztulása, amellyel, hogy minden kétséget kizáróan abban a mértékben létezett, ahogy a magyar szakirodalom többször leírta, mégsem olyan egysíkú okokra vezethető vissza, mint az oszmán török hódítás mentén zajló égetés, menekítés és elkallódás, a protestáns reformáció e szempontból pusztító hatása, vagy éppen a középkori papír- és főleg pergamenanyag gyakorlatias felhasználása (például könyvkötésre). A ferences tulajdonnéküliség ugyanis a renddel kapcsolatban olyan típusú iratok létrejöttét sem engedte, amelyet az emberek jellemzően inkább megőriztek az idők folyamán. Ezzel szemben éppen ez a ’formularium’-korpusz különleges helyet biztosít a rendnek a magyarországi hivatali írásbeliség történetében. Vagyis nem csupán a ferences könyvtárak története köti a rendet a magyar írásbeliség és könyv történetéhez. Már azért is említem a könyvtárak történetét, mert egyrészt jelentős számban

maradtak ránk olyan történelmi könyvanyagok, amelyek eredete a rendnek a Magyar Királyságba történt érkezése idejéig nyúlnak vissza. (A Molnár Antal által a bevezetőben felsoroltak mellett utalhatnánk a jelen kötettel egy időben megjelent mikházi és szárhegyi könyvtár rekonstrukciójára is.) Másrészt a ferences könyvanyag – pontosan a csupán használatra ('ad usum') történő „magához vétel” miatt – a legmobilabb állomány volt mindig a művelődés történetében. A rendtagok mozgásával együtt vándorolt rendházzal rendházzra. A könyvek kéziratos bejegyzéseinek számbavételével tehát egy, az olvasáson túli történet is feltárul.

A Magyar Királyságból fennmaradt 'formularium'-ok története kutatásának klasszikusai – Bónis György, Valentiny Antal, Iványi Béla stb. –, vagy a mai kutatók – Szovák Kornél, Bogdándi Zsolt, Fazekas István stb. – számára sem volt magától értetődő a 19. század óta ismert és kutatott ferences kódexekben leírt oklevélmintákat beilleszteni a hivatali írásbeliség történetébe. Molnár Antal alapvető felfedezése, hogy a historiográfiai és az irodalomtörténeti kutatások részeként többször felbukkanó *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Bosnae et Hungariae* című összefoglalás – Toldy Ferenc-től Keveházi Katalin-ig és Kertész Balázsig dolgoztak kiadásán – nem csupán (és főleg nem), az 'ars historica' szabályai szerint szerkesztett – és így kutatók számára – mű, hanem egy rendkormányzati szempontú, önazonosságot kereső és identitást formáló szöveg. A keletkezéstörténet megértéséhez pedig nem a Magyar Királyságra vonatkozó történeti kutatással kell kezdeni a munkát. *Íme* a külső szempont fontossága, és a nem magába forduló mélymagyar történetírás jelentősége – és a katolikus egyház egyetemessége. Molnár Antal megtalálta azt a csakis a rend európai történetéből megérthető kulcsot, amelyre – egy hármas tipológiát alkotva – felfűzte a ferences írásbeliség emlékeit (már a 15–16. századra vonatkozóan). Ezek szerint a rendkormányzati művek három csoportja: (1) az atyai és az újlaki konstitúciók és az ezeket kísérő jogi iratok, iratminták; (2) rendi krónika, pápai bullák, privilégiumok, formulagyűjtemények és más irattípusok; (3) pasztorális és teológiai kéziratok. A közös nézőpontból – rendkormányzat – ezek után elemezte a fennmaradt nagyobb irategyütteseket. Furcsa is ez a nézőpont, legalább az olyan esetben, amely szövegeket például par excellence irodalomtörténetinek tudunk. Ilyen például Pécsváradi Gábor/Farnádi Miklós jeruzsálemi utazása. Az irodalomtörténet-írásban lezajlott vita a szerzői affiliációról végül letisztult, két különálló szövegről és alkotójukról tudunk. A tényleges helyére azonban most kerültek Molnár Antal bevezetésében: ő a használati irodalom ('Gebrauchsliteratur') körébe utalja a szöveget, a Szentföldre utazó szerzetesek és más hívek számára írt vezető, írásműminták (hiszen két szövegről van szó).

A bevezetés nagyobb része azonban a ferences formuláskönyvek történeti összefoglalása és filológiai bemutatása. Itt is az európai történettel kezdte mondandóját a szerző, hiszen ezek ismerete nélkül a magyarországi formuláriumok még a hordozókötetek egyéb szövegeitől is nehezen elválaszthatók. A történet tanulságai közt – ismerve és tételezve a szerző szakirodalmi múltját – külön érdekesség az az egyik konklúzió, hogy a jezsuita 'formula scribendi' (a hatékony rendkormányzás és az akár külső hatalomgyakorlásának alapja) is a ferences rend által kialakított vertikális és horizontális kommunikációra épülő adminisztratív kultúrára vezethető vissza.

A szerző valamennyi számba vehető kódex, illetve kötet (néhányik részben nyomtatvány) mikrofilológiai elemzésével kezdi a történetet. Sorra veszi, illetve elválasztja a kötetek tartalmi egységeit, elkülöníti a különböző másoló kezeket egymástól. Ennek mentén kötetenként is megismerhetjük a ferences historiográfia egyes szerzőit, kutatási szempontjaikat, vagyis egy ferences rendtörténetírás-történetet is kézben tartunk. Molnár Antal nem mondja ugyan ki, de azt gondolom, hogy az a tény, hogy a 20. század utolsó harmadának reneszánsz- és korajútkor-kutatása jelentősen az irodalomtörténeti szempontok szerinti elemzések felé billent, részben magyarázza azt is, miért nem tudtak a „ferences krónika” kutatói önmaguk számára is megnyugtató eredményre jutni annak kiadásában. Kritikai igényű kiadásában (hiszen Toldy Ferenc kiadásváltozata ismert volt) hiányzott a belső rendtörténeti szempont, ahogy a hivatalitörténeti is. A történész-egyház-történész-filológus (a sorrend fontos) szerző minden egyes szövegkorpusz keletkezéstörténetét is megrajzolja, és miután

ezt megtette, csak ezek után tér egy szintézis megalkotására. Ennek részei: *A formulagyűjtemények összetétele, forrásai, spirituális és kulturális kontextusa – A magyarországi ferences obszervancia regionális súlypontjai a 16. század elején – Obszerváns ferences kormányzat: identitás és mobilitás – Gazdálkodás, anyagi javak, építkezések – A 16. század elejének kihívásai: parasztháború, dinasztikus háború, oszmán hódítás és reformáció.*

Módszerében talán fordított, mint Lukács László gondolamenete a magyar jezsuiták törekvéseinek bemutatásakor, nevezetesen az önálló magyar rendtartomány megalapításának kísérletei, az alapítás szándéka mögött meghúzódó identitáskeresés és belső konfliktusok. A jezsuita történész maga is egész életét a rendben, annak levéltárában és a rend történetének kutatásával eltöltve fogalmazott meg egy koncepciót – nyilván nem függetlenül forrásismeretétől –, és ezt úgy formálta egy forrásgyűjteménnyel együtt megjelenő monográfiává, hogy a koncepcióhoz válogatta a forrásait (más forrásokat másutt adott közre, abban a könyvben megírta a koncepciót, és alátámasztotta egy szövegválogatással). Molnár Antal elének tárja a teljes korpuszt, nem válogat, a 878 dokumentum a lehető legkülönbözőbb témájú. Mellé helyezi a többször említett „ferences krónika” szövegélményét, illetve részletesen bemutatja a formulásleveleken kívüli textusokat (például a rendi kormányzás vitaanyagául is szolgáló nyomtatott könyveket). A terjedelmes bevezetésben pedig úgy elemzi a teljes szövegegyüttest, hogy követhetjük, miként jutott el addig a konklúzióig, hogy az 1517-ben létrejött magyar obszerváns ferences rendtartomány megalakulása egy évszázados identitáskeresési folyamat lezárulása is volt egyben.

A szerző (Molnár Antal) nem engedheti meg magának azt, amit egy könyvismertetés írója. Elgondolkodni arról, „mi lett volna” a Magyar Királyság művelődéstörténetében, ha nincsen oszmán-török hódoltság. Megdöbbentő grafikont is közöl ugyanis a ferences rendházak és rendtagok számának alakulásáról 1500 és 1561 között: 1523-ig a házak és a szerzetesek száma is állandó, 70 ház, 1472 szerzetes. 1561-ben ezek a számok: 13 ház 113 szerzetessel. És minden változás akkor következett be, amikor az említett identitáskeresés folyamatában a ferences közösség tagjai az európai értelmiséget napi szinten foglalkoztató kérdések körüli vitákban naprakész volt. Molnár Antal a formuláriumok forrásértékének egyik apró, de fontos részletét jól eltalált kifejezéssel, „az ügyintézés hétköznapij” („Velwaltungsalltag”) illeti. Ennek elemzése közben azonban az eszme-, és irodalomtörténészekre rápirító módon bemutatja ugyanezen közösség tagjainak eszmei hétköznapijait is. Az én olvasatomban a könyvnek ez a tanulsága legalább olyan fontos, mint az egyéb, az alábbiakban röviden említendő eredmények.

A szerzetesi humanizmus kérdésköre hosszú ideje jelen van az európai szakirodalomban, így a magyarban is. Legfeljebb másként hívták – ahogy például a személyes kapcsolatok történetének forrásait nem hívták kapcsolatháló-kutatásnak, de mindig is volt – és a magyar szakírók nem követték az éppen divatozó nemzetközi szakkifejezések használatát. Molnár Antal mostani könyve alapjaiban erősíti meg azt a képet, miszerint a humanizmus és a lelkeségi mozgalmak egymást erősítő jelleggel bírtak, és távolról sem zárják ki egymást. A kegyes humanisták (’fromme Humanisten’) és a humanista szerzetesek egy időben éltek, törekvéseikben számos közös vonás igazolható. Ezt támasztotta alá eddig az olvasás története, a könyvtártörténet, számos filológiai tudományterület, a szerzetesek írásképeinek változásai, és most, Molnár Antal könyvében, a hivatali írásbeliség története is. A két-fajta értelmiségi attitűd aránya földrajzi területenként, kulturális csoportonként (népenként), de főleg egyénenként más és más lehet, de a 15–16. században mindenképpen meghatározta a művelődéstörténet jellegét, majd a vallás-, de főként egyháztörténeti valóságot. (Csak zárójeles megjegyzésként, kiegészítésként jegyzem meg, hogy a Molnár által alaposan elemzett *Firmamenta* – Bonifacius de Ceva – ugyan valóban nincsen a szerzetesi könyvtárainkban a korban, de a magyar *Corpus Juris* egyik megalapozójának, Mossóczy Zakariásnak a könyvgyűjteményében igen.)

Bonifacius de Ceva szerepe a magyarországi humanizmus történetében nem ismeretlen. Várdai Balázs vagy éppen Gosztonyi Péter is kapcsolatban állt vele. Igaz, általában a párizsi Collège de

Navarre szerepét hangsúlyoztuk, Bonifacius és Jacobus Stapulensis barátságát, együttes hatásukat. Most Molnár Antal tanulmánya összefoglalót ad arról a szakirodalomról és a mögötte álló történetről, amely a ferences renden belüli identitáskeresés és a rendkormányzati modellek összefüggéseit mutatja be. Csak erős személyiségek közt kellett választaniuk, vagy a nyugati keresztény vallási és hitbéli megközelítések, illetve hitgyakorlati formák közt? A protestáns reformáció sikere megmutatta, hogy utóbbiról volt és van szó. Molnár a szerzetesi humanizmus kérdéséről kifejezetten csak Nádasdi Bálint életútja kapcsán értekezik – az ún. Nádasdi-*omniarium* kapcsán –, amely életút egyik szakasza ugyancsak Párizsban (igaz, a Collège Royal hallgatójaként) játszódik. Az a gondolat, amely a rendkormányzati iratok kapcsán is felveti az 'eloquentia' és a 'fides' összefüggéseit – és Nádasdi ezt teszi –, nem maradhat áthallás nélkül Philipp Melanchthon és Johann Sturm irányába. És a korban is volt áthallás! A leuveni 'eloquentia'-tanítás és az *Academia Sturmiana* más és más módszert követett (ahogy a wittenbergi is), de alapvetően a sturmi mondat szellemisége – „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum” – állt mindegyik háttérben. Amiről azt tanultuk, hogy ez a protestantizmus egyik lényege, a „tudott hit” – aztán most Molnár Antal tollából egy ferences kapcsán hasonlókát olvashatunk. Az egész jelenség művészettörténeti vonatkozásai – például a nyírbátori Madonna – pontosan ezt a szellemiséget mutatják. A Báthori András által készített (ő volt Nádasdi patrónusa is), a nyírbátori Boldogságos Szűz kápolnában elhelyezett – nem a falba épített – dombormű a legfrissebb szakíró (Németh Péter) szerint olyan, amelynek felirata „szövege elárulja, hogy az alkotás intim helyen – véleményem szerint a kápolnában lévő oltár felett – köszöntötte a belépőt. Tehát a bensőséges vallásosság színhelye volt domborművünk őrzési helye.” Vagyis a reneszánsz mű lelkisége is modern, igen: modern módon középkorias.

De nem ez az egyetlen kérdés Molnár Antal előszavában, végső soron a forráskötet tanulságai közt, amelyről régóta folyik szakirodalmi vita. Reneszánsz- és humanizmus-képünkbe az elmúlt fél évszázadban nem fért bele annak mély vallásossága. Nem csupán azért, mert Kardos Tibor huszitizmuskönyve, vagy Szűcs Jenőnek a parasztfelkelés és a ferences ideológia kapcsolatát középpontba állító elmélete mai szemmel nézve nem volt kellőképpen finoman megfogalmazott, hanem talán azért is, mert tudtuk – legalább éreztük –, hogy a másik egyszerűsítő kép az, amit a mai sokak által előtérbe helyezett nyugat-európai szerzők is azt sugallanak: Európa nem kötődik a hithez, a keresztény valláshoz. Így lesz Johann Gutenberg vagy Rotterdami Erasmus a laikus – és persze nyitott, befogadó – társadalom élharcosa, Martin Luther pedig a laikus társadalmi elméletek előfutára. Aztán íme, egy magyar kutató kiad egy látszólag unalmas rendkormányzati 'formula'-gyűjteményt, és kiderül, hogy a 21. század legfontosabb kérdéseire reflektáló szövegegyüttessel állunk szemben. Csak figyelmesen kell olvasni Molnár Antal monumentális előszavát, például a szerzetesi kancelláriai gyakorlat és a vallásos irodalom közti összefüggésekről. Vagy a buzdító levelek és 'sermo'-vázlatok tartalmi és – és ez hangsúlyosan fontos – stilisztikai összefüggéseiről. Molnár ugyan nem veti fel a kérdést, de ha arról beszélünk, hogy a ferences latin művek közérthetősége Nicolaus de Lyra bibliamagyarázatairól Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédgyűjteményéig mennyire szembetűnő, akkor a rendkormányzati iratok stilisztikai követelményrendszere rögtön egy másik kulturális dimenzióba helyeződik. Ha pedig ez utóbbiakban a ferences lelkiségi hagyomány ötvöződött a humanista lelkiséggel és a humanista tudással, a humanista formavilággal, akkor valóban előttünk áll a szerzetesi – ezúttal ferences – humanizmus egy magyarországi példája. Amit fontos a karthauzi vagy a bencés szerzetesi humanizmus jelenségei mellé helyeznünk.

MONOK ISTVÁN

SZÁMUNK SZERZŐI

- BEZECZKY GÁBOR**, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
Bezeczky.Gabor@abtk.hu
- CZAGÁNY ZSUZSA**, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet,
czagany.zsuzsa@abtk.hu
- CSORBA DÁVID**, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, Debreceni
Református Kollégium Múzeuma, *csdavid75@gmail.com*
- DEDE FRANCISKA**, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti
Kutatócsoport, *dede.franciska@oszk.hu*
- GILÁNYI GABRIELLA**, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet,
gilanyi.gabriella@abtk.hu
- GOLUB XÉNIA**, *golubx@gmail.com*
- KASZA PÉTER**, Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin
Tanszék, *petrusfalx@gmail.com*
- MONOK ISTVÁN**, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport vezetője,
monok.istvan@konyvtar.mta.hu
- NÉMETH S. KATALIN**, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi
Intézet, *katalinnemeth@hotmail.com*
- ŐSZ SÁNDOR ELŐD**, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Erdélyi Református
Egyházkerületi Levéltár, *oszsandorelod@gmail.com*
- PETNEHÁZI GÁBOR**, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, *petnehazi_gabor@yahoo.it*
- SIMON MELINDA**, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán
Információtudományi Tanszék, *msimon@hung.u-szeged.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomda: Prime Rate Kft., Budapest
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter